

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ

ગુજરાત પુસ્તાલન મંદિર.

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૭૪૪૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુરુદય મળા સ્વામી સંગ્રહ

વિષય ૫૪:૩૩

गुजरात
पुरातत्त्वमंदिर
ग्रन्थावली

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ

પાલી ગ્રંથોના આધારે

લેખક

અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી

અનુવાદક

નીલકણ્ઠ ઇન્દિરદાસ મરાઠવાળા

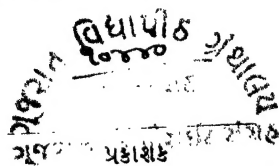
ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

અમદાવાદ

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦

કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

મુદ્રક
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૯

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

सब्बपापस्स अकरणं ।

कुसलस्स उपसंपदा ।

सचित्तपरियोदपनं ।

पतं बुद्धान सासनं ॥

બે બેલ

‘મુદ્ધ, ધર્મ’, અને સંઘ એ વિષય ઉપર અધ્યાપક કોસમ્બીએ આપેલા વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ શ્રી. જીવણલાલ અમરસી મહેતાએ કેટલાક સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે લઘુ ગ્રંથ બાદ કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પ્રામાણિક માહિતી આપે એવા ગ્રંથની ખોટ હતી. આ ખોટ પૂરી પાડવા બૌદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીના મરાઠી ગ્રંથ ‘મુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ નો અનુવાદ પ્રકટ કરવાનું ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું; અને તે કામ શ્રી. નીલકણ્ઠ ઇશ્વરદાસ મશરવાળાને સોંપ્યું. તેઓએ કરેલી સેવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ. ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાની રજા આપવા માટે અધ્યાપક કોસમ્બીના (હાલ-પુરાતત્ત્વ મંદિર-ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) તથા મૂળગ્રંથના પ્રકાશકના આભારી છીએ.

મરાઠી ગ્રંથ વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના બે મહાન વિદ્વાનોએ આપેલા અભિપ્રાય આગળ છાપ્યા છે. તે ઉપરથી ગ્રંથની અને ગ્રંથકારની યોગ્યતાનો ખ્યાલ આવશે એટલે તે વિષે અમે કંઈ લખતા નથી.

ચૈત્ર, વદ, ૧૪, રવિવાર
સંવત ૧૯૭૯

૨. ઓ. પરીખ.
મંત્રી. ગુ. પુ.મંદિર, અમદાવાદ

અભિપ્રાયો

કોઈ પણ વ્યક્તિના નામથી પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે વ્યક્તિનું ચરિત્ર, તેણે કરેલા ધર્મ-સંસ્થાપનનો પ્રયત્ન અને વ્યવસ્થા, અને તેણે કરેલા ઉપદેશોનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. યુદ્ધના નામથી ચાલેલા ધર્મનું આત્મી રીતનું જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને થાય તે માટે આ ગ્રંથ યુદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન ધર્માનંદ કોસમ્બીએ રચેલો છે. બૌદ્ધધર્મનો તેમજ બ્રાહ્મણધર્મનો એવો મત છે કે પ્રાણીઓને ઘણા જન્મ લેવા પડે છે; તેને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ યુદ્ધપદે પહોંચેલા સિદ્ધાર્થનું અનેક પૂર્વજન્મોનું વ્રત, તેમના ગ્રંથના યુદ્ધચરિત્ર નામના ભાગમાં અંતર્ભૂત કર્યું છે. આ રીતે ગ્રંથના ત્રણ ભાગ થયા છે. હવે કોઈપણ ધર્મના જ્ઞાનને માટે તે ધર્મમાર્ગમાં પ્રચલિત ગ્રંથોનો આધાર હોવો જોઈએ. આ તત્ત્વને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ પાલી ભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથસમૂહને આધારે આ ગ્રંથ લખેલો છે. આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં યુદ્ધપદપ્રાપ્તિની યોગ્યતા સંપાદન કરવા માટે પૂર્વજન્મમાં કયા કયા સદ્ગુણોની પારમિતા એટલે પારંગતતા ભાવી યુદ્ધે સંપાદિત કરી એનું વર્ણન છે. તે સંબંધે કોસમ્બીએ આપેલી કથાઓ મનોવેધક અને ઉપદેશપ્રચુર છે. બીજા ભાગમાં અતિમ જન્મનું ચરિત્ર પણ રમ્ય છે. ત્રીજા ભાગમાં સૂત્રપિટકમાંથી લીધેલા શુદ્ધોપદેશ અને વિશેષતઃ વાદવિવાદ દ્વારા ઉપપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતો ઉપયોગી અને મનોરંજક છે. આ સમગ્રગ્રંથ દ્વારા મરાઠી વાચકોને યુદ્ધધર્મની સાધાર અને સારી માહિતી થશે, અને તેથી કરીને બૌદ્ધધર્મ સંબંધમાં લોકોનું જે અજ્ઞાન

છે તે દૂર થશે અને તે ધર્મમાંનો આજ્ઞા એવો ઘણો ભાગ લોકોમાં સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણભૂત થશે. આ માટે આ ગ્રંથ સર્વ લોકોએ આદર કરવા લાયક તેમજ સંગ્રહ કરવા લાયક છે.

કોઈપણ ધર્મના પ્રવર્તક અને તે સંબંધથી પ્રસિદ્ધ થએલા સાધુપુરુષોએ કરેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષેની કથાઓ તેમના અનુયાયીઓમાં પ્રચલિત હોય છે અને ધર્મગ્રંથોમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ હોય છે; તેનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ. કેમકે, તેમાં કોઈ કોઈ વાર તથ્યાંશ હોય છે; અને તે ન હોય છતાં તે કથાઓ દ્વારા અનુયાયી વર્ગના મનની સ્થિતિ અને જે કાળે તે કથાઓ પ્રવૃત્ત થઈ તે કાળની રીત-ભાત વગેરેનું જ્ઞાન થવામાં તે ઘણી ઉપયોગી છે. ભગવાન યુદ્ધ સંબંધે આવી કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓનો તથ્યાંશ કાઢવાનો પંડિત કોસમ્બીએ પૂર્વે છાપેલા ‘યુદ્ધધર્મ’ અને સંઘ’ નામના ગ્રંથમાં યત્ન કર્યો છે. પરંતુ વિવેચક યુદ્ધિથી તથ્યાંશ શોધી કાઢવાનું કામ વાચકવર્ગને સોંપવું જોઈએ અને વાંચકને તે સાધ્ય થાય તે માટે તે કથાઓ પૂરેપૂરી તેમની આગળ મૂકવી જોઈએ. તેમ પંડિત કોસમ્બીએ આ નવા ગ્રંથમાં કર્યું છે. જે આ અદ્ભુત કથાઓ સર્વથા સત્ય છે એમ કોસમ્બીએ પ્રતિપાદન કર્યું હોત તો આ પુસ્તક એ બાબતમાં દોષ યુક્ત થયું હોત; પણ પંડિત કોસમ્બીએ તેમ કર્યું નથી, માટે સાંપ્રત કાળના વિવેચક યુદ્ધિસંપન્ન પંડિતો પણ આક્ષેપ કરે એવું આ ગ્રંથમાં કાંઈ પણ દેખાતું નથી.

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

૨૧. ધર્માનંદ કોસમ્બીનું ‘યુદ્ધલીલાસારસગ્રહ’ પુસ્તક મેં જોયું. આમાં યુદ્ધની લીલાઓ મૂળ પાલી ગ્રંથોને આધારે લખાએલી હોઇને તે કથાઓ પાલી ભાષા જેમને પરિચિત નથી તેઓને તે (પાલી) માં લખાએલા વાઙ્મયની અંશતઃ અને સારરૂપે માહિતી આપશે. પહેલા ભાગમાં યુદ્ધ વિષે નાના તરેહની પ્રચલિત કથાઓ જેવીને તેવીજ આપેલી છે; બીજા ભાગમાં યુદ્ધનું ચરિત્ર આપેલું હોઇને ત્રીજામાં મુખ્યત્ત્વે યુદ્ધનો ઉપદેશ આપેલો છે. ૨૨. કોસમ્બી પાલી ભાષાના છેક હૃદયમાં પેસીને તેમાં રમમાણુ થયેલા હોવાથી યુદ્ધ વિષેની માહિતીનું સત્ત્વ તેમાંથી કાઢવાને તે જ યોગ્ય છે. યુદ્ધની કથાઓ, જન્મ અને પરિનિર્વાણ વગેરે જેવાં હોય તેવાંને તેવાંજ પોતે કંઈ ટીકા અથવા વિવેચન ન કરતાં મહારાષ્ટ્રવાંચકોની આગળ મૂકવાનો જ માત્ર તેમનો સંકલ્પ હતો, અને તેમણે પ્રસ્તાવનામાં આમ સ્પષ્ટ કહેલું જ છે અને આ બાબતની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવાનું કામ તેમણે વાંચકોને જ સોંપેલું છે.

યુદ્ધ વિષે આપણા લોકોને ‘યુદ્ધના નામ સિવાય, તથા તે ‘નિરીશ્વરવાદી હતો’ એ સિવાય બીજી કંઈ વધુ માહિતી હોતી નથી. આવા સર્વ લોકોને પ્રસ્તુત પુસ્તકથી સારી મદદ થશે અને યુદ્ધના અનુયાયીઓની તેને વિષે શી કલ્પના હતી, તેનો ઉપદેશ કેવો હતો, વગેરે સારી રીતે માલમ પડશે. માટે ૨૧. કોસમ્બીનું પુસ્તક એકંદરે સંગ્રહણીય અને વાંચનીય છે.

પાંડુરંગ દામોદર ગુણે

અનુક્રમણિકા

પાનું

૧ પ્રસ્તાવના

૧૫

ભાગ પહેલો બાધિસત્ત્વની કથાઓ

૧ સુમેધકથા	૧
૨ વેસ્સંતરજાતક	૬
૩ મધની વાત	૨૦
૪ ચુલ્લબોધિજાતક	૩૧
૫ મહાજનકજાતક	૩૫
૬ મહૌપધની વાત	૪૮
૭ તેમિય જાતક	૭૭
૮ સુતસોમ જાતક	૮૭

ભાગ બીજો બુદ્ધચરિત્ર

૧ જન્મ અને આજપણુ	૧૧૫
૨ મહાભિનિષ્ક્રમણુ	૧૨૭
૩ તપશ્ચર્યા	૧૪૩
૪ માર સાથે બુદ્ધ	૧૫૯
૫ બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ	૧૬૮
૬ કાશી અને ઉરુવેલમાંની પ્રવૃત્તિ	૧૭૮
૭ રાજગૃહમાં આગમન	૧૮૯
૮ શુદ્ધોદ્ધન રાજાનો મેળાપ	૧૯૬
૯ સુદત્ત ઉર્ફે અનાથપિંડિક શ્રેષ્ઠી	૧૯૯

૧૦ વિજ્ઞાપના મિત્રારમતા	૨૦૨
૧૧ દેવદત્ત	૨૧૫
૧૧ માગન્દિયા આજ્ઞાણ કન્યા	૨૨૭
૧૩ સુંદરી પરિવ્રાજિકા	૨૩૦
૧૪ મહાપ્રભુપતિગોતમી અને મિહુણી સંઘની સ્થાપના	૨૩૩
૧૫ વિદુલ	૨૩૫
૧૬ ઉપસંહાર	૨૪૦

ભાગ ત્રીજો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

૧ ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો	૨૪૬
૨ ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્યા	૨૫૩
૩ આર્ય ઉપોસથ	૨૫૬
૪ આર્ય શ્રાવકે સાત પાપ કર્મો વળ્ય કરવાં જોઈએ	૨૬૧
૫ સાત પ્રકારની ભાર્યા	૨૬૪
૬ ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ	૨૬૬
૭ સાત ધન	૨૬૮
૮ પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું.	૨૭૦
૯ ગંધાનો શોક વૃથા	૨૭૨
૧૦ બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણ	૨૭૪
૧૧ બ્રોધ્યંગોની ભાવના	૨૭૭
૧૨ સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ	૨૭૯
૧૩ વિચાર કરીને વિશ્વાસ રાખો	૨૮૨
૧૪ આશ્વલાયન આજ્ઞાણકુમાર અને આજ્ઞાણવણુનું ગૌરવ	૨૮૬

૧૫ જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?	૨૯૪
૧૬ ચાંડાળ કેમ થાય છે ?	૨૯૭
૧૭ ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા	૩૦૦
૧૮ યજુર્ચાગ	૩૦૬
૧૯ ભારદ્વાજ ખેડૂત	૩૧૩
૨૦ ગુરુસે થનાર ભારદ્વાજ	૪૧૫
૨૧ ખોટું ન ખોલવા વિષે રાહુલને ઉપદેશ	૩૧૭
૨૨ ભિક્ષુએ કદી પણ ગુરુસો કરવો ન જોઈએ	૩૨૦
૨૩ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો	૩૨૫
૨૪ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને તેમાંથી મુક્તિ	૩૩૦
૨૫ સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ	૩૩૪
૨૬ મારનું ખીડ	૩૩૭
૨૭ સુખનો દિવસ	૩૩૯
૨૮ માણુંકય પુત્રની દૃષ્ટિ	૩૪૧
૨૯ વત્સગોત્ર પરિગ્રાજક	૩૪૪
૩૦ આંધળાઓ અને હાથી	૩૪૫
૩૧ અંગુલિમાલ હુંટારો	૩૪૭
૩૨ ખેડૂત કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાંવણી કરશે ?	૩૫૪
૩૩ સિંહ સેનાપતિ	૩૫૬
૩૪ પસેનદિ કોસલ રાજાને ઉપદેશ	૩૫૯
૩૫ રાજા અજાતશત્રુ અને આમણના ક્ષણ વિષે પ્રશ્ન	૩૬૪
૩૬ પરિનિર્વાણ	૩૭૧

મરાઠી ગ્રંથની પ્રસ્તાવના

પાલી સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રંથ ત્રિપિટકના સુત, વિનય અને અભિધમ્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. સુતપિટકમાં યુદ્ધના અને તેના પ્રમુખ શિષ્યોના ઉપદેશ તથા ધર્મ પર સંવાદ સંગ્રહિત કરેલા છે; વિનયપિટકમાં ભિક્ષુઓના આચારવિચારોના તથા તે સંબંધી કથાઓના વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે અને અભિધમ્મપિટકમાં યુદ્ધધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોના તે કાળની તાત્વિક પદ્ધતિથી વિચાર કર્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં યુદ્ધ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશોનો ભાગ બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે અને સુત તથા વિનયપિટકમાં પણ યુદ્ધના શિષ્યોએ ઘણા ભાગ રચેલા છે, તથાપિ મોટે ભાગે યુદ્ધના ઉપદેશ અથવા આજ્ઞાઓના જ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ થયેલો હોવાથી આ ગ્રંથોના મજદૂરને કાત્યાયન જેવા પાલી વ્યાકરણકારોએ ‘યુદ્ધવચન’ એવું નામ આપ્યું છે. અર્થાત, જેને યુદ્ધ સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી હોય, તેણે લગભગ બધા ત્રિપિટકોનું અવલોકન કરવું યોગ્ય તથા આવશ્યક છે.

આ ઉપરાંત પાલી સાહિત્યમાં યુદ્ધઘોષ જેવા આચાર્યે લખેલી અટૂંકથાઓ લગભગ ત્રિપિટક જેટલી જ મહત્વની છે. ત્રિપિટકના અર્થસહિત કથા છે માટે તેને અટૂંકથા કહે છે. આ અટૂંકથામાં એ કોઈ વાક્યના અથવા શ્લોકનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તેનો અર્થ આખા ઉપરાંત તે સંબંધે પ્રચલિત થયેલી એકાદ કથા આપેલી મળી આવે છે. આમાં ઘણી કથાઓ કેવળ દન્તકથાઓ જ છે. તોપણ કેટલીકનું મહત્ત્વ ઘણું હોવાથી યુદ્ધના ચરિત્રને પોષક એવી ઘણી વાતો આ અટૂંકથામાંથી લેવા જેવી છે.

પણુ આ સર્વ સાહિત્યનું મરાઠીમાં રૂપાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હાલની પરિસ્થિતિમાં સમ્ય ન હોવાથી ત્રિપિટક અને તેની અદ્વૈતચાંપાંથી જે બાબતો બુદ્ધના ચરિત્રના સંબંધે મને વિશેષ મહત્ત્વની લાગી તે એકઠી કરી મરાઠી વાચકો આગળ ‘બુદ્ધલીલાસારમંથરુ’ એ નામથી મૂકવાનો મેં આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં મારું પોતાનું ખાસ કાંઈ નથી. ફક્ત ‘ત્રિપિટક’ અને ‘અદ્વૈતચાંપાં’ માંથી ઉપયોગી કથાનકોનો સાર કહાડી તે યથામતિ યોગ્ય સ્થાને મૂક્યો છે. ‘મધ’ની વાતમાં માત્ર થોડો વિસ્તાર કર્યો છે.

પહેલા ભાગમાંની આઠ વાતો જાતક અદ્વૈતચાંપાંથી લીધેલી છે. બીજા ભાગમાં પંદર વાતોમાંની એકથી ચાર અદ્વૈતચાંપાંથી લીધી છે અને ૧૦, ૧૨, ૧૩ અને ૧૫ ‘ધમ્મપદઅદ્વૈતચાંપાં’માંથી લીધેલી છે. બાકીની બધી વિનયગ્રંથમાંથી (મહાવગ્ગ અને મુલ્લવગ્ગમાંથી) લીધેલી છે. તેરમી વાત સુત્તપિટકના ઉદાનવગ્ગ નામના પ્રકરણમાં મળે છે. પહેલાં ચાર પ્રકરણો જે કે જાતકઅદ્વૈતચાંપાંથી લીધેલાં છે, તેપણુ વચમાં વચમાં સુત્તપિટકના કેટલાક સૂત્રોને આધારે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પાંચ માનસિક શક્તિ સંબંધે જે વિવેચન કર્યું છે તે વિશુદ્ધિ માર્ગને આધારે કર્યું છે. ફક્ત છેવટનો ઉપસંહાર મેં સ્વતંત્ર રીતે લખ્યો છે. ત્રીજો ભાગ બધો મજ્જીમ સુત્તપિટકમાંથી લીધેલો છે. આ પ્રસ્તાવનાના અન્તે આપેલી યાદી ઉપરથી કદા બાબત કયા સુત્તને આધારે લીધેલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

બુદ્ધચરિત્રના રૂપે પાલી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી આ ગ્રંથની હકીકતોની મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

ચર્ચા કરેલી નથી. ડૉ. બોલ્ટોન બુર્ગના 'બુદ્ધચારત્ર' કે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ અંથકાર રેનોના 'ખ્રિસ્તચરિત્ર'ની માફક મેં આ અંથ લખ્યો નથી, અને તેથી જ તેનું 'બુદ્ધચરિત્ર' એવું નામ ન રાખતાં 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' એવું પૌરાણિક પદ્ધતિનું નામ રાખ્યું છે. આ અંથ વડે બૌદ્ધોના મૂળ અંથ સંબંધે આપણા શિક્ષિત વર્ગમાં પણ જે કેટલીક ભૂલભરેલી માહિતી રહેલી છે તે કેટલેક અંશે નષ્ટ થશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ મણાય.

આ પુસ્તકની ટીપોમાં જ્યાં કોઇ પાલી ગાથા છાપવામાં આવી છે ત્યાં કવચિત્ અશુદ્ધિ રહી ગઇ છે. પાલી વિદ્યાર્થીઓને આ ભૂલ સ્થેજે સમજાઇ જાય એવી હોવાથી અને મરાઠી વાચકોને ખાસ લાભ થશે એમ ન લાગવાથી શુદ્ધિપત્રક આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી તે બદલ સુઘ વાચક ક્ષમા કરશે એવી આજ્ઞા છે.

આરણ્યક કુટી,

ધ. કોસમ્બી

પુના: તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૧૪.

૧ સરકારે નીમેલા વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક રીવીઝન કમીટી જેવા વિદ્વન્મંડલમાં પણ બૌદ્ધધર્મ સંબંધે કેટલી ભૂલ ભરેલી માહિતી છે, તે જોવું હોય તો મરાઠી સાતમી ગ્રામ્યમાંથી "બૌદ્ધધર્મ અને તેના પુરસ્કર્તા" આ પાઠ જાંચવો. તે ઉપરથી એવો ભાસ થાય છે કે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' આજ જાણે બૌદ્ધોનો પવિત્ર અંથ હોય પરંતુ 'સદ્ધર્મપુંડરીક', મૂળ અંથ નથી પણ મહાયાનપંથના લોકોએ લખેલો એક અંથ છે. પ્રો. મેક્સમુલરના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ પંડિત બુનેફે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' નો ઘણા વર્ષ પહેલાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદ કરેલો હોવાથી તે જ અંથ બૌદ્ધોનો પવિત્ર અંથ હશે એવી ટેક્સ્ટ બુક કમીટીને ભૂલભરેલી સમજણ થઇ હશે.

જે પાલી કથાઓના કિંવા સુતોના આધારે
આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેની યાદી.

ભાગ પહેલો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૨ વેસ્સન્તર જાતક (૫૪૭ ફાસ્થોલની આવૃત્તિ)
- ૩ કુલાવક-જાતક (૩૧)
- ૪ સુલ્લખોધિ-જાતક (૪૪૩)
- ૫ મહાજનક-જાતક (૫૩૯)
- ૬ ઉમ્મગ્ગ-જાતક (૫૪૬)
- ૭ તેમિય-જાતક (૫૩૮)
- ૮ મહાસુતસોમ-જાતક (૫૩૭)

ભાગ બીજો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૨ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૩ નિદાનકથા, સુતનિપાત, અરિયપરિયેસનસુત, મન્નિઝમ-
નિકાય, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ.
- ૪ નિદાનકથા અને પધાનસુત (સુતનિપાત)
- ૫-૭ મહાવગ્ગ
- ૮ નિદાનકથા (જાતકઅર્ફકથા)
- ૯ સુલ્લવગ્ગ
- ૧૦ ધમ્મપદ અર્ફકથા
- ૧૧ સુલ્લવગ્ગ
- ૧૨ ધમ્મપદઅર્ફકથા
- ૧૩ ઉદાનવગ્ગ અને ધમ્મપદ અર્ફકથા

૧૪ સુલ્લવગ્ગ

૧૫ ધમ્મપદ અદ્વૈકયા

ભાગ ત્રીજો

- ૧ સિગાલોવાદસુત્ત (દીધનિકાય, વગ્ગ ૩)
- ૨ સાલેથ્થકસુત્ત (મન્નિઝમનિકાય પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૫)
- ૩ ઉપોસથસુત્ત (અંગુત્તરનિકાય, તિક્કનિપાત, પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૨)
- ૪ વેણુદ્ધારેથ્થકસુત્ત (સંયુત્તનિકાય, સોતાપત્તિસંયુત્ત, વગ્ગ ૧)
- ૫ ભરિયાસુત્ત (અંગુત્તર, સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૬)
- ૬ કૂટસુત્ત (અંગુત્તર, તિક્કનિપાત, પણ્ણાસક ૩, વગ્ગ ૧)
- ૭ ધનસુત્ત (અંગુત્તર સુત્તનિપાત, વગ્ગ ૧)
- ૮ ઠાનસુત્ત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૧, વગ્ગ ૧)
- ૯ કોસલસુત્ત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્ણાસક ૬, વગ્ગ ૫)
- ૧૦ સંગારવસુત્ત (સંયુત્ત. બોજ્જંગસંયુત્ત વગ્ગ ૬)
- ૧૧ અગ્ગિસુત્ત (સંયુત્ત બોજ્જંગસંયુત્ત વગ્ગ ૬)
- ૧૨ અપણ્ણકસુત્ત (મન્નિઝમ પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૧)
- ૧૩ કાલામસુત્ત (અંગુત્તર તિક્કનિપાત પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫)
- ૧૪ અસ્સલાયનસુત્ત (મન્નિઝમ. પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫)
- ૧૫ વાસેદ્ધસુત્ત (મન્નિઝમ. પણ્ણાસક ૨, વગ્ગ ૫ અને સુત્તનિપાત વગ્ગ ૩)
- ૧૬ વસલસુત્ત (સુત્તનિપાત વગ્ગ ૧)

- ૧૭ તેવિજ્જસુત (દીધ વગ્ગ ૧)
 ૧૮ કૂટદન્તસુત (દીધ વગ્ગ ૫)
 ૧૯ કસિભારહાજસુત (સુતનિપાત વગ્ગ ૧)
 ૨૦ અંકકેસક-ભારહાજસુત(સંયુત. આક્ષણસંયુત વગ્ગ ૧)
 ૨૧ અંબલદ્વિક-રાહુલોવાદસુત (મજ્જિમ પપ્પણાસક ૨ વગ્ગ ૨)
 ૨૨ કટથૂપમસુત (મજ્જિમ પપ્પણાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૩ સતિપટ્ટાનસુત (મજ્જિમ પપ્પણાસક ૧ વગ્ગ ૧)
 ૨૪ મહાદુકખકખન્ધસુત (મજ્જિમ પપ્પણાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૫ મહાસારોપમસુત (મજ્જિમ-પપ્પણાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૬ નિવાપસુત (મજ્જિમ-પપ્પણાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૭ ભદ્દેકરત્તસુત (મજ્જિમ-પપ્પણા ૩ વગ્ગ ૪
 ૨૮ ચૂલમાહુકંકપુત્તસુત [મજ્જિમ પપ્પણાસક ૨, વગ્ગ ૧]
 ૨૯ વચ્છગોત્તસુત [અબ્બાકતસંયુત]
 ૩૦ તિત્થિયસુત [કિદાનવગ્ગ ૬]
 ૩૧ અંગુલિમાલ સુત [મજ્જિમ પપ્પણા ૨ વગ્ગ ૪]
 ૩૨ અસિખંધકપુત્તસુત [ગામણ્ણિસંયુત]
 ૩૩ સીહસુત (અંગુત્તર-અકૂંનિપાત, પપ્પણા ૧ વગ્ગ ૨)
 ૩૪ કૈસલસંયુત
 ૩૫ સામગ્ગ-પ્રલસુત [દીધ વગ્ગ ૧]
 ૩૬ મહાપરિનિબ્બાન સુત (દીધ-વગ્ગ ૨)

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨૨	પાડ	પાડવું
૧૭	૫	માનવત	માનવત
૧૮	૫	શું	રશું
૨૦	૧	પૂર્તતા	પૂર્ણતા
"	૮	પાણીમાં	પાણીમાં
૨૫	૧૧	વર્ધા	વર્ધા
૨૭	૭	રી જેતેએ	કરી, જેકે તે પ્રાણી
૨૭	૮	અંતઃકરણને	પ્રેમભર્યા અંતઃકરણને
૩૦	૯	પૂર્તતા	પૂર્ણતા
૪૧	૧૧	આ લ	આવેલા
"	૧૨	વાધાના	વાહોનો
૪૪	૧૭	રણા	રણો
૫૫	૨૧	તરખડ	તરખટ
૬૩	૧૦	સદેશ	સદેશો
૧૨૪	૧૫	યોગમાર્ગ	યોગમાર્ગ
૧૬૬	૨	દાનપરિમિતા	દાનપારમિતા
"	૪	"	"
"	૬	સર્વવ્યાપી	સર્વવ્યાપી
"	૧૮	ક્યાં ન	ક્યાંના
૧૧૭	૫	ચિત્ત	ચિત્ત
"	"	મજ્જાગા	મજ્જાગા
૧૭૦	૨૩	ભ	કામ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૧	૧૦	ન્યાત્રી	ન્યત્રોધ
”	૧૩	ધમ	ધર્મ
૧૯૪	૧૮	વહાર	વિહાર
૨૦૨	૧૪	મદદ ન સ્વીકારવી	મદદ સ્વીકારવાની
૨૨૬	૧	ક	કથું
૨૩૧	૯	અનેક ચરા	અને કચરા
૨૪૨	૬	કીર્તિ કરી	કીર્તિ મલીન કરી
૨૫૨	૨૨	થએલાં	ગએલાં
૨૮૮	૧૫	!	?
”	૧૮	પડશે !	પડશે.
૨૮૯	૧	સ્વર્ગલોક	સ્વર્ગલોક
”	૩	વણુ	વર્ણુ
૨૯૦	૧	આશ્વાલાયન	આશ્વાલાયન
૨૯૩	૧૨	બદલ	બદલ
		(દરેક જગ્યાએ)	
૩૧૨	૧૦	ગરીબ ગરબાઓને	ગરીબગરબાંઓને
૩૧૮	૧૦	અપ લુ	અર્પણુ
૩૨૨	૩	સર્વ	સર્વ
૩૨૪	૪	પૂણી	પૂણી
૩૨૮	૨૩	સાના	સૌના
૩૩૫	૧૯	ગવિ ત	ગર્વિત
૩૪૫	૧૧	માહુત	માવત
૩૫૨	૨૨	અથ	અર્થ
૩૫૬	૬	નિમ્નથ	નિર્મિથ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
”	૭	નાથપુત્ર	નાતપુત્ર (દરેક જગ્યાએ)
૩૫૮	૧	પં	પંથનો
૩૬૧	૬	યે છત્રી	છત્રી બે
”	૨૧	સંદર	સુંદર
૩૬૨	૨	મનુષ્યો	મનુષ્યો
”	૨૧	ન કળ્યા	નીકળ્યા
૩૬૫	૮	સમ્ય	સૌમ્ય
૩૭૭	૨	દુર્ગતિ	દુર્ગતિ
૩૮૭	૩	વાદા	વાલો

બોધિસત્તવની કથાઓ

(૧)

મુમેધકથા

લાખો વર્ષ પૂર્વે આ જંજુલીપમાં અમર નામના સમૃદ્ધિમાન નગરમાં મુમેધ નામનો એક કરોડાધિપતિ બાહ્ય રહેતો હતો. તે જો કે મોટા કુળમાં જન્મેલો હતો, તોપણ આયતું ખાનારા આળસુ માણસની જેમ તેણે પોતાનું તારુણ્ય અર્થ ન ગુમાવતાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. મુમેધ બાહ્યજીને સાંસારિક સુખોની કોઈ પણ પ્રકારે ઉણપ ન હતી. વડિલાપાણીત ધનદોલતનો તે ઉપભોગ કરતો; અને વિદ્વાન તરીકે સર્વ લોકોમાં એની ખ્યાતિ હતી. તોપણ જન્મ, જરા, બાધિ વગેરે કુદરતી દુઃખોના ચિંતનથી એનું મન સંસાર પરથી ઉઠી ગયું. “ મારી સંપત્તિમાંથી મારી જોડે શું આવવાનું છે ? મારી કીર્તિ મારી સાથે આવશે કે ? ” ઇત્યાદિ વિચારોએ મુમેધના મનમાં કોલાહલ મચાવી મૂક્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો, “ આ અત્યંત દુઃખમય પ્રપંચોથી મુક્ત એવી એક સુખમય અવસ્થા હોવી જ જોઈએ કે જે સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા પછી પ્રાણી જન્મ, જરા અને મરણથી મુક્ત થાય ”.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી સુમેધે મુક્તિના માર્ગ શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે સુમેધે પોતાની માલ મિલકત યાચકોને વહેંચી આપી, અને તે હિમાલય પર્વત પર નીકળી ગયો. ત્યાં ધમ્મક નામની એક ટેકરી પર તેણે પોતાની પર્ણકુટિ બાંધી; તે પર્ણકુટિ પાસે તેણે એક સુંદર ચંક્રમ* બનાવ્યો. આ ઠેકાણે કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી સુમેધ તાપસનો વૈરાગ્ય એટલો બધો તીવ્ર થયો કે એને આ પર્ણકુટિના પશુ કંટાળો આવ્યો. તેનો ત્યાગ કરી તે એક ઝાડ નીચે રહેવા લાગ્યો, અને કંદમૂળ-ફળાદિ ઉપર રહી તેણે ખડતર તપશ્ચર્યા આરંભી. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના જોરથી સુમેધ પંડિત યોગની બધી પાયરીઓ ચઢી ગયો અને સમાધિસુષ્પમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

તે સમયે જંજુદ્રીપમાં દીપંકર નામનો બુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો. તે જ્યાં ત્યાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. ધ્યાન-સુષ્પમાં લીન થએલો હોવાથી સુમેધને હિમાલય પર્વત પર દીપંકર બુદ્ધના ધર્મની વાત પણ સાંભળવામાં આવી નહિ. એક દિવસ યોગબળે આકાશમાંથી સંચાર કરતાં, તેણે

* ચંક્રમ એટલે ચાલવાની જગા. બૌદ્ધ ભિક્ષુ વિહારમાં એકાગ્રતાથી અહીં તહીં ફરવાને માટે જે જગા તૈયાર કરે છે તેને ચંક્રમ કહે છે. હંચી નીચી જમીન હોવી, વચમાં વચમાં ઝાડી હોવી, આસપાસ જંગલ હોવું, જોઈએ તે કરતાં ઓછી જગા અથવા જોઈએ તે કરતાં વધારે જગા એ ચંક્રમના પાંચ દોષ છે. સુમેધ તાપસના ચંક્રમમાં આ દોષ નહોતા તેથી એને સુંદર ચંક્રમ કહ્યો છે.

હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા રમ્મનગરના લોકોને અત્યંત ઉત્સુકતાથી બધા રસ્તા સાફ કરતા અને ધ્વજપતાકાથી સઘળું નગર સુશોભિત કરતા જોયા. આથી અતિશય અચંબો પામી તે આકાશમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને આટલી બધી તૈયારી શા માટે થઈ રહી છે, એની તેણે તપાસ કરી. લોકોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “ વાહ ! તાપસ મહારાજ ! આ પ્રદેશમાં રહેવા છતાં, તમને દીપંકર બુદ્ધની ખબર ન હોવી એ તો ભારે આશ્ચર્ય ! દીપંકર બુદ્ધ પોતાના બિશ્નુવર્ગ સહિત આપણા શહેરની પાસે આવી પહોંચ્યા છે અને આજે બપોરે બિક્ષા ગ્રહણ કરવા તે આ શહેરમાં આવવાના છે. તેમનું સ્વાગત કરવાને અર્થે આ બધી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ”

આ સાંભળી સુમેધ બોલ્યો, “ આ જગતમાં બુદ્ધ એ શબ્દ પણ સંભળાવે કઠણ છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ બુદ્ધનાં દર્શન થવાં એ કેટલું કઠણ છે, એ તો કહેવાનું જ રહેતું નથી. બાઈઓ ! તમે જે આ રસ્તો સાફ કરો છો તેમાંના થોડો ભાગ મને મોંપો. હું એ બુદ્ધની સંવામાં ભાગીદાર થવા ઇચ્છું છું. ”

આ પરથી તે લોકોએ સાફ કરવા માટે થોડીક જગા સુમેધને આંકી આપી.

સુમેધને નક્કી કરી આપેલી સર્વ જગા સ્વચ્છ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ એક ન્હાનકડા ખાબોચીઆમાં કાદવ ભેજો થયેલો હતો. એ ખાબોચીયું પૂરી નાંખવામાં સુમેધ તાપસ શેઠાએલો

હતો એવામાં જ ભગવાન દીપંકર બુદ્ધ તે સ્થળે પોતાના ભિક્ષુસંઘ સહવર્તમાન ઉપવનમાંથી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ખાખોચીઉં પૂરી નાંખવાને બીલકુલ અવકાશ રહ્યો નહિ. આથી સુમેધ, બુદ્ધના પગને કાદવ લાગે નહિ એ ઉદ્દેશથી, તે ખાખોચીઆ પર ઉઘેા પડ્યો. એવામાં દીપંકર ભગવાન એના માથા આગળ આવી ઉભા રહ્યા અને પોતાના ભિક્ષુસંઘ તરફ ફરી જોડ્યા, “ અરે ભિક્ષુઓ, અહિં ઉઘા પડેલા આ તાપસને વસે જુઓ છો કે ? લાખો વર્ષ પછી કપિલવસ્તુ નગરીમાં શુદ્ધોદન રાજાની માયાદેવી નામતી રાણીને પેટ જન્મ લઈ ભારે પુરુષાર્થ કરી આ કાટયવધિ કોડોનો ઉદ્ધાર કરશે. મોગ્ગલાન અને સારિપુત્ર એ બે એના પટ્ટશિષ્ય થશે; અને ભિક્ષુણીસંઘમાં એમા અને ઉપલવણા એ બે ભિક્ષુણીઓમાં મુખ્ય થશે. ”

આ બુદ્ધવાક્ય સાંભળીને ત્યાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત આનંદ થયો.

દીપંકર બુદ્ધ ફટલેક અંતરે ગયા પછી સુમેધ તાપસ ઉઠીને પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેઠો, અને બોલવા લાગ્યો કે “ભગવાન બુદ્ધે ભવિષ્યમાં હું બુદ્ધ થઈશ, એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે. તો પણ બુદ્ધત્વ એ સામાન્ય મનુષ્યને સાધ્ય થવા જેવું નથી. અનેક જન્મમાં લોકહિત માટે હૃદયારનો પ્રયત્ન કરીશ તો જ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આત્મ-પરહિત સાધનારા એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ ? ” મુદ્ધમ વિચારો કરતાં સુમેધ પ્રહિતને લોકહિતકારક એવા નીમેતા દસ ગ્રંથો જણાયા:-

૧ દાન.	૬ ક્ષાંતિ.
૨ શીલ.	૭ સત્ય.
૩ નૈષ્કર્મ્ય.	૮ અધિજ્ઞાન.
૪ પ્રજ્ઞા.	૯ મૈત્રી.
૫ વીર્ય.	૧૦ ઉપેક્ષા.

સુમેધ બોલ્યો, “ મહને જે શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે તો મારે આ દસ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ એ એક જન્મમાં સાધ્ય થશે શું ? ના, અનેક જન્મના અભ્યાસથી જ આ દસ પારમિતા મહને સાધ્ય થશે. પરંતુ ખીજા લાભો કરતાં શુદ્ધત્વ જ મહને પ્રિય હોવાથી આજ પછી હું પ્રતિજ્ઞાએ પારમિતાઓનો જ અભ્યાસ કરીશ ! ”

સુમેધ તાપસે જે શુદ્ધત્વ સંપાદન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તે વખતથી તહેને યોધિસત્ત્વ (ભાવિ શુદ્ધ) એ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. યોધિસત્ત્વના અનેક જન્મનાં સત્કૃત્યોની વાતો જાતક ગ્રંથમાં વર્ણવેલી છે. એ સર્વનો તો અહિં ઉદ્દેશ્ય કરી જવો પણ શક્ય નથી. તોપણ યોધિસત્ત્વે દાનાદિ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, એના દિગ્દર્શન મારે તેમાંની કેટલીક વાતો અહિં આપી છે.

(૨)

વેસ્સંતર જાતક

સુમેધ પાંડિત ધ્યાનધારણાદિકમાં કાળ ગાળીને આ લોકનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા પછી દેહ વિસર્જન કરી ગયો. ત્યાર પછી જુદી જુદી યોનિયોમાં અનેક જન્મ લઈ એક વખતે તે શિખિરાજવંશમાં જન્મ્યો.

શિખિદેશની રાજધાનીમાં સંજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પ્રજાપાલનમાં એટલો ચતુર હતો કે સર્વ લોક એને પોતાના પિતા પ્રમાણે માન આપતા. તેને એક સર્વશુભસંપન્ન પુત્ર થયો. એનું નામ વેસ્સંતર એવું રાખવામાં આવ્યું. આ જ આપણો ઓધિસત્ત્વ હતો. વેસ્સંતરે અલ્પ વયમાં જ સર્વ વિદ્યાનું અને કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાના પિતાની ક્ષતિ રાષ્ટ્રની પ્રીતિ સંપાદન કરી. સંજય રાજાએ પોતાના અમાત્યોની સલાહથી તહેને યુવરાજપદે સ્થાપ્યો. વેસ્સંતર પોતાની સંપત્તિનો દાનધર્મમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. દાનધર્મ એ જ એનું વ્યસન થઈ પડ્યું. થોડા કાળમાં જ તેના દાનશૌર્યની વાર્તા ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગઈ.

તે વખતે કલિંગ દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પીવાનું પાણી પણ મળવાની મારામારી થઈ. જ્યાં ત્યાં ચોરનો અને રોગનો ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દુષ્કાળ-

નિવારણના ઉપાય વિષે વિચાર ચલાવ્યો. તેને તેના અમાત્યોએ એવી સલાહ આપી કે, શિબિના રાજ્યમાં જે શ્વેતવણી હસ્તી છે તેને આ રાષ્ટ્રમાં લાવવામાં આવે તો વરસાદ પડે અને સૌ સારાં વાનાં થાય. તે પ્રમાણે રાજાએ પોતાની પાસેના કેટલાક બ્રાહ્મણોને શિબિદેશમાં જઈ, લાગ જોઈ, વેસ્સંતર પાસે એ હાથીની યાચના કરવી એવી વિનંતિ કરી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણો શિબિની રાજધાનીમાં આવી દેશેદેશના યાચકવર્ગને માટે વેસ્સંતરે બાંધેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

એક દિવસ વેસ્સંતર તે શ્વેત હસ્તી પર બેસીને નગર-પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. તે સમયે તે બ્રાહ્મણોએ પોતાના અંગ ધૂળથી રંગડી અને પોતાનો જમણો હાથ આગળ કરી “વેસ્સંતરનો જયજયકાર હો !” એમ ઉચ્ચાર્યું. વેસ્સંતરે માવતને હાથી ઉભો રાખવાનો હુકમ કર્યો અને બ્રાહ્મણોને “શું જોઈએ છે ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “અમને બીજી કોઈ વાતની જરૂર નથી, આ આટલો હાથી આપો એટલે થયું.”

વેસ્સંતર વૃતાવૃત્ત હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો અને સર્વ અલંકાર સાથે તે હાથી બ્રાહ્મણોને હવાલે કરી ત્યાં ને ત્યાં તેમના હાથમાં પાણી મૂકી દાનસંસ્કાર કર્યો.

સુકાઈ ગએલા અરણ્યમાં વાયુવેગથી પ્રસરનારા તીવ્ર દાવાનળ પ્રમાણે આ વાત શિબિની રાજધાનીમાં પ્રસરી.

શિબિના સરદારથી લઇને સાધારણ ખેડૂત સુધી સર્વને અત્યંત દુઃખ થયું. એટલું જ નહિ પણ રાજકુમારથી તેઓ અતિશય નારાજ પણ થયા. તે જ વખતે લોકોના સંમુદાય રાજમહેલ આગળ ભેગા થયા અને તેના આગેવાનોએ સંજય રાજને કાને સુવરાજના અપરાધની વાત નાખી. જનસમાજને ઉંકેરાયલો જોઈ રાજ ગભરાઇ ગયો. તોપણ ધીરજ ખોવાતો ભાસે ન થવા દેતાં લોકો તરફ ફરી તે બોલ્યો, “ તમે ગમે તેટલું કહેશો તોયે હું મહારા પ્રિય પુત્રનો વધ કરવા તૈયાર નથી. ”

ત્યારે તેઓએ કહ્યું, “ અમે વેસ્સંતરનો વધ કરવાની વિનંતિ કરવાને અહિં ભેગા થયા નથી, પરંતુ તેણે અમારા રાષ્ટ્રનું શુભ ચિન્હ એવો શ્વેત હાથી કોઈની પણ સલાહ વિના પોતાની જ ઇચ્છાથી દાન કરી દીધો, તે માટે તેને આજને આજ રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવો જોઈએ. તેણે અમારા દેશમાંથી જઈ વંક નામના પર્વત ઉપર તપશ્રયા કરવી. ”

સંજય રાજએ પુત્રને વનાંતર કરાવવાનું આશ્વાસન આપી લોકોને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને પોતાનાં હજુરીઆને બોલાવી કહ્યું, “તું હાલને હાલ વેસ્સંતર પાસે જા અને શિબિની ઇચ્છા તેને જણાવ. ”

ક્ષણ (મુખ્ય હજુરીયો) વેસ્સંતરના મહેલમાં ગયો અને બોલ્યો, “ વેસ્સંતર મહારાજ, તમારા મ્હોટા અપરાધથી સર્વ શિબિ સંહુબ્ધ થયું છે અને તમારે આ ક્ષણે જ

રાજધાની છોડવી એમ કહે છે. સૌંજય રાજાને એ કહ્યું કરવું પડ્યું છે. ”

આ બોલતી વખતે ક્ષત્રાને કંઈ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા ચાલી. વેસ્સંતરે શાંત ચિત્તે ક્ષત્રાને કહ્યું, “ એવો મારો ક્યો અપરાધ છે કે જેને લીધે શિખિના લોક મહારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થયા છે ? ”

ક્ષત્રા બોલ્યો, “ આજ સુધીતકમે જે દાનધર્મ કર્યો, તેથી પ્રજાની તમારા પર ઇતરાઈ ન થતાં ભક્તિ વધતી ગઈ; પરંતુ જ્યારે તમે શ્વેત ગજ યાચકોને આપી દીધો, ત્યારે તેમના મનમાંની તમારા વિષેની પૂજ્યશુદ્ધિ તેમના પ્રચંડ ક્રોધે ગાળી નાંખી, તેથી હવે આપ તાપસવેપ સ્વીકારી આ રાજ્યમાંથી ચાલી નીકળો. ”

આ સાંભળી વેસ્સંતરે તપોવનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક બે દિવસમાં વેસ્સંતરે પોતાની સંપત્તિ ગરીબોને હોંચી આપી વંક પર્વત પર જવા માટે માતૃપિતાની આજ્ઞા લઈ તે પોતાની પ્રિય પત્નીના મહેલમાં ગયો. મહીને પોતાનો પતિ વનમાં જશે એ ખબર અગાઉથી જ મળી ગયા હતા, અને તેથી તે અત્યંત ખિન્ન થઈ હતી. વેસ્સંતરને ખેતાંની સાથે જ તેમો શોક તેનાથી દાખી શકાયો નહિ. વેસ્સંતરે બોલ્યો, “ મહી, શિખિનો નિશ્ચય તારા જાણવામાં આવ્યો છે કે ? ”

“ હા દેવ ! ” એમ શોકગ્રસ્ત સ્વરે મદીએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, “ પ્રિયા ! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મ્હારા તરફથી મળેલી સંપત્તિના દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કણ્હાજિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ બદલ મ્હને શંકા નથી. આ આપણા અતિશય બહાલા પુત્ર પર લક્ષ આપીને તું મ્હારા વિરહથી થનારો શોક વીસરી જા. ”

મદી બોલી, “ દેવ ! આ કંઈ પત્નીનેા ધર્મ નથી. જ્યાં પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશો તે જ માર્ગે હું એ જઈશ. આપની સાથે રહેતાં મારું મૃત્યુ થશે તો મ્હને ધણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરહ ભોગવી જીવવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે ! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કણ્હાજિનાકુમારી તપોવનમાં આપણા ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ સુખમાં જશે, અને આપની તપશ્રયા સફળ થશે ! ”

મદીના આગ્રહ પરથી વેસ્સંતરે તેને અને પોતાનાં બેઉ બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાજ્યએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધૂ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેયે રસ્તામાં ચાચકોએ મળીને વેસ્સંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેસ્સંતરે જાલિને અને મદીએ કણ્હાજિનાને કેડ પર લઈ લીધાં, અને બન્ને પગપાળાં આગળ ચાલ્યાં. વંક પર્વત પર પહોંચ્યા

પછી વેસ્સંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી સુંદર પર્ણકુટિ બાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે કલિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક નામના એક બ્રાહ્મણે બિહુડી-વૃત્તિ પર ૧૦૦ કાર્પાપણ રળી તે એક ઝાળખીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા. અને પોતે દેશાંતર ગયો. પછી ઘણાં વર્ષો સુધી એનો પતો ન મળ્યો, એટલે જેની પાસે એની થાપણ હતી તે ગૃહસ્થે તે સઘળી આપઠાળમાં ખર્ચી નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણ માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરુણ પુત્રી જૂજકને આપવી એમ થયું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયાં. પછી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જેકે વૃદ્ધ હતો તેણે તેની તરુણ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ઘણા પ્રજ્વલભાવે તેની સેવા કરતી. તે જેઠા ગામમાંના સર્વ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, “જૂઓ, જૂજક આટલો વૃદ્ધ અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની મેવામાં તત્પર હોય છે. તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સો થતો નથી. અને તમે સ્નેહ કંઈકે ઓછું પડ્યું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો. પતિ જેકે કશુંકે કર્યા સિવાય તમારો એક પણ દિવસ ગયો ખરો? તે જૂજકની તરુણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું જોઈએ.”

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અભિવ્રતાપના શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તેમણે

અભિવ્રતાપનાને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાનું કાવતરું રચ્યું. જ્યારે અભિવ્રતાપના પાણી માટે નદી પર આવતી ત્યારે જે તે બાઇ તેને કહેતી, “હાય રે બાપ ! આનાં માઆપ કેટલાં કર હોવાં જોઈએ. નહિં તો તેઓ આવી દોકરી જૂજક જેવા વૃદ્ધને કેમ વેચે ?”

બીચારી અભિવ્રતાપનાએ પોતાનાં માઆપની નિંદા કેટલી સહન કરવી ? એક દિવસ નદી પરથી રડતી રડતી તે ઘેર આવી અને જૂજકને કહેવા લાગી, “મ્હને જો તમે એક ચાકર અને એક ચાકરડી લાવી આપશે તો જ હું તમારે ઘેર રહીશ, નહિં તો મ્હારે પિયર ચાલી જઈશ !”

ગરીબ બિચારો જૂજક પોતાની તરુણ પત્નીની ડરામણીથી અતિશય ગભરાયો. તે બોલ્યો, “હું ગરીબ બ્રાહ્મણ; શાસ્ત્રાદિકનું ચે મ્હને જ્ઞાન નથી; તો હું તે તારે માટે દાસદાસી ક્યાંથી લાવી આપવાનો ? પણ તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. આવતી કાલથી હું જ પાણી લાવવાને જઈશ એટલે તારા પડિલોની નિંદા સાંભળવાનો પ્રસંગ તારે આવશે નહિ. ”

અભિવ્રતાપના બોલી, “તમને નદી પર મોકલી હું ઘેર બેસું તો આપણને બેઠને ગામના સર્વ લોક દસશે અને જોઓ. આજ સુધી પતિવ્રતા તરીકે મારી સ્તુતિ કરતાં આજ્યાં છે. તેઓ જ હું પતિ પાસે કામ કરાવું છું અને પોતે નિરાંતે બેસી રહું છું, એવી મ્હારી નિંદા કરશે ! હવે,

આપણે મરીમ છીએ એ મ્હારે કમલ છે, તોયે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. વેસ્સંતર રાજની ખ્યાતિ તમે માંભળી જ હશે. હાલમાં તે પોતાનાં બે બાળક સહવર્તમાન વંક પર્વત પર પાર્શ્વકુટિમાં રહે છે. ત્યાં જઈ તમે તેની પાસે યાચના કરો તો તે પોતાનાં બેઉ બાળકો તમને આપશે. તેને તમે દાસ અને દાસી તરીકે મ્હારે હવાલે કરો, એટલે થયું. ”

જૂજકે વણી આનાકાની કરી પરંતુ તરુણ પત્નીના હુકમ આગળ બિચારા વૃદ્ધ જૂજકને પોતાની મુંઝ નીચી કરવી પડી. પીઠ પર શીજેરી બાંધી, અને હાથમાં લાકડી લઈ જૂજકે વંક પર્વતનો રસ્તો લીધો. પર્વત પાસે આવ્યો ત્યારે અરણ્યમાં તેને એક વ્યાધ મળ્યો. તેને એણે વેસ્સંતરના આશ્રમ વિષે પૂછ્યું. પેલા વ્યાધે ચીઠાઈને કહ્યું, “ તારા જેવા દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તો વેસ્સંતરને રાજ્યબ્રષ્ટ કરી તથોવનમાં મોકલ્યો. હવે ફરી તેની પાસે શાની યાચના કરવાનો છે ? ”

જૂજક ચમક્યો અને બોલ્યો, “મ્હારે કશાનીયે યાચના કરવાની નથી. સ્વંજય રાજાએ મોતના પુત્રના સમાચાર માટે મને મોકલ્યો છે. વેસ્સંતરના કુશળ સમાચાર પૂછીને તે તેના બાપને જણાવવા એટલું જ મ્હારું કામ છે. ”

ત્યારે તે વ્યાધ સંતુષ્ટ થયો અને જૂજકનો આદર-સત્કાર કરી વેસ્સંતરના આશ્રમ તરફ જતારો પાસેનો રસ્તો તેણે તેને બતાવ્યો.

મદી દેવી પોતાના પતિને ફળમૂળાદિક લાવવા માટે જવા દેતી નહિ. સવારના પહેારમાં પોતે જ જમને ફળમૂળાદિક આહારની વસ્તુઓ આણતી. વેસ્સંતર આશ્રમમાં જ રહી પોતાનાં બાળકની સંભાળ લેતો. મદી દેવી અરણ્યમાં ગયેલી હતી ત્યારે જૂનક વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો. વેસ્સંતરે ત્રેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને એટલે દૂર આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

જૂનક બોલ્યો, “મહારાજ ! આપની શુભ કાર્તિએ મને અહિં સુધી આણ્યો છે. હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું. મારી તરુણ પત્નીને મદદ કરે એવાં કુટુંબમાં બીજાં માણસ નથી. આથી એનો આગ્રહ થયો કે એક દાસ અને એક દાસી રાખવાં. પણ હું પડયો ગરીબ. દાસ અને દાસી વેચાતાં લેવાને પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? એટલે તમારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું. આપ જો આપનાં આ પુત્ર અને પુત્રી મને આપશો તો માંડ વડપણ સુખમાં જશે. આપ મોટા દાનશર છો, તો મારા પર આટલો ઉપકાર કરતાં ડગમગશો નહિ, એવી ખાત્રી છે.”

વેસ્સંતર બોલ્યો, “મારાં આ બે બાળકો હમણાં ને હમણાં જ હું તમને આપું છું, પરંતુ તેમની મા આવતા સુધી તમારે અહિં થોભવું એવી મારી વિનંતિ છે.”

જૂનક બોલ્યો, “સ્ત્રીવૃદ્ધિઃ પ્રલયં ગતઃ !” સ્ત્રી તો દાનધર્મમાં વિદ્ધ નાખવામાં પહેલે નાંખે. માટે આપની પત્નીની વાટ ન જોતાં આ ક્ષણે જ આ બાળકોને મને અહિંથી લઇ જવા દો.”

વેસ્સંતર બોલ્યો, “જેવી આપની મરજી. તોપણ બીજી એક વિનંતિ કર્યા વિના મારાથી રહેવાનું નથી. આપ આ બાળકોને લઈ મારા પિતાની પાસે જાઓ. તે તમને અનેક દાસદાસીઓ તથા ઘણી સંપત્તિ આપી આ બાળકોને તમારી પાસેથી વેચાતાં લેશે. તેમાં તમને મોટો ફાયદો થશે.”

જૂજકે કહ્યું, “આપ મને સિંહના મોઢામાં મોઢાં ડોકું ઘાલવાનું કહો છો; આ બાળકોને લઈ જે હું આપના પિતાના રાજ્યમાં જાઉં, તો મને ઉત્તમ અક્ષિપમાં કારાવાસ અથવા દેહાંતદંડ જ મળે. માટે મને આપના પિતાના રાજ્યમાં જવાનો આગ્રહ કરશે નહિ. આ બાળકોને મારી ગૃહિણીને સ્વાધીન કરી મને એક વાર તો એના પંજમાંથી છુટવા દો.”

વેસ્સંતરે આનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બાળકોને લઈ જવાને બ્રાહ્મણ ઉત્સુક થયો હતો. પરંતુ જાલિ અને કણ્ઠાજના પોતાના પિતા સાથેનો બ્રાહ્મણનો સંવાદ સાંભળીને જ આશ્રમની નજીકના જંગલમાં દોડી ગયાં હતાં. જૂજકે વેસ્સંતરને કહ્યું, “આપનાં બાળકો ક્યાં છે ? હું લઈ જઈશ એ ભયથી સંતાડી દીધાં કે શું ?”

જૂજકને ઉત્તર ન આપતાં વેસ્સંતર આશ્રમ બહાર આવ્યો અને મોટા ગંબીર સાદે બોલ્યો, “બાળકો! તમારા પિતાનું વચન સત્ય પાડ એ પૂરેપૂરું તમારા હાથમાં છે.

આમ સંતોષે એસણો નહિ. તમારું આ કૃત્ય આપણા ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કૃપાને શોકે નહિ ! ”

ત્યારે તે એ બાળકો જન્મલમાંથી બહાર આવ્યાં અને પોતાના પિતા સામે ઉભાં રહ્યાં. વેસ્મંતરે તેમને બ્રાહ્મણને લવાણે કરી તેના હાથમાં પાણી ચૂક્યું. તેના કમંડળમાંનું પાણી તો બ્રાહ્મણના હાથ પર મહા મહેનતે પડ્યું; પરંતુ તેનાં નેત્રોમાંથી તો પાણી આપોઆપ વહેતું હતું !

બાળકો કરી નાસી જશે એ બચથી જૂનકે એક વેલા વડે તેમના હાથ બાંધ્યા અને પોતાની લાકડીથી તેમને ધમકાવી લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કણ્ઠહાનિના પોતાના બાપને કહેવા લાગી, “બાપુ ! બાપુ ! બ્રાહ્મણ તો અતિશય ક્ષમાવાન હોય છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે, પણ આ તો ભારે ધાતકી છે. આ બ્રાહ્મણ તો વેપધારી રાક્ષસ હોવો જોઈએ ! બાપુ ! આ અમને ખાવા માટે લઈ જાય છે માટે તમે અમને એને આપી દો મા ! ”

જલિકુમાર બોલ્યો, “આ બ્રાહ્મણ લાકડીથી મારે છે, એ બદલ મ્હને ખેદ મતો નથી; પરંતુ મારે જોયા વિના જલું પડે છે માટે મને દુઃખ થાય છે. ”

વેસ્મંતરે પોતાનાં બાળકોનું બોલવું સાંભળ્યું તોપણ તેમને કંઈ ઉત્તર ન આપતાં ક્ષણવત્ તટસ્થ રહ્યો ! તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી એ જ એક એના જીવતા-પણાનું ચિન્હ હતું !

મૂળક બાળકોને લઈ ગયો પછી સાયંકાળે મહાદેવી કળમૂળ લઈ આશ્રમ બાણી વળી. તે દિવસે તેના રસ્તામાં વાઘ આવવાથી તેને મોડું થયું ! આશ્રમમાં બાળકોને જંતયાં નહિ એટલે “બાળકો ક્યાં ગયાં ?” એમ તેણે પતિને પૂછ્યું. વેસ્સંતરે પાતાનું મોનવ્રત છોડ્યું નહિ ત્યારે આકંઠ કરતી તેણે આસપાસના અરણ્યમાં પુષ્કળ શોધ કરી, પરંતુ વ્યર્થ ! વેસ્સંતરેના શોક અંદરે અંદર જ ધમાતો હતો; પરંતુ મહાના વિલાપથી તો અરણ્યવાસી પશુપક્ષીઓનાં હંયાં પણ કંપી હંયાં.

મીઠો દિવસ સવારે વેસ્સંતરે મહાદેવી કહ્યું, “મહી, તું બાળકો માટે વિલકુલ શોક કરતી નહિ. તારાં બાળકો ખુશીમાં છે; કાલે અહીં એક યાચક બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તેણે તેમની યાચના કરી, એટલે મેં તે બ્રાહ્મણને તેમનું દાન કર્યું છે. તું મારા આ કૃત્યને અનુમોદન આપ, અને પુણ્યની ભાગીદાર બન. ”

મહી બોલી, “આપે બાળકોનું દાન કર્યું, તેમાં મારી પૂર્ણ અનુમતિ છે; પરંતુ આ વાત આપે મને કાલે જ કેમ કહી નહિ ? ”

વેસ્સંતર બોલ્યો “મહી ! આ વાત જ્ઞે મેં તને કાલે જ કહી હોત, તો બાળકોનું દાન કર્યા બદલ તને અતિશય ખોટું લાગ્યું હોત અને તું પુણ્યની ભાગિયણ ન બની હોત. ”

મહાદેવીએ આનો કાંઈ જ જવાબ વાલ્યો નહિ.

વેસ્સંતર ઓધિસત્તવનું આ દાનશૌર્ય જોઈ ઇન્દ્રને અતિશય બહુ પેડો કે કોઈ વાર આ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીનું પણ દાન કરી દેશે. આથી તાપસવેશ ધારણ કરી ઇન્દ્ર રાજા વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો અને વેસ્સંતરને કહેવા લાગ્યો, “આપની પાસે હવે કંઈ કંઈ નથી, તોપણ આ આટલી ગુણવંતી સ્ત્રી છે તેનું મને દાન કરશો તો હું મોટો આભારી થઈશ.”

વેસ્સંતરે તે ક્ષણે જ તાપસવેશધારી ઇન્દ્રના હાથમાં પાણી મૂક્યું ! ઇન્દ્રે તાપસવેશ કહાડી નાંખી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું અને વેસ્સંતરને કહ્યું કે “મહારાજ, આ વસ્તુ—મદીદેવી હવે મારી થઈ; પરંતુ એક અનામત વસ્તુ તરીકે એને તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું, તેનું પૂર્વવત્ પાલન કરવું. માત્ર આ વસ્તુ ખીજને આપવાનો અધિકાર તમને રહ્યા નથી.”

આ પ્રમાણે કહી વેસ્સંતરને વર આપી ઇન્દ્ર સ્વર્ગલોક ભણી ચાલ્યો ગયો.

હવે પેડો જૂનકે બ્રાહ્મણ વેસ્સંતરનાં બાળકોને લઈ જતાં જતાં રસ્તો ભૂલી શિબિના રાજ્યમાં પેડો. ત્યાં એક રાજપુરુષે વેસ્સંતરનાં બાળકોને ઓગળ્યાં, અને તે બ્રાહ્મણને પકડી બાળકો સહિત તેને સંજય રાજા સમક્ષ રજુ કર્યો. સંજય રાજા તરફથી “આ બાળકો તમને કેમ મળ્યાં ?” એવો પ્રશ્ન થતાં, જૂનકે બનેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. સંજય રાજાએ આથી ગુસ્સે ન થતાં ધણા નોકર ચાકર અને ધન આપી તેનું સ્વાગત કર્યું. પોતાના પુત્રને વનવાસ મોકલ્યો

માટે રાજને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો. શિખિરાદ્રવાસીઓને પણ સુશીલ વેસ્તંતરને અરણ્યવાસનાં દુઃખો ભોગવાવ્યા માટે અનુતાપ થયો હતો. સંજય રાજને શિખિના આગેવાનોની સભા બોલાવી, વેસ્તંતરને પાછા આણવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વંક પર્વત પર જઈ પુત્રને અને પુત્રવધૂને ઘેર આણ્યાં. શિખિની સંમતિથી વેસ્તંતરની ફરી યુવરાજપદે નીમણૂક કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વેસ્તંતર બોધિસત્ત્વે પોતાની પ્રિય પત્ની અને બાળકોનું દાન કરી દાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૩)

મધની વાત

હવે ઓધિસત્ત્વે શીલપારમિતાની પૂર્તિ કમ કરી એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

હજારો વર્ષે પૂર્વે આપણો ઓધિસત્ત્વ મગધ દેશમાં મગધ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મ્યો. તેનું નામ તેના માતપિતાએ મધ એવું રાખ્યું હતું. મધ જ્યારે ઉમર લાયક થયો ત્યારે પોતાના ગામના લોકોનું સ્વાર્થપિપ્પું જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ લઈ જઈ ખૂદાર નાંખવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદ પાણી જન્ય નહિ માટે કુવાને પાળ બાંધવાનું વગેરે એવાં જ બીજાં લોકોપચારી કામો કરતો. પરંતુ તેનાં આ કામથી રાહ થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચતુરાર પર કે દારૂના પીઠા પર ભેગા થઈ કહેતા કે “ અરે, આ પેલો ગાંડીઓ મધ ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને ચાલ્યા નકામી માથાફોડ કરવાને ! એકલાથી તે કદી આપ્પા ગામનું હિત થયું છે કે ? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભણું, તેને બદલે આ તો ગામનું જુલું કરવા નીકળ્યો છે ! હું કરું છું આપણે આપ્પા ગામને ? મધને પોતાની મૂર્ખાઈ સાફ કોઈક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે ! ”

મધની છએક નિંદા થતી, એટલું જ નહિ. પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરૂદ્ધ હતાં, તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજે જ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખે. કાંઈ વૃદ્ધ કહે કે, “આ ગંદવાડ શું કામ કરે છે?” તો તેઓ કહેતી, “તમારે શું ? પેસો મધ મુઓ છે ને ? તે આવશે અને કરશે સાફ !”

મધ ફરી એચાર દિવસે પાછો તેને તે જગાએ જાય અને સાફ કરી નાંખે. મધના આ આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના લોક ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ; પરંતુ, મધના આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય ? એવી એક બે તરુણીને શંકા આવવા લાગી. મધ પોતાના ઘરકામમાં કાંઈ પણ અડચણ આવવા દેતો નહિ. ઘરનું ખેતીનું કામ આટોપી લઈ વચસો વખત તે જનસંવામાં ગાગતો. ગામના બીજા લોક ફરસદને વખતે દારૂનાં પીકાં પર અથવા ચાંટામાં બેગા થઈ ગાંધાં મારવામાં પોતાનો વખત ગાગતા. એટલું જ નહિ. પણ દારૂના વપસનથી તેમનું ઘરકામ પણ હીક થતું નહિ. તે ઉપરાંત મારામારીમાં અને ટંટાદિસાદમાં તેમના વખતનો અપવ્યય થતો તે તો જૂદો જ.

ઉપર કહી ગયા તેના બે તરુણીમાં એક દિવસ આવો સંવાદ થયો. પહેલો તરુણ બોલ્યો, “કેમ રે, ગામમાંના બધા લોક તો આ મધનો દોષ કહાડે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણા ગામમાં જો કાંઈ સારો આણુસ હોય તો તે મધ જ

છે. મધનં મેં કદિ દાડને પીડે કે ચાવડી પર તો જોયો જ નથી; કદી કોઈ સાથે તે ટંટા બખેટા કરતો નથી; તેના ઘરમાં તો મૂર્તિમંત શાંતિ વાસ કરે છે. આવા માણસને આપણા લોક મૂર્ખ ગણે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું? મને તો લાગે છે કે આપણે ગુરુ કરવા હોય તો તપોવનમાં ગુરુ શોધવા ન જતાં આને ગુરુ કરવા એ સારું.”

બીજાએ કહ્યું, “ચાલ, અબઘડી આપણે મધ પાસે જઈએ. તે આ વખતે કંઈ પણ લોકસેવાનું કૃત્ય કરતો હશે.”

આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી તે બંને તરુણ, મધ જ્યાં કામ કરતો હતો, ત્યાં ગયા અને મધને કહ્યું, “આજ સુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પડેલી થાપણની જેમ ખમર ન હોય તેમજ તારા સહગુણ, તું અમારી પાસે હોવા છતાં, અમને ખમર પડ્યા નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

મધ બોલ્યો, “મિત્રો, સદાયરણમાં કાળનો સહવ્યય કરવાની તમારી ઇચ્છા વખાણવા જોગ છે, પરંતુ આ માટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય નાશવંત છે. એ તમે જાણો જ છો. માટે આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં, આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ એ સારું. કારણ ધર્મ શાશ્વત છે, તે

અનાદિ છે; તેને આપણી પાસેથી કોઇ પણ દૂર કરી શકે એમ નથી. ”

તે તરુણ બોલ્યા, “ પણ ધર્મનું જ્ઞાન તમારા જેવા સંત વિના અમ જેવા અજ્ઞ જનોને કેમ થાય ? ”

મધ્ય બોલ્યો, “ ધર્મ ગહન વસ્તુ છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું આપણા જેવા સંસારી જનોને શક્ય નથી. તોપણ એક વાત ખરી છે કે ધર્મની સ્થાપના શીલના પાયા પર થયેલી છે. અર્થાત્ શીલ વિના ધર્મપ્રાપ્તિ થવાની નહિ. ”

તરુણ પૂછ્યું, “ શીલ એટલે શું ? ”

“ કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ-લોક ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ઘાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો. અસત્ય બાપણુ ન કરવું, અને માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું, એ પાંચ નિયમ એકનિઠાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરાપકારાદિ સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ. ”

તરુણ બોલ્યા, “ આજથી આ પાંચ નિયમ અમે જરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું, અને ઘરકામથી બચેલો કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું. ”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકો માટે અને અનાથ અપંગ લોકો માટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યાં, ન્હાના ન્હાના પૂલો ખાંધ્યા, તળાવ ખોદ્યાં અને

એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. આ તેમના કૃત્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. દારૂના પીઠાવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી, અને ત્યાંના ગ્રામભોજક (ન્યાય અને વસુલી કામદાર)ને દંડના રૂપમાં ઘણી જ મહેટ્ટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી ચર્ચા ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં ગ્રામભોજકને જમવાને સુદ્ધાં પુરસદ મળતી નહિ; પણ હવે ગ્રામભોજકે આખો દિવસ તકિયાને અઢેલી વાતો કરતાં બેસવું, અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું એવો પ્રકાર શરૂ થયો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી કેમ પણટાઇ ગઈ એની ચોકસી કરતાં, મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી કાંતિ કર્યાનું ગ્રામભોજકને જણાવ્યું. આ ત્રીસેને આ પ્રદેશમાંથી ઉચ્ચટ્ટી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી, કાંઈ જરૂરી કામ માટે પોતે મગધ દેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

મગધ દેશનો તે કાળનો રાજા ઘણા વિદ્વાસી હતો. તેનો મેળાપ થયો મહા કહણ કામ હતું. તોપણ ગ્રામભોજકે પોતાની સાથે આણેલું મોટું નજરાણું રાજાને ભેટ કરી મહાપ્રયત્ને એક મુલાકાતનો જોગ સાધ્યો. રાજાએ ગ્રામભોજકના આગમનનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો, “ મહા-

રાજ, શું કહેવું ? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયકે ઘણો જ ઉત્પાત મચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી ભાગે છે અને આ હરામખોરોના ઠરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી. આ પ્રમાણે ખેતી, વેપાર રોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારાં પરગણામાં જ નહિ, પણ આસપાસના સહુ પ્રાંતમાં પણ કર વસૂલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે. ”

રાજ અનિશ્ચય સંતાપ પામી બેઠ્યા, “ આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સાચું થયું. તમારી સાથે હું નાની ફાજ આપું છું, તેની સાહાય્યથી તમે તે તોફાનીઓને પકડી લાવો. ”

ગ્રામભોજકે પોતાના પરગણામાં જઈ મથ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ ગ્રામભોજકને કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. “ તમને પકડવા માટે રાજનો હુકમ છે એમ કહેતાંની સાથે જ તઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા. ગ્રામભોજકે તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ધાકી દીધી અને તેમને પકડી આણ્યાની વર્દી રાજને આપી. તે વખતે રાજ અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને ધૂરસદ ન હતી. તેણે ત્યાંથી જ હુકમ છોડ્યો કે “ તોફાનીઓને મહેલના આંગણામાં ઉંઘા સુવાડી તેમના શરીર પરથી લાથી ચલાવો. ”

રાજના હુકમ પ્રમાણે મથ અને તેના સાથીઓને મુસ્કેટાટ બાંધીને ઉંઘા સુવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તિશાળામાંથી એક મહોન્મત્ત લાથી તેમના પર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મધે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, “ ભાઈઓ, આજ સૂઢી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈકને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે સદાચરણથી મનુષ્ય સુખી જ થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાં જ ગાળ્યું છે છતાં અમારા પર આ સંકટ કેમ આવ્યું ? પણ મિત્રો, આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા દિલને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે. એટલે આ લોકમાં તો માણસને યોગ્ય ન્યાય મળતો નથી એ કુધાડું છે. પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બંધનમાં આવી જઈએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણા ફૂટકારો થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે. માટે આપણાં કર્મો જ આપણા રક્ષક અને આપણાં કર્મો જ આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ પકડું ધ્યાનમાં રાખો. વળી તમારા મનને ખોડું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે, તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે. તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીભાવના દૃઢ કરો. જોવો તમારો લોક પર પ્રેમ હતો તેવો જ તમારી ઉપર ફરીયાદ કરનાર ગ્રામલોજક પર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજા પર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથી પર તમારો પ્રેમ થવા દો.

શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું આ બેદો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વોની ઉપર સરખી મૈત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ બિન્ન બિન્ન અંગો હોય છે તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગ છીએ, એ સમજ ઢીલી પડવા દેશો નહિ. આજ પર્યંત કરેલાં સત્કૃત્યોનું તમે આ સમે ચિંતન કરો. ”

મધનાં વચન પ્રમાણે તે સર્વેએ તે હાથી પર, રાજા પર અને ગ્રામભોજક પર મૈત્રીની ભાવના રાખી તેઓ તેમના દેહને અપાય કરનારા હતા, તોપણ તેમના અંતઃકરણને તે હિતકર્તા જ લાગ્યા ! ‘આ ગ્રામભોજક, આ રાજા અને આ હાથી એ આપણને આ નશ્વર જગતમાંથી મુક્ત કરે છે, તો પછી તેમને આપણે આપણા શત્રુ કેમ ગણીએ ?’ એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા.

હાથી એ મહા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. માણસ કરતાં પણ બીજાં પ્રાણીનું મન ઓળખતાં તેને વધારે આવડે છે. જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવા માટે આવડે હાથીને આગળ આપણે ત્યારે તે મોટેથી કીકારી પાડી એકદમ પાછળ દહ્યાં ! કેમ કર્યો તે તેમના શરીર પર હુમલો જ નહિ ! ફરી બીજાં, ત્રીજાં, એમ બે ચાર હાથી આપણા, પરંતુ તે સર્વ આવડતના અંકુશના મારની દરકાર ન કરતાં કીકારી પાછળ દહ્યાં. એક હાથીએ મધને અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ !

આ સમાચાર રાજાને મળતાં જ તે ઓલ્યો, “ આ લોકો હાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસે

કંઈ ઔષધ હોતું જોઈએ, જેના થોડો લાથી તેમની પાસે જરાને કિંમત કરતો નથી. ”

રાજની આજ્ઞા થતાં ઔધિસત્તવને અને તેના સાથીઓને સિપાઈઓએ રાજ સમક્ષ લઈ જઈ કહ્યાં. રાજાએ તેમની પાસે ઔષધ છે કે કેમ એ જોવા માટે તેમની ઝડતી લેવડાવી. પણ કશું મળ્યું નહિ; ત્યારે રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “તમને લાથીનો મંત્ર આવડતો હોવો જોઈએ, નહિ તો લાથી તમારાં શરીર પરથી ચાલવાને ના પાડે એ અને જ કેમ ?”

ઔધિસત્તવ બોલ્યા, “મહારાજ, અમારો મંત્ર કદીએ, તો આજ સુધી અમે એકનિષ્ઠાથી શીકતું પાત્રન કરતા આવ્યા છીએ ; જણીશુંતે અમે કોઈ પણ પ્રાણીનો ધાન કર્યો નથી ; પરજીતે અમે મા સમાન માનીએ છીએ ; અસત્ય બાપણુ અમે કદીયે કર્યું નથી ; અને મદ્યાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અક્રિમ રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજાની સેવા અમે યથામતિ કરતા આવ્યા છીએ. અમારા પર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મહેં મહારા મિત્રાને લિંમનથી કહ્યું કે “આપણને પકડનાર ગ્રામજોગદ પર, મારવાના હુકમ આપનાર મહારાજ પર અને મારનારા લાથી પર આપણે બધાએ મૈત્રીની બાવના રાખવી, કોઈ પણ પ્રકારે દેવતા સ્પર્શ આપણાં મનને થવા ન દેવો. અમારા આ શીકનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એ જ અમારો મંત્ર છે.”

રાજાએ પોતાના હૃત મોહકીને મધના ગામની અને આસપાસનાં ગામની ખરી સ્થિતિ શી છે એની ચોક્કસ કરી

ત્યારે તેને જણાયું કે ઔધિસત્ત્વ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની કિતમ સુધારણા કરી છે ; ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે; ચેરી, મારામારી, ટંટાદિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા ગ્રામભોજકને પકડીને એકદમ ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગાએ મધને નીમવામાં આવ્યો. ત્યારે ઔધિસત્ત્વ રાજા પાસે ગયો અને ગ્રામભોજકને માફી આપવાની વિનંતિ કરી. તે બોલ્યો, “ મહારાજ, આ ગ્રામભોજક ન હોત તો અમને આપનાં દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત. અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચઢાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. માટે મહારાજે એને જીવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. ”

ઔધિસત્ત્વની વિનંતિને માન આપી રાજાએ ગ્રામભોજકને છાડી મૂક્યો.

ઔધિસત્ત્વે તે જન્મનાં સર્વ કર્મ પૂરાં થતાં દેહ છોડ્યો અને દેવલોકમાં તે દેવોનો રાજા થયો. એક દિવસ દેવ દાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં ઔધિસત્ત્વનો પરાભવ થયો અને તે દેવોની રાજધાની તરફ પોતાના રથમાં આકાશમાર્ગે ભાગી નીકળ્યો. સમુદ્રકિનારે શીમળાનાં ઝાડ પર નાનકેમોટાં પક્ષીઓના ઘણા માળા હતા. ઔધિસત્ત્વનો રથ વેગથી જતો હતો તેના ઝપાટાથી તે ઝાડો તૂટી સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં અને તે પરના માળામાંથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓનો આર્ત કિલકિલાટ શરૂ થયો. ત્યારે ઔધિસત્ત્વે (હંદ્રે) માનવિ સારયિને કથં

“હે માતલિ, આપણા વેગથી આ ઝાડ કિખડીને સમુદ્રમાં પડે છે અને તેથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંને સંહાર થાય છે. અસુરો મ્હારો પ્રાણ લે તોયે હરકત નહિ. તું રથ પાછો ફેરવ.”

માતલિ સારથિએ ઇંદ્રની આજ્ઞા અનુસાર રથ પાછો ફેરવ્યો. એટલે દૈત્યોને લાગ્યું કે ઇંદ્રની મદદ માટે બીજા દેવ આવ્યા હશે. તેઓ દશે દિશામાં નાસી છૂટયા; આ પ્રમાણે અસુરો પરાજય પામ્યા અને દેવોનો જય થયો.

બોધિસત્ત્વે મધના જન્મમાં શીલપારમિતાની અને મૈત્રીપારમિતાની પૂર્તતા કરી, એ આ વર્ણન પરથી સહેજ સમજવા જેવું છે. બીજા પણ અનેક જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે શીલપારમિતાનો અને મૈત્રીપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો; વિસ્તારભયથી તે સર્વ કથાઓ અહીં આપી શકાય એમ નથી.

(૪)

ચુદ્ધત્તમોધિજ્ઞતાક

અતીત કાળમાં કાશીરાષ્ટ્રમાં ઓધિસત્ત્વ એક બ્રાહ્મણ-
કુળમાં જન્મ્યો. ચુદ્ધત્તમોધિ એવું એનું નામ રાખવામાં આવ્યું.
ઓધિસત્ત્વ નાનપણથી વિરક્ત હતો, તોપણ માતાપિતા આશ્રયથી
તેણે લગ્ન કર્યું. તેની પત્ની પણ અત્યંત સુશીલ હતી.
તેનું લગ્ન થયું તોપણ તેણે પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ થવા
દીધો નહિ. આગળ જતાં જ્યારે તેનાં માતાપિતાનું નિર્વાણ પામ્યાં
ત્યારે તેણે પત્નીને કહ્યું, “ભદ્રે, અમારા પૂર્વજોની
આ અપાર સંપત્તિ તું લે અને દાનાદિ પુણ્યકર્મો કરીને
આ ઘરમાં સુખેથી કાલક્રમણ કર. મને ગૃહસ્થાશ્રમનો હવે
કંટાળો આવ્યો છે. હું પરિવ્રાજકવેશે હિમાલય પર વાસ
કરવા ઇચ્છું છું.”

તેની પત્ની બોલી, “આર્યપુત્ર, પુરુષોએ જ પ્રવ્રજ્યાવેશ
ધારણ કરવો, સ્ત્રીઓએ કરવો નહિ, એવો નિયમ છે શું ?”

ઓધિસત્ત્વ બોલ્યો, “એવો કાંઈ નિયમ નથી. તોપણ
તું મોટા કુળમાં જન્મેલી સુકુમાર સ્ત્રી છે. તારાથી અરણ્ય-
વાસનાં દુઃખો સહ્યાં જશે નહિ. તેથી હું કહું છું કે તારે આ
ઘરમાં જ રહી દાનાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં.”

ઔધિસત્ત્વે ભાષાને પોતાની સાથે ન આવવાને ઘણી સમજાવી, પરંતુ તે સત્ત્વશીલ સ્ત્રીએ બાવિ દુઃખોને ન ગણકારતાં તાપસવેશ સ્વીકારી પતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. તે બંને હિમાલય પર્વત પર જઈ કેટલોક કાળ રહ્યાં. તે કાળે તાપસ જ્ઞોકોનો એવો એક પરિપાક (શિવાજ) હતો કે કેટલોક કાળ કળમૂળનું ભક્ષણ કરી અરણ્યમાં રહ્યા પછી તે ખારા ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવા લોકવસ્તીમાં આવતા અને કેટલોક કાળ તે પદાર્થોનું સેવન કરી ફરી અરણ્યમાં પ્રવેશ કરતા. આ પરિપાકને અનુસરી ઔધિસત્ત્વ એક વખત પોતાની બાયા સહ કાશીરાષ્ટ્રમાં સંચરતો હતો. તે ફરતો ફરતો વારાણસી નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં રાજાના એક ઉદ્યાનમાં ઉતારો કર્યો.

એક દિવસ રાજા ઉદ્યાનકીડા માટે ત્યાં આવેલો. તેણે એક વૃક્ષ નીચે ઔધિસત્ત્વને અને પાસે જ બીજા વૃક્ષ નીચે તેની પત્નીને જોયાં. સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ રાજા મોહિત થયો અને ઔધિસત્ત્વની પાસે આવી પૂછ્યું, “ભો તાપસ, આ સ્ત્રીનું અને તારું શું સગપણ છે ?”

ઔધિસત્ત્વ જોલ્યો, “એ મ્હારી ધર્મપત્ની છે.”

રાજા જોલ્યો, “શું આ બેલછા ! તમે તમારી આ સુસ્વરૂપ સ્ત્રીને સાથે લઈને ફરો છો અને શું કહેવું ? વાહ, સમજો કે કદાચ તમારા કોઈ શત્રુ ઉભા થયા. ત્યારે તમે રહ્યા તપસવી; તમારાથી તમારા શત્રુનો પ્રતિકાર થશે ખરો ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મહારે શત્રુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મહારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ. મહામેષ જેમ ધૂળને જ્યાંની ત્યાં જ દાખી દે છે તેમ હું મારા શત્રુને એની જગાએ જ ઠડોગાર કરી નાંખીશ. ”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાના સેવકોને કહ્યું, “ અરે! અહીં આવો અને આ સ્ત્રીને પકડી મહારા અંતઃપુરમાં લઇ ચાલો. આ બાવો મોટો ઢાંગી જણાય છે. ‘હું મહારા શત્રુનો સંહાર કરીશ, આમ કરીશ, તેમ કરીશ’ એવો એણે બડબડાટ ચલાવ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીને સાથે લઇ ફરતાં એને શરમ આવતી નથી. એના તપનું બળ કેટલું છે તે મને જોવા દો. ”

રાજસેવકોએ બોધિસત્ત્વની પત્નીના આક્રોશને (આક્રંદ) ન ગણુકારતાં તેને પકડીને રાજના અંતઃપુરમાં આણી. રાજાએ તેને ઘણી વીનવી જોઈ પરંતુ તે તેનું મન મનાવી શક્યો નહિ; ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે આ તાપસીને આપણા અંતઃપુરમાં રાખવામાં કંઈ માલ નથી. આના પર બળાત્કાર કરીશ તો મહારી પ્રજા મહારા પર ખીજવાશે. વળી એનો પતિ સાચો તપસ્વી નહિ હોય એમ પણ શા પરથી કહેવાય ?

રાજના અંતઃકરણમાંથી વિકારનાં વાદળ ધીરે ધીરે નહ થયાં અને તેમાં વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. તેને પોતાના કૃત્યની લાજ આવવા લાગી અને પોતાનું કૃત્ય ઉઘાડું ન પડે તેને માટે તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે પોતાના પરિવાર સહ ઉદ્યાનમાં જ્યાં બોધિસત્ત્વ પોતાની કંથા સીવતો બેઠો હતો ત્યાં ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, “બો તાપસ, તં મોટી મોટી

વાતો કરી. તેં કશું કે મહારે શત્રુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મહારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ; પણ જ્યારે હું તારી સ્ત્રીને ઉપાડી ગયો ત્યારે તો તું મહને કશું કરી ન શક્યો; અને હવે પાછો કંયા સીવતો સ્વસ્થ બેઠો છે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મહેં કાંઈ વૃથા વલ્ગના (બકવાદ) કરી નથી. મહારે જે શત્રુ ઉદ્ભવ્યો તે મહારા હાથથી છૂટ્યો નથી. મહામેઘ જેમ ધૂળને દાબી નાંખે છે તેમ મહેં ત્યાં ને ત્યાં જ તેને દાબી નાંખ્યો છે.”

રાજાએ પૂછ્યું “ એવો તારો શત્રુ કયો ? ”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “ જે ઉદ્ભવતાં મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિનો ધ્વંસ થાય છે; જે ઉપસ્થિત થતાં આપણા હિતશત્રુને આનંદ થાય છે, મનુષ્ય પોતાનું હિત સમજતો નથી, તેને પરશોકની ધમ્મી રહેતી નથી, તે ક્રોધ રૂપી શત્રુએ આપ મારી સ્ત્રીને લપ્ત જતા હતા ત્યારે મહારા પર હલ્લો કર્યો. પરંતુ ક્ષાન્તિ (ક્ષમા)ના બળથી મહેં તેનો તત્ક્ષણે જ નાશ કર્યો. તે ક્રોધ રિપુથી મહને જરાયે ઉપદ્રવ થયો નહિ.”

બોધિસત્ત્વનું આ બોલવું સાંભળી રાજાને અત્યંત આનંદ થયો અને તેણે પોતાના અપરાધ સારૂ બોધિસત્ત્વની નમ્રપણે ક્ષમા માગી. આગળ ઉપર એ જ ઉદ્યાનમાં તે બંનેને રહેવા માટે રાજાએ એક સુંદર આશ્રમ બંધાવી આપ્યો.

આ પ્રમાણે સુદ્ધબોધિ તાપસના જન્મમાં બોધિસત્ત્વે ક્ષાન્તિપરમિતાનો અભ્યાસ કરી આત્મપરહિત સાધ્યું.

(૫)

મહાજનકનક

પ્રાચીન કાળમાં વિદેહરાષ્ટ્રની મિથિલા નામક રાજધાની-
માં મહાજનક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને અરિષ્ટજનક અને
પૌલજનક એ બે પુત્રો હતા. મહાજનકના મરણ પછી
અરિષ્ટજનકને ગાદી મળી. પોતાના નાના ભાઈને તેણે યુવરાજ
બનાવ્યો. યુવરાજને અને પ્રધાનમંડળને કાંઈકે કારણસર
બનતું ન આવ્યું, એટલે તેઓએ યુવરાજ અને રાજા વચ્ચે
અણબનાવ કરવાની એક યુક્તિ રચી. રાજાને તેમણે એવું
બરાબ્યું કે યુવરાજ તમારી ગાદી પચાવી પડવા માગે
છે. અરિષ્ટજનકનો સ્વભાવ હતાવળિયો હોવાથી અને તેને
લાંબો વિચાર કરવાની ટેવ ન હોવાથી પ્રધાનના કહેવા પર
વિશ્વાસ રાખી તેણે પૌલજનકના પગમાં બેડીઓ ધાલી તેને
અધારી કોટડીમાં પૂરાવી દીધો.

પૌલજનક તુરંગમાંથી ઘણી યુક્તિએ નાસી છૂટ્યો અને
તેણે જંગલનો આશ્રય લીધો. ત્યાંના લોકોને વશ કરી લઇ તેણે
રાજાની વિરુદ્ધ મોટું બંડ ઉભું કર્યું. આસપાસનો મુલક
કબજે કરી પોતાનું સૈન્ય વધારતાં વધારતાં તેણે ખુદ મિથિલા
નગરી પર સવારી કરી. અરિષ્ટજનક પોતાના ભાઈને શાસન

દેવાને પોતે જાતે રણાંગણમાં ગયો. પરંતુ લડાઈમાં પૌલ-
જનકના યોદ્ધાઓને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું. આ સમાચાર
તત્ક્ષણ આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. અરિષ્ટજનકની રાણી
ગર્ભિણી હતી. પૌલજનક પોતાના ભાઈના કુષ્ટત્યનો બદલો
લેવાને મ્હને ઠાર મારશે એમ ધારી તેણે નાસી જવાનો વિચાર
કર્યો. પરંતુ તેને પોતાની દાસીઓનો સુદ્ધ વિશ્વાસ આવ્યો
નહિ. આથી તેણે કોઈ પણ માણસને જાણવા ન દેતાં પોતાના
દરદાગીના એક ટોપલીમાં ભરી તે પર ચોખા પાથર્યા, અને
પોતે જૂનાં પુરાણાં લૂગડાં પહેરી હીનવેષે મિથિલામાંથી બહાર
નીકળી પડી. લોકો તરત જ થયેલી રાજ્યક્રાંતિની ગડબડમાં
હોવાથી કોઈએ તેને ઓળખી નહિ.

નગર બહાર નીકળ્યા પછી તેને એક ગાડીવાનનો ભેટો
થયો. તેની ગાડીમાં બેસી તે અંપાનગરમાં ગઈ. ત્યાં એક
નામાંકિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મળી તેને પોતાના સર્વ
વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યો. બ્રાહ્મણે લોકોને આ મ્હારી બહેન છે
એમ કહી, તેનું પોતાની સગી બહેન પ્રમાણે પાલન કર્યું. નવ
માસ પૂર્ણ થયે તેને એક પુત્ર થયો. તેને તેના દાદાનું
મહાજનક એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. તે બ્રાહ્મણે તેને
વેદમાં તથા ઇતિર શાસ્ત્રોમાં પારંગત કર્યો. મહાજનક પોતાના
ગાડીઆઓ સાથે રમતો ત્યારે તેને ચીડવવા તેઓ કહેતા
કે, “ આ વિધવાપુત્ર બડો તોફાની છે.” મહાજનકને પોતાનો
આપ કોણ એની ખબર ન હતી. એક દિવસ મા પાસે જઈ
પોતાના આપનું નામ જાણવાની તેણે ભારે હઠ લીધી. માએ
તેને સાચી વાત કહી દીધી. ત્યારથી વિધવાપુત્ર કહે તે

પોતાના સોગતી પર ચીડાતો નહિ, પણ આપણે મિથિલાની ગાદી કોણક વખતે તો કબજે કરશું જ એવી પ્રબળ મહત્વાકાંક્ષા તેના મનમાં એકસરખી વૃદ્ધિગત થતી ચાલી.

મહાજનક ઉમરલાયક થયા પછી પોતાની માને કહેવા લાગ્યો, “બા, મારા પિતાની ગાદી મેળવવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. તારી પાસે આણેલું કંઈ જરૂરવાહીર હોય તો તે મને આપ. તે વેચી એ મૂઠી ઉપર હું ધણા પૈસા કમાઈશ અને મોટું સૈન્ય ભેગું કરી કાકા પાસેથી મહારા પિતાનું રાજ્ય પાછું લઇશ.”

રાણીએ પોતાની સાથે આણેલા દાગીનામાંથી કેટલાક દાગીના બોધિસત્તવને (મહાજનકને) સ્વાધીન કર્યા. તે વેચી જે પૈસા આવ્યા તે લઈ કેટલાક વેપારી સુવર્ણભૂમિ (અહલદેશ) વેપાર માટે જતા હતા તેમની સાથે તે એક વહાણ પર ચઢ્યો. વહાણ એક અઠવાડીયું સુખરૂપ ચાલ્યું, પરંતુ એક અઠવાડીયા પછી ભયંકર તોફાન થતાં તે ફૂટ્યું અને ફૂટમાંથી હડહડાટ પાણી અંદર દાખલ થવા લાગ્યું. તે પ્રસંગે સર્વ ઉતાડિઓ ગભરાટમાં પડી જીમાજીમ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બોધિસત્તવે પોતાનું ધૈર્ય ઢળવા દીધું નહિ. તે વહાણની કોડીમાં પેઠો અને ત્યાં પડેલા પદાર્થમાંથી સાકર અને ઘી લઈ તેણે પેટ ભરીને ખાઈ લીધાં, (ઘી ખાધું હોય તો માણસથી સમુદ્રના પાણીમાં દિવસોના દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી શકાય છે એવી માન્યતા હતી.) અને તેલથી પોતાનાં વસ્ત્રો ભીંજવી તે બરોબર પહેરી લીધાં. જ્યારે વહાણ ડૂબવાની અણી પર આવ્યું ત્યારે બોધિસત્તવ સઠના ચાંબલા પર ચડીને એક વહાણ ડૂબ્યા પછી માંહેના

લોકો પરં સમુદ્રમાંના મોટા મોટા મગરમચ્છોએ હલ્લો કર્યો. પોતાની સાથેના ઉતાર મગરના ભક્ષ થઈ પડે છે એ જોઈને ઓધિસત્ત્વે થાંભલા ઉપરથી દૂર સમુદ્રમાં જૂસકો માર્યો. તેના તે જૂસકાના અવાજથી મચ્છોનો સમૂહ ઝહીને જ્યાં ત્યાં ભાગી ગયો. ઓધિસત્ત્વના હાથમાં વહાણનું એક પાટીયું આવ્યું, તેના આશ્રય લઈ પોતાનો જીવ બચાવવાને તે સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યો.

ઓધિસત્ત્વ એક અઠવાડીયા સુધી પાણી પર તરતો રહ્યો. તે સમયે મણિમેખલા નામની દેવતાને દેવોએ સમુદ્રમાં રક્ષણના કામ માટે નિયુક્ત કરી હતી. પરંતુ કંઈક કામને લીધે તે દેવતા પોતાના કામ પર હાજર રહી શકી નહોતી. એક અઠવાડીયા પછી એકાએક તેને પોતાના કામનું સ્મરણ થવાથી તે ઉતાવળી ઉતાવળી જે જગાએ મહાજનક હતો ત્યાં આવી. મહાજનક એકસરખો તર્યાં કરતો હતો તે જોઈ તે ધણો અચંબો પામી અને બોલી, “આ સમુદ્રનો કિનારો કઈ બાજુએ છે એ ખબર ન હોવા છતાં તેં તરવાની આટલી બધી ખટપટ આદરી છે એનો અર્થ શું ?”

મહાજનક તેની તરફ વળીને બોલ્યો, “પુરુષાર્થ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એમ સમજ, હે દેવતા, આ સમુદ્રમાં કિનારાની માહિતી ન હોવા છતાં પણ હું રાતદિવસ તરું છું.”

દેવતા બોલી: “પરંતુ આ વિશાળ સાગરમાં તારો પ્રયત્ન બર્થ છે. તું કિનારે પહોંચ્યા વિના જ મરશે.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ચાહે તે કેમ ન બને ? જે પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે તે પોતાનાં સગાંઓના અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે અને તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાની વારી આવતી નથી.”

દેવતા બોલી, “પરંતુ જે કર્મમાંથી ફળ ન નીપજતાં ત્રાસ માત્ર ઉપજવાનો છે, અરે, મરણ આવવાનું છે તેવાં કર્મ કરવાથી શો લાભ ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો, “આપણો પુરુષાર્થ કાઈ કાળે પાર પડવાનો સંભવ ન હોય તોપણ બને ત્યાં સુધી પ્રાણનું રક્ષણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. લોકસ્વભાવ જ એવો છે. મનુષ્યનાં સર્વ કામ પાર પડે છે એવું નથી. ખેતી, વ્યાપાર વગેરે સર્વ કાર્યોમાં મનુષ્ય સર્વદા યશસ્વી થાય જ છે એવું નથી. હવે મહારા પ્રયત્ન વિષે તું પૂછશે, તો એનું ફળ એ છે કે, મહારી સાથેના બીજા લોકો પાણીમાં ડૂબી મરી ગયા છે ત્યારે હું તારા જેવી મહાનુભાવ દેવતાનું દર્શન કરવા બન્યો છું. તેથી હે દેવતા, હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનું કદી નહિ છોડું. આ સમુદ્રની પાર જવાનો ઉદ્યમ કરી હું મહાઈ પૌરુષ પ્રગટ કરીશ.”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી દેવતા પ્રસન્ન થઈ અને તેણે બોધિસત્ત્વને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મિથિલા નગરીમાં પહોંચાડ્યો.

જે દિવસે બોધિસત્ત્વ મુવર્ણભૂમિ જવાને નીકળ્યો તે જ દિવસે પૌલજનક મરણ પામ્યો. તેને સીવલી નામની એકની

એક કન્યા હતી. પૌલકજનકની એવી ઇચ્છા હતી કે સીવલી જે પુરુષને વરે તે જ પોતાની પાછળ રાજ થાય. પરંતુ સીવલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને કોઈ જ સમર્થ થયું નહિ. રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારીઓએ તેની પસંદગી પામવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે સર્વ બ્યર્થ ગયા. જે અધિકારી તેનો પ્રેમ મેળવવાને રાજમહેલનાં આવતા તેમને તે કહેતી કે “ તું માફ પાદસંવરણ કરે તો હું તારા પર પ્રસન્ન થાઉં ” અને પાદસંવરણ-વિધિનો આરંભ કરતાની સાથે “ તારા અંગમાં કોઈ જ દમ નથી, તું તદ્દન અશક્ત છે. તું રાજ થવાને યોગ્ય નથી ” એમ બોલી તેને લાત મારી ઊઠાડી તે રાજમહેલમાંથી હાંપી મુકતી.

રાજ સિવાય રાજ્યવ્યવસ્થા ઠીક ન ચાલી એટલે સીવલીની અનુમતિ વિના જ કોઈકને રાજ કરવો એવો નાગરિકોએ નિશ્ચય કર્યો. જૂઠી જૂઠી શરતો રાખીને તે શરતોમાં જે જીતે તેને રાજપદ આપવું એવો ઠરાવ થયો. પણ તે શરત જીતનાર કોઈ નર મળ્યો નહિ. હવે રાજ કોને બનાવવો એની લોકોને બારે ચટપટી પેઠી. ત્યારે રાજના વૃદ્ધ પુરોહિતે લોકોને કહ્યું, “ તમે ચિંતા કરશો મા. અમે એક મંગળ રથ તૈયાર કરી તેને મંગળ અશ્વે જોડી છૂટો મુકશું. તે જે જગાએ જઈને ઉભો રહેશે તે જગાએ અમને રાજપદને યોગ્ય એવો મનુષ્ય મળશે. ”

પુરોહિતનો આ વિચાર સૌને ગમી ગયો. તે પ્રમાણે પુરોહિતે રથ તૈયાર કર્યો અને તેને ચાર શ્યામકર્ણુ અશ્વ

જોડીને છૂટા મુકી દીધો. તેની પાછળ પાછળ પુરોહિત, રાજાના પ્રધાનો વગેરે નગરજન અને મોટી ફાજ નીકળી પડો.

નગરની પ્રદક્ષિણા કરી રથ છેડે રાજાના ઉદ્યાનમાં પેડો. તે વખતે મહાજનક ત્યાં એક મંગળ શિલા પર સૂતો હતો. રથે તે જગાએ જઈ તે શિલાની પ્રદક્ષિણા કરી અને ત્યાં જ થંભી ગયો. પુરોહિતે ત્યાં સૂતેલા યોધિસત્ત્વને જોયો અને પોતાના લોકોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ જ સત્પુરુષ હશે તે ગાંભીર્યથી વર્તશે; નહિ હોય તો આપણાથી ડરી જઈ આમ તેમ ક્યાંક નાસી છૂટશે. સઘળાં વાઘ સાથે વાગે એવી વ્યવસ્થા તમે કરો. અમે આ માણસની પરીક્ષા કરીશું.”

પુરોહિતનું કહેવું સાંભળીને મુખ્ય પ્રધાને સાથે આ-જઃ વાદકોને એકદમ સર્વ વાઘો વગાડવાનો હુકમ આપ્યો. વાઘના એવો મોટો અવાજ થયો કે એ ટુંકાણે સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો જરૂર આવરો બની ગયો હોત; પરંતુ યોધિસત્ત્વે માથા પર ઓઢેલું વસ્ત્ર ઉતારી આ મોટા જનસમૂહ બહુ એકવાર નજર નાંખી અને જમણે પડખેથી ડાબે પડખે ફરીને ફરી આંખ મીચી દીધી. પુરોહિતે પાસે જઈ ધીરેથી તેના પગ ઉઘાડા કરી જોયા. પગ પરનાં લક્ષણો જોઈ પુરોહિતે પોતાનાં માણસોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. આ તો સાર્વભૌમ પદને પાળુ યોગ્ય છે !”

યોધિસત્ત્વ ઉઠીને બેઠો થયો અને આસપાસના બેગા થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “તમે મારી આસપાસ શા સારું એકઠા થયા છો ?”

પુરોહિતે જવાબ દીધો, “અમે મિથિલાના નગરજન છીએ. અમારા રાજ પૌલજનક પરલોકવાસી થયા છે તેમને ઠેકાણે ખીજ રાજની ચુંટણી કરવા અમે બધા નીકળ્યા છીએ. અમારો મંગળ રથ અહિં આવી ઉભો રહ્યો; માટે અમારી બધાની મનીષા એવી છે કે આપ આ દેશનું રાજપદ સ્વીકારો.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “તમારી ઇચ્છાને માન આપવા હું તૈયાર છું.”

પછી શોકોએ ત્યાં જ તેનો અભિષેક કર્યો, અને મોટી ધામધુમથી એને લઇને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

રાજકુમારી સીવલીએ મહાજનકને બોલાવવા એ ત્રણ વખત તેડું મોકલ્યું, પણ મહાજનક પોતે જરૂરના કામમાં રોકાએલો હોવાનું કારણ આપી તેના મહેલમાં ગયો નહિ. છેવટે સીવલીનો સતત આગ્રહ જોઇ તે તેને મળવા ગયો. તેનું ધીરોદાત્ત વર્તન જોઈ સીવલી તેના પર અતિશય પ્રસન્ન થઇ. કેટલોક વખત બાદ સીવલીનું મહાજનક સાથે લગ્ન થયું. તેને દીર્ઘાયુ નામનો પુત્ર થયો. તે વયમાં આવ્યે મહાજનકે તેને યુવરાજપદ આપ્યું. જનકરાજાએ પોતાના પ્રધાનમંડળની સાહાય્યથી રાજ્યકારભાર એવો ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યો હતો કે આસપાસના પ્રજાહિતદક્ષ રાજાઓને તે ગુરુ સમાન થઈ રહ્યો હતો. તેના પોતાના રાજ્યમાંથી જ નહિ પરંતુ ખીજ રાજ્યોમાંથી પણ અનેક વિદ્વાન ભાવિક જમો તેની કીર્તિ સાંભળી તેનાં દર્શનાર્થે મિથિલા આવતા.

એક દિવસ જનકરાજ ઉઘાનકીડા માટે જતો હતો ત્યાં તેણે કળના ભારથી લચી ગયેલું એક આગ્રવૃક્ષ જોયું. રાજાને તેનું કળ ખાવાની ઇચ્છા થતાં તેણે એક સેવકને એક પાકેલી કેરી તોડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવકે તોડી આણેલી કેરી રાજાને અહુજ ભાવી. તે ઝાડનાં વખાણુ કરી રાજા આગળ ચાલ્યો. રાજાને આ આંખાની કેરી ગમી ગઈ એવું માલમ પડતાં લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ તે ઉપર ઉલટયાં અને આંખા પર એક પણ કળ રહેવા દીધું નહિ. જનકરાજાએ ઉઘાનમાંથી પાછા વળતાં ફરી તે ઝાડ ભણી નજર નાખી તો ઝાડ પર એક પણ કળ જણાયું નહિ! “આટલા થોડા વખતમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો?” એમ જનકે પોતાનાં માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજે આ ઝાડનાં વખાણુ કર્યાં એટલે લોકોએ તેનાં કાયાં કળ ચુદ્ધાં તોડી ખાધાં! રાજાને તે ઝાડની સ્થિતિ જોઈ ઉદ્ભેગ ઉપજ્યો. તે મનમાં વિભાસવા લાગ્યો, “અરેરે! શી આ સંપત્તિની ક્ષણભંગુરતા! હું જતો હતો ત્યારે આ વૃક્ષ કળના ભારથી લચી જતું હતું; પણ હવે જોઈ છું તો એ જ ઝાડ પર એક પણ કળ જણાતું નથી! આ દુનિયાનાં ધન દોલતની પણ આ જ સ્થિતિ છે. કોઈ માણસ પારાવાર શ્રમ વેડી, ટાઢ, તડકો, પવન વગેરે સહન કરી ધન મેળવે છે; પરંતુ અદ્ય-કાળમાં જ તે ધન તેની પાસેથી ચોર અથવા અન્યાયથી રાજા હરી લે છે. ઠીક, તો મ્હારી રાજ્યસંપત્તિ ચે દૃઢ છે ખરી? મ્હારા પિતાએ પોતાના માડીજયા ભાઈને પણ એ રાજસંપત્તિમાં વિધન નાખશે એવી ખીકથી કારાગૃહમાં નાંખ્યો, પરંતુ એ

બાપ જ મારા પિતાના મરણનું કારણ બન્યો. આવી આ રાજ્યલક્ષ્મી ચંચળ છતાં હું એને કેવળ વશ થઈ રહ્યો છું ! ”

જનકરાજ ઉદ્યાનમાંથી રાજધાનીમાં ગયો; પણ તેને રાજમહેલનાં સર્વ સુખ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. એ નોકરો સિવાય બીજાને પોતાના મહેલમાં આવવાની તેણે મનાઈ કરી અને એકાન્તમાં તે પરમાર્થનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. ત્રણ મહિના આ પ્રમાણે વીતાડ્યા પછી એક દિવસ તેણે વિચાર કર્યો કે “ મહારા પ્રજાજનને ઉપયોગી ન થતાં તેમનું અન્ન માત્ર હું ખાયા કરું છું ! આ રાજમહેલના કારાગૃહવાસથી મારા મનને સુખ કેમ થશે ? હિમાલય પર જઈ પુણ્યવાન ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં રહેવાનો સુદિન ક્યારે ઉગશે ? ”

રાજાની અરણ્યવાસની ઉત્કંઠા એટલી તો વધી ગઈ કે એક દિવસ કાષાયવસ્ત્ર (ભગવાં) ધારણ કરી તે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો અને પાસેના એક ઉદ્યાનમાં જઈ એક ઝાડ નીચે રહ્યો.

રાજાએ સંન્યાસ લીધો એ સાંભળી સીવલીદેવીના દુઃખનો પાર રહ્યા નહિ. પોતાની દાસીઓ સાથે રાજા બેઠો હતો ત્યાં જઈ તેણે તેને બહુ રીતે વીનવ્યો; પણ રાજાનું મન તે રતિપૂર પણ ફેરવી શકી નહિ. આથી તેણે રાજાનું મન ફેરવવાને એક યુક્તિ રચી. પોતાના નોકરોને મોકલી મિથિલાનાં બાંઝ્યાં વૃદ્ધાં ધરોને તેણે આગ લગડાવી અને ઘર સળગવા લાગ્યાં એટલે તે રાજાને કહેવા લાગી, “ મહારાજ, આપે જે મિથિલાની અભિવૃદ્ધિ કરી તેની આપ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી

શી દુર્દશા થઇ રહી છે તે જુઓ. તમારી આ નગરી અરાજક થયાથી તેના અગ્નિથી નાશ થાય છે ! તમે મેળ-વેલા સર્વ ધનનો આ અગ્નિપ્રલયમાં નાશ થશે; માટે મહારાજ, જલદી પાછા ફરી આ નગરીનું રક્ષણ કરો. ”

રાજા બોલ્યો, “ દેવી, હવે આગળનો જનક રહ્યો નથી. મહારા મને પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. સારી મિથિલા નગરી બળીને ભસ્મ થાય તો યે માફ આ નવીન ધન નષ્ટ થનાર નથી. ”

ત્યારે સીવલીએ રાજાને વાળવાનો બીજો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. કેક લોકોને શહેરમાં જ્યાં ત્યાં નાસભાગ કરવાનું કહ્યું, કેક લોકોના શરીર પર લાક્ષારસ રેડી જાણે તેમનાં અંગ પર રક્ત જ વહેતું હોય એવો દેખાવ ઉત્પન્ન કર્યો, અને એ લોકોને રાજા પાસે લઇ જઈ તે રાજાને કહેવા લાગી, “ મહારાજ, જે પ્રજાનું તમે પુત્રવત્ પાલન કર્યું તે પ્રજાની આ વિપત્તિ જુઓ ! આપની મિથિલા નગરીમાં હાલમાં બંડખોરો પેઠા છે અને તેમણે આ લોકો પર પ્રહાર કરવાથી તેમના આ હાલ થયા છે. આ જુઓ—પણે કેટલાક લોકો બંડખોરોનો બેસુમાર માર પડવાથી રગદોળાતા પડ્યા છે. બીજા કેટલાક નાગરિકો પેલી તરફ ચોપાસ નાસભાગ કરી રહ્યા છે. માટે હે દયાળુ મહારાજ, આપ પાછા ફરો અને આ લોકોનું રક્ષણ કરો. ”

જનકે જવાબ આપ્યો, “ મિથિલાનું રક્ષણ કરવા જેટલું મિથિલાના તરુણોને મેં શિક્ષણ આપ્યું છે એટલે

આવે સમયે બંડખોરોને તેઓ દાખી દેશે જ, પરંતુ જો તેઓ એટલા અલ્પ સમયમાં જ નામદ્દ બની ગયા હશે તો તેમના શહેરનું રક્ષણ હું એકલો શી રીતે કરીશ ? ”

સીવલીદેવીએ અને મિથિલાના નાગરિકોએ જનક રાજને પાછા ફરવાને બહુ બહુ તરેહની આજીજી કરી, પણ તેનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. તે બોલ્યો, “ મિત્રો, તમારો મારા પર આટલો પ્રેમ છે એ યોગ્ય જ છે, કેમકે રાજ્યાભિષેક થયો તે દિવસથી આજ સુધી હું તમારા હિત માટે સતત મથ્યો છું. મારી કારકીર્દીમાં તરુણ વર્ગને મેં એવી જાતનું શિક્ષણ આપેલું છે કે વિદેહરાષ્ટ્ર આજે સૌ બાબતમાં આગળ છે. વિદેહની નવી પેઢી શત્રુ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હવે મારું કર્તવ્ય કંઈ બાકી રહ્યું નથી. મારી આ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગાળવી મારે માટે અત્યંત ઇષ્ટ છે. સામાન્ય માણસ પ્રમાણે ધન અને સત્તાની તૃષ્ણા છોડ્યા વિના જ મિથિલાના રાજને મોત આવશે તો તેમાં તમને શો ફાયદો થનાર છે ? પરંતુ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગળાય અને તૃષ્ણાનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરતાં કરતાં મગ્ધુ આવે એવો હું દાખલો બેસાડી દઉં તો વૃદ્ધ અને તરુણ પેઢીમાં ધન અને સત્તાની તૃષ્ણાને લીધે જે કલહો મચે છે તે બંધ પડશે અને સર્વ મનુષ્યોની આ લોકની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થશે; તેથી તમે હવે મારી પાછળ ન પડતાં દીર્ઘાયુને રાજગાદી આપો અને એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવો. ” આટલું કહી જનક રાજએ પ્રજાજનોને પાછા વાળ્યા અને પોતે હિમાલયનો ભાગ લીધો.

આ જન્મમાં ઘણા શૌર્યથી સમુદ્ર તરી જઈ અને
 ન્યાર બાદ પોતાની પ્રજાનું અદ્ભુત દક્ષતાથી કલ્યાણ કરી,
 ઔધિસત્ત્વે વીર્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. પછી રાજ્યનો
 ત્યાગ કરી અને ઉત્તર વયના લોકોને વૈરાગ્યનો દાખલો બેસાડી
 નૈષ્કર્મ્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. મિથિલા બજે છે,
 મિથિલાના લોકોને બંડખોરો લૂટે છે એમ સીવલીએ કહેવા
 છતાં પોતાની સાત્ત્વિક ઉપેક્ષા ચળવા ન દઈને ઔધિસત્ત્વે ઉપેક્ષા-
 પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. માત્ર આ જન્મમાં જ નહિ, પરંતુ
 બીજા કેટલાયે જન્મોમાં ઔધિસત્ત્વે આ પારમિતાઓનો
 અભ્યાસ કર્યો. હવે ઔધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ
 શી રીતે કર્યો એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

(૬)

મહાપદની વાત

મથિલા નગરીમાં એક કાળે વૈદેહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. સેનક, પુકકુસ, કાવિંદ અને દેવિંદ એ ચાર એના વિદ્વાન અમાત્ય હતા. એક દિવસ રાજાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે “ રાજાગણમાં જાણે ચાર મોટા અગ્નિકુંડ પ્રજ્વલિત થયા છે, એવામાં ત્યાં એક આગીયા જેવડો બભ્રુકેા ઉત્પન્ન થયો અને તે ચારે અગ્નિકુંડને વીંટળાઈ વળ્યો. ”

પ્રાતઃકાળે જ્યારે અમાત્યો રાજાના દર્શને આવ્યા ત્યારે રાજાએ તેમને કહ્યું, “ રાત્રે મને સારી ઉંઘ આવી નહિ. મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું. ”

સેનકે રાજાને ‘ શું સ્વપ્ન આવ્યું ? ’ એમ પૂછતાં રાજાએ તે કહી બતાવ્યું. સેનકે કહ્યું, “ મહારાજ, ગભરાવાતું કંઈ કારણ નથી. આ સ્વપ્નાનો અર્થ સારો છે. આજે જે અમે ચાર અમાત્યો આ રાજભવનમાં પોતાના બુદ્ધિતેજથી પ્રકાશીએ છીએ તેમાં અપ્રસિદ્ધ કુળમાંથી એક માણસ આગળ આવશે અને તે પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી અમને સૌને પાછળ પાડશે, એવું આપના આ સ્વપ્ના પરથી ભવિષ્ય બાંધી શકાય છે. ”

મિથિલાથી કેટલાક અંતર ઉપર પ્રાચીનમયમધ્યક નામનું એક ન્હાનું સરખું શહેર હતું. ત્યાં શ્રીવર્ધન નામનો એક સુશીલ ગૃહસ્થ રહેતો હતો. જે દિવસે વૈદેહ રાજાને ઉપરનું સ્વપ્નું આવ્યું તે જ દિવસે શ્રીવર્ધનની સાધ્વી સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂર્ણ થયે તેને એક કાન્તિમાન પુત્ર થયો. આ જ આપણો યોધિસત્ત્વ. નામકરણને દિવસે આ બાળકનું નામ ‘મહૌષધ’ એવું રાખવામાં આવ્યું. મહૌષધ બ્યારે ઉંમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના બુદ્ધિબળ કરીને શહેરના સર્વ યુવાનોનો તે આગેવાન થયો.

એક દિવસ સેંકડો છોકરાઓ સાથે તે કીડામંડપમાં રમતો હતો. તે વેળાએ એકાએક વરસાદનું મોટું ઝાપડું આવ્યું અને સૌ છોકરાઓનાં કપડાં ભીંજાઈને તરબોળ થયાં. યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ભાઈઓ, આવો, આપણે વરસાદ પડે ત્યારે રમવાને માટે એક કીડાશાળા બાંધીએ. તમે તમારા વડીલો પાસેથી એક એક કાર્પાપણ * લાવો.”

છોકરાઓએ યોધિસત્ત્વના કહેવા પ્રમાણે ફાળો ભેગો કરીને તેને સાંધ્યો. મહૌષધે શહેરના મુખ્ય સુતારને બોલાવીને તેને એક ઉત્તમ શાળા તૈયાર કરવાને કહ્યું. પરંતુ સુતારે કરેલો નકશો મહૌષધને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે પોતે નકશો તૈયાર કરીને પોતાની દેખરેખ નીચે તે સુતાર પાસે એક ઉત્તમ શાળા બંધાવી. આ શાળાને એક છોડે તેણે વરસાદ વખતે રમવાની સગવડ પણ કરી હતી. પરંતુ શાળાના મુખ્ય

* કાર્પાપણ તે વખતનો એક સીકકો હતો.

વિભાગમાં જુદા જુદા રાંક અન્યાયગત લોકોને માટે સગવડ કરવામાં આવી હતી. એકે ભાગ મુસાફરોને માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો; બીજા એક ભાગમાં ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે એક પ્રસૂતિગૃહ આંધવામાં આવ્યું હતું; ત્રીજે ઠેકાણે ધર્મોપદેશગૃહ આંધવામાં આવ્યું હતું અને તેની જોડાજોડ એક ન્યાયસભા રચી હતી.

બોધિસત્ત્વે આંધેલી આ અપૂર્વ શાળાથી તેની કીર્તિ તે નગરમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં પ્રસરી. દૂરદૂરના લોકો ખાસ તે શાળા જોવા માટે આવવા લાગ્યા. થોડા જ વખતમાં બોધિસત્ત્વે બીજો ફાળો એકઠો કરી શાળાની પાસે જ એક સુંદર તળાવ આંધ્યું.

એક દિવસ બોધિસત્ત્વ પોતાના સોજતીઓ સાથે શાળાની પાસે રમતો હતો તેવામાં બે ખેડૂતો એક બળદની જોડ વિષે લડતા લડતા જતા હતા. બોધિસત્ત્વે તેમને બોલાવીને પૂછ્યું, “ તમે શા માટે લડો છો ? ” ત્યારે તેમાંના એક જણે જવાબ આપ્યો, “ હે પંડિત, હું તારા તળાવનું પાણી પીને અને બળદોને પાણી પાછને એક ઝાડ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતો પડ્યો હતો. મારા બળદ પાસે જ ચરતા હતા. એટલામાં મારી આંખ મળી ગઈ અને બળદો કોણ જાણે ક્યારે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં આ માણસે તેમને ઝોળખ્યા અને હવે એ પોતાના જ હોવાનો દાવો કરે છે ! ”

બીજો બોલ્યો, “ અરે પંડિત, તું આ માણસ ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ રાખ મા. એ બડો લુચ્ચો છે. હું મારા

ધરના આ બળદ લઇને વેચવા માટે બજાર તરફ જતો હતો ત્યાં આ માણસ મને વાટમાં મળ્યો અને આ બળદ મારા છે એમ કહી ટટો કરવા લાગ્યો.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મારો આપેક્ષો ન્યાય તમને પસંદ પડશે કે ? ”

તે બંનેએ બોધિસત્ત્વનો આપેક્ષો ચુકાદો માન્ય રાખવાનું કબુલ કર્યું. પછી બોધિસત્ત્વ એકને ત્યાં રાખી બીજાને બીજે ઠેકાણે લઇ ગયો અને ત્યાં ભેગા થયેલા સર્વ લોકો સમક્ષ ફરી એક વાર સર્વ હકીકત પૂછી લીધી. તે માણસે પણ પોતે એ બળદ બજારમાં લઇ જતો હતો વગેરે પૂર્વવત્ કહ્યું. ત્યારે તેને બોધિસત્ત્વે પ્રશ્ન કર્યો કે “ આ બળદોને તેં આજે શું નીર્યું છે ? ” તે બોલ્યો, “ મેં એમને તલના બોળ અને ચોખાની રાખડી નીરી છે. ”

બોધિસત્ત્વે પાસે ઉભેલા સંધને તેનું કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું અને ત્યાંથી તેને બીજે ઠેકાણે મોકલી તેના પ્રતિપક્ષીને ત્યાં બોલાવ્યો. પોતે ઝાડ નીચે સૂતો હતો ત્યાંથી બળદો જંગલમાં ભાગી ગયા વગેરે હકીકત તેણે કહ્યા પછી બોધિસત્ત્વે તેને પૂછ્યું, “ પણ તેં આજે આ જનાવરોને શું શું નીર્યું છે ? ” તે બોલ્યો, “ હું તેમને બીજું શું નીરવાતો હતો ? સવારના તેઓ કેવળ જંગલના ઘાસ પર જ છે. ”

બોધિસત્ત્વે સમાસ્થાનમાંના લોકોને તેનું આ કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું; અને પ્રિયંશુ વહ્લીનાં પાંદડાં મંગાવી

બારીક ફરીને તેનું પાણી તે બળદોને પાકું. તેના બેરથી બળદોએ થોડા જ વખતમાં મળત્યાગ કર્યો. પણ છાણમાં ખોળનો બિલકુલ અંશ દેખાયો નહિ ત્યારે ઓધિસત્ત્વે તે બંનેને ત્યાં બોલાવી કહ્યું, “ જે ગૃહસ્થ પોતે ઉંઘતો હતો ત્યારે બળદ જંગલમાં જતા રહ્યાનું જણાવે છે તે આ બળદનો ખરો માલિક, અને જે ખોળ ખવડાવ્યાનું કહે છે તે દંભી છે. ”

ઓધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય સભાગૃહમાંના સર્વ લોકોને પસંદ પડ્યો. દંભીએ પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો. ઓધિસત્ત્વે તેને ફરીથી આવું ખરાબ કામ ન કરવાને શીખામણ આપી અને પછી બળદોને તેના ખરા માલિકને હવાલે કર્યા. ત્યાં મળેલા સઘળા માણસો ઓધિસત્ત્વની બુદ્ધિનાં વખાણ કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈને ન્હાવા આવેલી. તે બાળકને પાળ પર મુકી નીચે ન્હાવા ઉતરી એટલામાં એક યક્ષિણી ત્યાં આવી અને બોલી, “ બહેન આ તારો બાળક છે શું ? અહો, તે કેવો સુંદર દેખાય છે ! હું તેને જરા ધવડાવું ? ”

બાળકની માતા બોલી, “ કશી હરકત નથી. ”

યક્ષિણીએ તે બાળકને ધવડાવીને થોડી વાર રમાડ્યો અને ત્યાર પછી તેને લઈને જવા લાગી, એટલે તેની અને બાળકની માતા વચ્ચે ગાળાગાળી ચાલી. ત્યાં મળેલા લોકોએ તે બંનેને બાળક સહવર્તમાન ઓધિસત્ત્વ સમક્ષ લાવીને ઉભી કરી.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મારો ફડચો તમે બન્ને કચુલ કરશો ને ?

તેઓએ ‘હા’ કહેતાં જ તે બોલ્યો, “ તમે બન્ને આ બાળકના હાથપગને ખેંચો. જે આ બાળકને ખેંચીને લઈ જઈ શકે તે જ આ બાળકની ખરી માતા. ”

તે બંને જણીઓ તે બાળકને ખેંચવા લાગી. તેથી તે બાળક ધણે જ મ્હોટેથી રડવા લાગ્યો. તેની ખરી માએ તેને તરત જ છોડી દીધો અને એક બાળુ પર જઈને કરુણ સ્વરે રુદન કરવા લાગી. પરંતુ યક્ષિણીના મુખ પર પોતાને મળેલી ફત્તેહને લીધે સ્મિત છવાઈ રહેલું દેખાતું હતું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ ગૃહસ્થો, બાળકને છોડી દઈને બાળુ પર રડે છે તે જ સ્ત્રી બાળકની ખરી માતા છે. પોતાના બાળકના રડવાથી તેનું અંતઃકરણ કંકળી ઉઠ્યું, અને તેણે બાળકને તરત જ છોડી દીધો. પરંતુ આ યક્ષિણીના ચહેરા પર એના બાળકને માટે દુઃખ થયું હોય એવું સ્હેજ પણ ચિન્હ દેખાતું નથી. ”

સભાગૃહના લોકોને બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય પસંદ પડ્યો. યક્ષિણીએ પોતાનો ગુન્હો કચુલ કર્યો, અને બાળકને તેની માતાને સ્વાધીન કરી તે શરમની મારી નીચું ધાલી ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કીર્તિ વૈદેહ રાજના કાન સુધી ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ હતી. પોતાના દરબારમાં એને

બોલાવી રાખવાનો વિચાર રાજના મનમાં અનેકવાર આવ્યો, પરંતુ આ કામમાં અમાત્યોની સંમતિ ન મળવાથી રાજથી તે વિચાર અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. તોપણ રાજ વારંવાર યોધિસત્ત્વની ખબર લેતો. જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ઉપાયોથી તેણે યોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કસોટી કરી જોઈ અને જ્યારે તેની ખાતરી થઈ ત્યારે અમાત્યોને પૂછવા ન રહેતાં યોધિસત્ત્વનાં માથાપની સંમતિ લઈને તેણે યોધિસત્ત્વને પોતાના મહેલમાં લાવીને રાખ્યો.

યોધિસત્ત્વ તરુણ હોવાથી રાજના દરબારમાં એકદમ તેનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. તોપણ પોતાના બુદ્ધિબળ વડે તેણે સર્વ અમાત્યોમાં અગ્રસ્થાન મેળવી લીધું. અલબત્ત રાજના ચારે અમાત્ય તેની બારે અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. તેમણે યોધિસત્ત્વને ઝાંખો પાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ યોધિસત્ત્વે પોતાના ચાતુર્યથી તેમના પ્રયત્નને સફળતા મળવા દીધી નહિ.

તે કાળમાં પાંચાલ દેશમાં ચૂલનિ બ્રહ્મદત્ત નામનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો. કેવટ નામનો બ્રાહ્મણ તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. કેવટની સલાહથી બ્રહ્મદત્તે આખા ભરતખંડ પર એકજગ્રે રાજ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના સૈન્યને લઈને ન્હાના ન્હાના દેશોને પાદાક્રાન્ત કર્યા, અનેક રાજ્યોને પોતાના માંડલિક બનાવ્યા અને પોતાની આગ્રાને ન માનનારા રાજ્યોને પદચ્યુત કરી તેમની ગાદી પોતાની આણ મ્હાનનારા તેમના બાયાતોને આપી.

બ્રહ્મદત્તે આટલી હિચકપાથક કરી, પણ વેદેહના રાજ્ય પર સ્વારી કરવાનું સાહસ કર્યું નહતું. મિથિલા હસ્તગત કર્યા વિના બીજા રાજ્યો તેને સર્વાંશે શરણુ આવવાને તૈયાર નહોતા તેથી તેણે મ્હોટી ફાજ ભેગી કરીને બિદેહ પર હુલ્લો કર્યો.

વેદેહ રાજ્યની અંદર પોતાના શત્રુનો પ્રભાવ કરવાનું સામર્થ્ય ન હતું. તેણે પોતાના પ્રધાનોને બોલાવીને હવે શું કરવું એ વિષે મસલત ચલાવી. સૌનું કહેવું એમ થયું બ્રહ્મદત્ત સામે આપણું કશું વળવાનું નથી; પરંતુ બોધિસત્ત્વે રાજ્યને ધીરજ આપીને કહ્યું, “ મહારાજ, આપ ગભરાશો નહિ. ચૂલની બ્રહ્મદત્ત જોતજોતામાં આપણા રાજ્યમાંથી નાસી જશે.”

આ વાત સાંભળી રાજ્યએ બધો ભાર બોધિસત્ત્વ ઉપર નાંખ્યો.

બોધિસત્ત્વે મિથિલામાં એકદમ બદોબસ્ત કરવા માંડ્યો.

રમાં ત્રણ ચાર વર્ષ ચાલે એટલી સામગ્રી જૂદા જૂદા ડારોમાં સંઘરી. મિથિલાની આસપાસ જે કોટ હતો તેને સમરાવીને દુરસ્ત કર્યો; અને ઠામ ઠામ શહેરના રક્ષણ માટે ચુનંદી ફાજ ગોઠવી દીધી.

બ્રહ્મદત્તે વિદેહનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામો કબજે કરવાની તરખડમાં ન પડતાં એકદમ મિથિલા પર સ્વારી કરી અને મિથિલાને ઘેરો ઘાલ્યો. કેવદત્તનું એમ કહેવું હતું કે મિથિલાના લોકો સાથે લડાઈ કરી આપણી ફાજનો નાશ કરવામાં કશો

લાલ નથી. શહેરમાં ધાન્યસંચય ખૂટી જતાં વાર તે આપો-આપ આપણા હાથમાં આવશે. આથી બ્રહ્મદત્તાનું આખું સૈન્ય મિથિલાની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને પડ્યું. ઘણાય મહિના ગયા, પરંતુ મિથિલામાંની અન્નસામગ્રી ખૂટ્યાનું ચિન્હ દેખાયું નહિ.

બ્રહ્મદત્ત ત્રણ વર્ષ સુધી ઘેરો ચાલુ રાખત તોયે મિથિલાના લોકોને ભૂખે મારવાનો વખત ન આવત; પરંતુ વૈદેહ રાજાને બ્રહ્મદત્તાના ભયથી ઉંઘ આવતી બંધ થઇ. બોધિસત્ત્વને બોલાવીને તેણે કહ્યું, “હે પંડિત, તેં મહારા શહેરનો સારો બદોબસ્ત કર્યો એ માટે મને ઘણો જ આનંદ થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્મદત્તની સમુદ્ર સરખી અક્ષાટ સેના તરફ નજર ફેંકતાં તો મારી છાતી ધડકવા લાગે છે. મને હવે ઉંઘ તો મુદ્દલે આવતી નથી.”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “મહારાજ, બ્રહ્મદત્તને અદિતી હાંકી કહાડવાના જ વેંતમાં હું છું, પણ પ્રયત્નને સફળ થતાં કેટલોક કાળ લાગે છે. જાડનું ખીજ વાવી ખીજે જ દિવસે ફળની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. મહારા પ્રયત્ન જલદી યશસ્વી થશે એવી મહારી ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપ ન ડગમગતાં નિશ્ચિત રહેજો.”

મહૌષધને અનુકેવટ નામનો એક મિત્ર હતો. તે નગરના કેાટ ઉપરથી મેવા મીઠાઇ બ્રહ્મદત્તાનાં માણસો પાસે ફેંકતો અને તેમને કહેતો કે “તમે હમણાં ઘેરો ઉઠાવશેા મા. વૈદેહરાજા એ મૂર્ખ મહૌષધ સાથે ઘણા જ થોડા સમયમાં તમારે શરણે આવશે. શહેરમાં દાણોપાણી થઇ રહેવા આવ્યાં છે.”

છેવટે અનુકેવટનાં આ વચન એક દિવસ વૈદહરાજના કાઠ સૈનિકે સાંભળ્યાં. તે તેને પકડીને મહૌષધ પાસે લઈ ગયો. મહૌષધે તેને ગંધેડે બેસાડી શહેરમાંથી હાંકી કહાડવાને હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેની હજમત કરી, ગામમાં ફેરવી તેને હાંકી કહાડવામાં આવ્યો. તે બ્રહ્મદત્ત રાજના સિપાઈઓ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો, “તમને મદદ કર્યાનું આ ફળ છે! એ દુષ્ટ ખેડુતના છોકરાએ—મહૌષધે—મારી આ શી દુર્દશા કરી છે તે જુઓ!”

બ્રહ્મદત્તના સિપાઈઓ તેને પોતાના રાજ પાસે લઈ ગયા. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી લીધા પછી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ હરખમાં આવી બોલ્યો, “મહૌષધે તારી આવી ફજેતી કરી તે માટે મનને દુભાવા દમ્પશ નહિ. હું તને મારા રાજ્યમાં મહોટી પદવીએ ચઢાવીશ. તું મહારી પાસે રહે.

બ્રહ્મદત્ત રાજનો અનુકેવટ પર ધીરે ધીરે પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

આ તરફ યોધિસત્ત્વે રાજના કોઠારમાંથી સુંદર સુંદર વસ્ત્ર અને આભૂષણ કહાડી તે ઉપર પોતાનો સીકકો માર્યો અને તે બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં વેચવાને મોકલ્યાં. તે જોઈને બ્રહ્મદત્તના સરદારોને અને અધિકારીઓને ખૂબ લોભ છૂટ્યો. તેઓ યોધિસત્ત્વે મોકલેલા વેપારીઓને પૂછવા લાગ્યા, “તમે આ ચીજો અહિં વેચવા માટે કેમ લાવ્યા છો?”

વેપારીઓએ જવાબ દીધો, “મિથિલામાં તો હાલમાં ભૂખમરો ચાલેલો છે. ત્યાં આમાંનું એકાદ વસ્ત્ર યા તો એકાદ

દાગીનો આપીએ તોમણ એક દિવસ એક જ માણસ ધરાઈ રહે એટલી એ અન્નસામગ્રી મળી શકતી નથી. તમે તમારા રાજાને ન જણાવ્યો તો રીતે થોડું ધાન્ય મિથિલામાં લઈ જવાની પરવાનગી આપો તો આ સર્વ જણસો અમે તમને આપી દઈએ.

બ્રહ્મદત્તના અધિકારીઓ અને સરદારોએ વિચાર કર્યો કે આટલી અણુમોલી જણસો અમને આપીને આ લોકો પોતાને બે દિવસ ચાલે એટલી સામગ્રી શહેરમાં લઈ જાય તો અમારા રાજાનું તેથી કાંઈ ભારે અહિત થઈ જવાનું નથી. બહુ થશે તો અમને બે દિવસ વધારે લાગશે. બે દિવસ વધારે થેરો ધાલીને બેસશું તો આ લોકો આપોઆપ જ શરણુ આવશે. ” આમ વિચાર કરી થોડુંક ધાન્ય બદલામાં આપી વેપારીઓ પાસેથી તેમણે જણસો ખરીદી લીધી અને સૌએ તે આપસમાં વહેંચી લીધી.

બ્રહ્મદત્ત રાજાએ એક દિવસ એકાંતમાં અનુકેવટને પૂછ્યું, “મિથિલામાં અન્ન મળવાનાં સાંસાં પડ્યાં છે એમ તમે કહો છો, પણ તમારો પેલો ખેડુતનો છોકરો હજી પણ કેમ શરણુ આવતો નથી ? ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ મારા કાન પર એક અતિ ઉદ્દેગ-જનક બાતમી આવી છે. મિથિલાના લોકો હજી શરણુ આવતા નથી એ જોઈ એ બાતમી ખરી હોવી જોઈએ એવો મને ભારે શક જાય છે. આપ જે સરદારોનું આટલું ગૌરવ કરો છો તે જ સરદારો મહાપદ પાસેથી અમૂલ્ય વસ્તુ અને અલ-

કાર બક્ષિસ તરીકે લઇ આપ ન જાણો એવી રીતે મિથિલા શહેરમાં ધાન્ય જવા દે છે. આપના આ સૈન્યમાં મહૌષધ પાસેથી લાંચ ન ખાધી હોય એવો એક પણ અધિકારી નથી રહ્યો, નહિ તો મિથિલાના લોકોને અનસામગ્રી શી રીતે મળે એ આપણને ક્યારનું પે સમજાયું હોત. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, હે અનુકેવટ, તું જ એક મહારો હિતકર્તા છે એમ દીસે છે. હવે મહારા સરદાર અને અધિકારીઓ દગાખોર બન્યા છે એ વાતની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ કહે. ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ એ કામ સહેલું છે. આપ આવતી કાલે એક દરબાર ભરો અને તેમાં સર્વ હજુરીયાઓ અને સરદારોને બોલાવો. તેમાંના કેટલાકનાં શરીર પર મહૌષધે આપેલા વસ્ત્રાલંકાર દેખાઇ આવે તો જરૂર સમજાશે કે એ લોક મહૌષધને મળી ગયા છે. ”

અનુકેવટની યુક્તિ બ્રહ્મદત્તને ખડું જ ગમી. તેણે બીજે દિવસે એક મહોટો દરબાર ભરી સરદાર અમલદાર વગેરે લોકોને પોતપોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર સજીને ત્યાં આવવાનો હુકમ કર્યો. સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ તરતમાં જ વેચાતાં લીધેલાં કપડાં શરીર પર ધારણ કરીને દરબારમાં ગયા. બ્રહ્મદત્તની નજર તેમનાં કપડાં અને દાગીના પર જ લાગેલી હતી. દરેક સરદાર અને હજુરીયાઓનાં અંગ ઉપર પૂર્વે કદી ન જોએલા વસ્ત્રાલંકાર તેણે તે દિવસે જોયા. એટલું જ નહિ પણ અનેક વસ્ત્ર અને અલંકાર પર મહૌષધની છાપ તેના જોવામાં આવી. હવે તેના મનની ખાત્રી થઈ કે મહૌષધે

મ્હોટમ્હોટી બક્ષિસો આપી સૈન્યમાંના સર્વ અધિકારીઓને ફાડ્યા છે. અનુકેવટના કહેવાની પ્રતીતિ થવાથી તેના પર બ્રહ્મદત્તનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

એક દિવસ અનુકેવટ હાંફળો ફાંફળો બ્રહ્મદત્ત પાસે આવી બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ અહિંથી આજ ને આજ નાસી જાઓ તો ! આપના સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ એવું એક ગુપ્ત કાવતરું રચ્યું છે કે આવતી કાલે સવારે આપને મહૌષધના હાથમાં સ્વાધીન કરવા; અને એક વખત આપ એ ખેડુતના છોકરાના તાબામાં ગયા એટલે આપની જીંદગીની આશા મૂકી જ દેવી. ”

આ સમાચાર સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત રાજ બેબાકળો બની ગયો. હવે શું કરવું એ જ એને સૂઝે નહિ. તેણે અનુકેવટને કહ્યું, “ આ સંકટમાંથી મને પાર ઉતારનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ નથી ! ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ મહારાજ, તમે આમ ગભરાશો નહિ. તમારા સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ રચેલા કાવતરાની જાણ તમને છે એમ તમારી સાથેક ચર્ચા ઉપરથી જણાઈ આવશે તો તેઓ તમને આજ ને આજ પકડીને મહૌષધને સ્વાધીન કરશે. તેથી આજનો દિવસ તમારે અત્યંત ગાંભીર્ય-થી વર્તવું જોઈએ. આજ રાત્રે આપણે અહિંથી નાસી જઈ શકીએ એવી હું વ્યવસ્થા કરું છું. ”

અનુકેવટ કોઈને ન જણાવતાં પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઈઓ પાસે રાત્રે બે ઉત્તમ ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મધ્ય-

રાત્રિને સુમારે બ્રહ્મદત્ત પાસે જઈને બોલ્યો, “ મહારાજ, અહિંથી ચાલી નીકળવાની આ જ વેળા છે. પેલી બાળુના આંબાવાડિયામાં એ ઘોડા તૈયાર છે, ત્યાં સુધી કોઈને જાણ ન થાય તેમ આપણે ચાલ્યા જઈશું અને ત્યાં ઘોડા પર સવાર થઈ નાસી છૂટશું.”

પછી બ્રહ્મદત્ત અને અનુકેવદ્ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ કોઈને ખબર ન પડે તેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

કેટલેક ગયા પછી અનુકેવદ્ બોલ્યો, “ મહારાજ, એ દુષ્ટ ખેડૂતના છોકરાનો મને બારે બય રહે છે. તેના જનસુસ રાતદહાડો આપણા સૈન્યમાં ફર્યા કરે છે. આપણે બંને નાસી ગયા એ વર્તમાન એણે અત્યાર સુધીમાં જાણ્યા જ હશે અને આપણી પાછળ પાછળ તેણે આપણને પકડવાને ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા હશે. મારી જીંદગીની મને પરવા નથી; પરંતુ આપને જો તેણે પકડ્યા તો મેં આપને બચાવવા માટે કરેલી આ બધી ખટપટ પાણીમાં જશે. એટલે હું કહું છું કે આપ પાછળ ન જોતાં સીધો આપની રાજધાનીનો રસ્તો લેજો. હું અહિં જ ઉભો રહું છું, અને આપને પકડવાને ઘોડેસ્વાર આવશે તો તેમને કંઈ પણ થાપ દઈ આડો જ રસ્તો બતાવી દઈશ. મને તે પકડી જશે એમાં શક નથી. પરંતુ મારે માટે આપ ચિંતા કરશો માં. હું એ ખેડૂતના છોકરાને ઓળખું છું. એ મને પકડશે તોપણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેના હાથમાંથી સટકી ઘોડા વખતમાં હું આપના દર્શને આવીશ.”

બ્રહ્મદત્તને આ વખતે પોતાનો જ જીવ બચાવવાની પંચાત હતી. એ આવે વખતે અનુકેવદ્ની ચિંતા કરવો શાન્ત

ખેસે ? તેણે અનુકેવદને ત્યાં જ મૂકી પાંચાલ દેશનો રસ્તો લીધો ! અનુકેવદ ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો અને વહાણું વાતા પહેલાં જ બ્રહ્મદત્ત નાસી ગયાની ખબર તેણે મહાપથને આપી.

મહાૌષધે પોતાના યુનંદા સૈન્યને લઈ પહોં દાટતાં એકાએક બ્રહ્મદત્તના સૈન્યને ઘેરો ઘાલ્યો. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં જ્યાં ત્યાં ભારે ગડબડ મચી રહી. સરદાર અને અધિકારીઓ રાજના રહેઠાણ તરફ દોડ્યા. ત્યાં તો રાજ નાસી ગયાની ખબર અનુકેવદે આગળથી જ ફેલાવી રાખી હતી. તે ખબર સાંભળતાં જ જે તે અવ્યવસ્થિતપણે દોડવા લાગ્યા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. મહાૌષધે જય મેળવ્યો. એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મદત્તના નાસી ગએલા સૈન્યે નાંખી દીધેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ મેળવ્યું. યોધિસત્તવના ચાતુર્યની વૈદેહ રાજાએ ઘણી તારીફ કરી અને સર્વ નાગારંકા સમક્ષ તેને ઘણું માન આપ્યું.

બ્રહ્મદત્ત અને તેનું સૈન્ય પાંચાલ દેશમાં નાસી ગયા પછી સૌ કોઈ બ્રહ્મદત્તના પરાજયનું કારણ શોધવા લાગ્યા; પરંતુ પોતે કેમ નાસી ગયો એ કહેવાને બ્રહ્મદત્ત તૈયાર ન હોવાથી એ કારણ કોઈના કળ્યામાં આવ્યું નહિ. માત્ર બ્રહ્મદત્ત મનમાં ને મનમાં ખૂબ ધુંધવાયો. અનુકેવદ એ મહાૌષધનો જાસુસ હતો તે વિષે ધીરે ધીરે તેની ખાત્રી થતી ગઈ. ગયેલો દેશ ફરી પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના કેવદ બ્રાહ્મણ સાથે એકાંતમાં તે અનેક મસલતો કરવા લાગ્યો. છેવટે કેવદે અને તેણે વૈદેહ રાજાને પોતાને હાથ કરવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કહાડી.

અહ્મદત્તને એક લાવણ્યવતી કન્યા હતી. તે તરુણ અવસ્થામાં હોવાથી થોડા વખતમાં તેનું લગ્ન કરવાનું કંઈ હતું. અહ્મદત્તે પોતાના રાજ્યના નામાંકિત કવિઓને બોલાવી તેના સૌન્દર્ય વિષે કવિતા રચાવી અને ભાટો પાસે તે દેશે દેશમાં ફેલાવી. ત્યાર બાદ તેણે કેવટ બ્રાહ્મણ સાથે વૈદેહ રાજાને સંદેશ મોકલ્યો કે “ મારી એકની એક કન્યા તમને આપી તમારી સાથે કાયમની મૈત્રી બાંધવાની મારી કિતકટ ઇચ્છા છે. ”

કેવટ બ્રાહ્મણે વૈદેહ રાજાને મ્હોટમ્હોટાં નજરાણાં આપી તેના દરબારમાં પોતાના રાજાનો સંદેશ તેને જણાવ્યો. વૈદેહ રાજાએ પોતાના અમાત્યોની આ કાર્યમાં સલાહ લીધી. તેના જુના પ્રધાનોએ આવો સંબંધ બાંધવો ઇષ્ટ છે એવો મત આપ્યો. પરંતુ યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહારાજ, પોતાની કન્યાની લાલચ લગાડી અહ્મદત્ત આપને ભૂલથાપ આપવા માગે છે. આપ જો તેના ભૂલાવ્યા ભૂલશો તો માછલી જેમ ગલને વળગી નાશ પામે છે તેમ આપ નાશ પામશો. આપ અહ્મદત્તની મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવાઈ જો પાંચાત્ર દેશમાં જશો તો પોતાને જ હાથે પોતાનો નાશ વહોરી લેશો. ”

વૈદેહને યોધિસત્ત્વનાં વચન સાંભળી અત્યંત સંતાપ થયો અને તે બોલ્યો, “ આવા નાબુક કામમાં મહેં તારા જેવા ખેડુતની સલાહ પૂછી એ મહારી જ મૂર્ખતા. આ બાબતમાં મારા જુના પ્રધાન મને જેવી સલાહ આપી શકશે એવી તું નહિ આપી શકે એ મારે પહેલાંથી જ

જાણવું જોઈતું હતું. મ્હોટાં મ્હોટાં કુળો સાથે સંબંધ
જોડવા એ કામ હીન કુળમાં જન્મેલા માણસને ક્યાંથી
આવડે ? ”

વૈદેહ પોતાના નોકર તરફ વળી બોલ્યો, “ અરે, આ
મૂર્ખ મહૌષધને ઘોલ લગાવી અહિંથી કહાડી મૂકો. મને
રૂપવતી સ્ત્રી મળે છે તેમાં એ પોતાની મૂર્ખાઈથી અંતરાય
નાંખવાનો ઇરાદો રાખે છે ! ”

મહૌષધે પવન કર્ષ દિશામાં વાય છે, એ વરતી લીધું.
પોતાનો રાજ કામાન્ધ બન્યો છે અને તેને સારાસારનો
વિવેક રહ્યો નથી એમ જાણી તે ત્યાં એક ક્ષણ પણ રહ્યો
નહિ. આપણે ત્યાં રહીશું, તો રાજ આપણને ઘોલ લગાવી
બહાર કહાડશે એ તે જાણતો હતો. તેથી સુપત્રીથી રાજ-
મહેલમાંથી નીકળી તે પિતાને ઘેર ગયો.

અહીં વૈદેહ રાજાએ પોતે બ્રહ્મદત્તની કન્યા સાથે
વિવાહ કરશે એવું કેવડું બ્રાહ્મણને અભિવચન આપ્યું. માત્ર
વિવાહનું મુદ્દત ક્યારે છે, તે ઉત્તમ જ્યોતિષીઓની સલાહથી
કરાવી પાછળથી જાણાવું છું એમ કહેવડાવ્યું.

કેવડે પાછા ફરી સર્વ વૃત્તાંત બ્રહ્મદત્તને નિવેદન કર્યો.
પોતાની મસલતના બીજને ફણગો પુટે છે એ જોઈ બ્રહ્મદત્ત
હરખથી પુલાવા લાગ્યો.

મહૌષધ રાજાથી દૂર ગયો હતો તો પણ રાતદહાડો
તેને એના હિતની ચિન્તા તો હતી જ. પોતાનો માસિક

કામાંધ બની ધ્વજદત્તાના પાશમાં ફસાઈ રહ્યો છે એ જોઈ તેના ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો. તેણે રાજાને કહાવ્યું કે “ ધ્વજદત્તાની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો મહારાજાનો જો નિશ્ચય જ થયો હોય તો ઉતાવળ ન કરતાં લગ્નવિધિનું મુદ્દત જરા આધું ટેલો. હું પાંચાલ દેશની રાજધાનીમાં જઈ વિદેહરાજાને યોગ્ય એવું એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કરું છું. એ સ્થાન તૈયાર થયે મહારાજા ત્યાં આવવું. આમ કરવાથી આપણા દેશની આબરૂ રહેશે. ”

વેદેહ રાજાને મહૌષધને કહાડી મૂક્યા માટે અત્યંત દુઃખ થયું હતું. સંકટ સમયે મહૌષધનો કેવો ઉપયોગ થાય છે એ તે ભૂલી ગયો નહોતો. મહૌષધ પોતાની સાથે પાંચાલ દેશમાં આવે એવી એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આથી મહૌષધના આ સંદેશથી તેને ઘણો આનંદ થયો અને તેણે મહૌષધને તેડાવી પાંચાલ દેશમાં જઈ પોતાના આગમનની સર્વ તૈયારી કરવાને આજ્ઞા આપી.

રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે મહૌષધ પોતાના યુનંદા માણસોને સાથે લઈ પાંચાલ દેશમાં ગયો. જતાં વાટમાં એક એક યોજનને અંતરે તેણે ચોટ્ટીઓ બેસાડી. આ ચોટ્ટીઓ ઉપર કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને હાથી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પાંચાલની રાજધાની ગંગાને કાંઠે હતી. મહૌષધે પોતાના રાજાને માટે ઉતારાનાં ઘર બાંધવામાં જરૂરી લાકડા સામાન વગેરે લાવવાને બહાને ગંગામાં ત્રણસો હોડીઓ સંજ્ઞ કરી રાખી.

આ સધળો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે મોટા ઠાઠમાઠ સાથે ધ્રુહદત્ત રાજ પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે “મહારાજ, મારા સ્વામીએ મને અહીં મોકલ્યો છે. આપની કન્યા સાથે લગ્ન કરવા માટે તે અહીં આવવાના છે; પરંતુ તે પહેલાં તેમના દરબજાને જાણે એવો એક ઉતારો તૈયાર કરવાને મને તેમણે મોકલ્યો છે. આપ જો પરવાનગી આપો તો વિના વિલંબે હું આ કામે લાગું.”

વૈદેહ રાજ પોતાના રાજ્યમાં આવે છે એ સમાચાર સાંભળી ધ્રુહદત્તને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે મહૌષધને કહ્યું, “વૈદેહ રાજ્યએ તમને આગળ મોકલ્યા એ ઘણું જ સાંકેતું. તમારા જેવા બાહોશ નર વિરલા છે. તમે તમારા રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશો એની મને ખાત્રી છે. મારી તરફથી પણ તમારા રાજ્યનું અભિનંદન કરવાને હું તમને જ પ્રતિનિધિ નીમું છું. તેમનો મોભો જળવાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં જે કંઈ મદદની જરૂર પડશે તે આપવાને હું તૈયાર છું.”

મહૌષધ બોલ્યો, “મહારાજ, હાલ મને ખીજ કશાની જરૂર નથી. અમારા વૈદેહ રાજ્યના ઉતારા માટે એકલી સગવડવાળી જગા આપો એટલે થયું. કડીઆ, મજૂર વગેરે સૌ માણસો મેં સાથે આણેલા છે. જંગલમાંથી લાકડાં આણવા માટે અમારી હોડીઓ ગંગા નદીમાં ફરે છે. અમને જરૂર પડે તો તેટલી ઘટા માત્ર આપના લોકો તરફથી અમને પુરી પાડવામાં આવે.”

બ્રહ્મદત્તે મહૌષધને જોટલી ઇંટા જેમજે તેટલી પૂરી પાડવાનો તાબડોતોબ હુકમ કર્યો અને યોગ્ય લાગે એ જગા પસંદ કરવાની મહૌષધને પરવાનગી આપી. મહૌષધે ગંગાની અને બ્રહ્મદત્તના મહેલની વચ્ચેમાં એક જગા પસંદ કરી પોતાના રાજ્ય માટે અને તેની સાથે આવનાર ઇતર લોકો માટે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ તો મહૌષધે પોતે પસંદ કરેલી જગાની આસપાસ કોટ બાંધ્યો અને પછી અંદરનાં ઘર તૈયાર કર્યાં. આ કામ પૂરું થયા બાદ તેણે રાજ્યને સંદેશો મોકલ્યો અને તે પ્રમાણે વૈદેહ રાજ્ય પોતાના પ્રધાન સહવર્તમાન મોટી ધામધુમ સાથે પાંચાલની રાજધાનીમાં આવી દાખલ થયો.

બ્રહ્મદત્તે વૈદેહ રાજ્યનો આદરસત્કાર રૂઢી રીતે કર્યો. શુભ મુહૂર્તમાં વિવાહવિધિ કરવાનું નક્કી થયું. એ દિવસ બ્રહ્મદત્તની પરોણાગત સ્ત્રીકારતો વૈદેહ રાજ્ય મહૌષધે બાંધેલા ભવનમાં ઘણા એનથી રહેતો હતો. પરંતુ ત્રીજે દિવસે રાત્રે જુએ છે તો પોતાના મહેલને બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે એકાએક ઘેરો ઘાસેલો. એ સમુદ્રના જેવી અકાટ સેના જોઈ વિદેહ-રાજાનું ધૈર્ય ગળી ગયું. બ્રહ્મદત્ત રાજ્યએ ફસાવીને મને અહીં આણ્યો એ હવે તેના લક્ષમાં આવ્યું. આ સંકટમાંથી કેમ છટાય એ એને સૂઝે નહિ. તેણે પોતાના મંત્રીઓને તાબડોતોબ બોલાવી આ આફતમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય શોધી કાઢવા કહ્યું.

તેમાંનો એક જણ બોલ્યો, “ મહારાજ, આ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ગયે આપણા મૂડીભર લોકો ટક્કર ગ્રીલી

શકશે નહિ. મારે આપણે આ બધાં મકાન સળગાવી બળી મરવું એ સાફ. ભોગજેજે જે આપણે બ્રહ્મદત્તા હાથમાં આપ્યા તો તે આપણને હાલહાલ કરીને ઠાર કરશે.”

બીજે બોલ્યો, “મહારાજ, આગમાં બળી મરવા કરતાં આપણે એકમેકને મારીને મરીએ.”

ત્રીજે કહે, “આપણે બધા એકદમ ઝેર પીએ.”

ચોથો બોલ્યો, “મહારાજ, આ પ્રસંગે અમારા જેવાને સંકટમાંથી ઉગરવાની કશી જ તદબીર સૂઝશે નહિ. આપણે બધા મહૌપધને શરણે જઈએ; કાંઈ ઉપાય હશે તો તેને જ સૂઝશે.”

રાજા પોતાના ચારે અમાત્યો સાથે મહૌપધ હતો તે ઠેકાણે ગયો એને તેને કહેવા લાગ્યો, “મહૌપધ, તું ઘણું શુદ્ધિમાન છે. ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવે તોયે તારું ધૈર્ય ખૂટતું નથી. અમારા પર આ અચાનક ઘાત આવી છે. આમાંથી પાર પાડવાની તારા સિવાય કોઈનામાં શક્તિ નથી.

મહૌપધ બોલ્યો, “હું રહ્યો ખેડુતનો છોકરો ! આવી મોટી ગંભીર વાતો મને ક્યાંથી સમજાય ? મારા જેવા મૂર્ખને આપે લપડાક લગાવી કાઢી ન મૂકતાં આપની સેવામાં રાખ્યો એ જ આશ્ચર્ય !”

વૈદેહ બોલ્યો, “મહૌપધ, બની ગયું તે બની ગયું. હાલમાં માણસો ગમ્મ ગુજરી સંભારીને વાદ કરતા બેસતા નથી.

મે તને કંઈ કશું હશે, તારું અપમાન કર્યું હશે, પણ તેનું વેર વાળવાનો આ સમય નથી. સવાર થતાં પહેલાં બ્રહ્મદત્ત અમારો બધાનો નાશ કરવાનો છે! માટે પ્રથમ અમને આ સંકટમાંથી ઉગાર અને પછી તને બૂલમાં જે કંઈ બોલાઈ ગયું હોય તેને માટે અમારો જે કંઈ શીટકાર કરવો હોય તે કરજો.”

મહૌષધ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપના પર વેર લેવાની કે શીટકાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ માણસનાં પાછલાં કર્મો એવાં વિકટ હોય છે કે સંભારો. યા ન સંભારો તોપણ તેનું ફળ તો મળવાનું જ! આપ જે આ બ્રહ્મદત્તની પુત્રી પર લુબ્ધ થયા તેનું ફળ ભોગવ્યા સિવાય આમાંથી કેમ કરી છૂટશો ?”

રાજા અને તેના ચારે પ્રધાન વિચારમૂઠ થઈ બાળકની પેરે રડવા લાગ્યા. મહૌષધને પોતાના રાજાની દયા આવી. તે બોલ્યો, “ મહારાજ, સંકટ સમયે આવો શોક કરવો આપના જેવા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયને ઉચિત નથી. આપ જો ધીરજ રાખશો તો સૌને થોડા જ વખતમાં હું આ સંકટમાંથી પાર ઉતારી છું. ”

મહૌષધે પોતાના નોકરોને જમીન નીચે તૈયાર કરેલા બોંયરાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો. બ્રહ્મદત્ત રાજાની પોતાના ઘણીને ફસાવવાની યુક્તિ ભણી જઈને તેણે આ નિવાસસ્થાનથી બે બોંયરાં તૈયાર કર્યા હતાં. મોટું બોંયરું ગંગાના કાંઠા સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને

નહાતું બ્રહ્મદત્ત રાજના રાજમહેલમાં લઈ જઈ માળ પર ચઢવાના દાદર નીચે લાવી રાખ્યું હતું.

બ્રહ્મદત્તે પોતાના ઉતારાને ઘેરો ઘાલ્યો એમ જ્યારે મહૌષધને માલમ પડ્યું ત્યારે તેણે પોતાના છુપા જસુસ રાજમહેલમાં મોકલ્યા. તેઓ ન્હાના ભોંયરા વાટે રાજમહેલમાં પેદા અને મહૌષધે શીખવી રાખેલું તે મુજબ તેમણે એક સરખી ધમાલ શરૂ કરી. બ્રહ્મદત્તની મા, પત્ની, વૈદેહ રાજને આપવાની છોકરી અને એકનો એક છોકરો, એટલાં માણસો રાજમહેલમાં હતાં. મહૌષધના જસુસોએ મચાવેલી ગરબડથી જાગી તેઓ એકઠાં થયાં. પછી પેદા જસુસ બ્રહ્મદત્તની માને કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાણી સાહેબ, તમારી પુત્રવધૂને તથા પૌત્રપૌત્રીને હમણાં ને હમણાં જ અહીંથી નીકળવું જોઈએ. અમારા રાજને (બ્રહ્મદત્તને) વૈદેહ રાજએ પકડ્યા છે. આપણાં માણસો જોકે પુષ્કળ હતાં તોપણ મહૌષધના શૂર સીપાઈઓ એકાએક ઘેરો ઘાલી રાજને પકડી ગયા. હવે તેઓએ તમને સૌને પકડવા માટે પોતાના સીપાઈઓને અત્રે મોકલ્યા છે. માટે હવે પળતોય વિલંબ ન કરતાં અમારી સાથે ચાલો. અમે તમને ગુપ્ત માર્ગે ખીજે ડુંકાણે લઈ જઈએ છીએ.”

મહૌષધના જસુસ બ્રહ્મદત્તના નોકર છે એમ માનીને બ્રહ્મદત્તની મા પોતાની વહુને અને પૌત્રપૌત્રીને લઈ તેમની સાથે નીકળી. તેઓ તે સૌને ન્હાના ભોંયરામાંથી મ્હોટા ભોંયરામાં લઈ ગયા અને ત્યાંથી તેમણે મહૌષધની આસા અનુસાર ગંગાને કાંઠે ભોંયરાની અંદર જ તેમને રાખ્યાં.

આ તરફ મહોપધે પોતાના ધણીને અને તેના ચારે જૂના પ્રધાનને ભોંયરામાં ઉતાર્યા અને કહ્યું, “હું ચાર પાંચ મહિનાથી અહીં આવી બેઠો હતો તે મોજને ખાતર બેઠો હતો એમ તમને લાગે છે શું? મિથિલામાં હતો ત્યારથી જ હું બ્રહ્મદત્તનું કપટ કળી ગયો હતો. તમને સૌને તે સકંળમાં લેનાર છે એમ હું જાણતો હતો, અને તેથી જ ગયા ચાર મહિનામાં અહીં આવી મહેં અવિશ્રાન્ત મહેનત કરી. આ ભાગી છૂટવાની ચોરવાટ છે એમ સમજીને વાંકાચૂકા ન જતા. આ ભોંયરા વાટે ઘોડા પર બેસીને સુદ્ધાં તમારાથી સહેજે જઈ શકાય એવું છે.”

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યથી તે સમજા બહુ ચકિત થઈ ગયા. મહોપધ કેવળ રાજનીતિમાં જ નહિ પણ કળાકૌશલ્યમાં સુદ્ધાં અતિ નિપુણ હતો. આ ઉન્માર્ગની (ભોંયરાની) તેણે જે રચના કરી હતી તેથી શિલ્પકલાનિષ્ણાત માણસને પણ કરતાં આવડત કે કેમ તે વિષે શંકા જ રહે છે. આ ભોંયરાને અંદરથી છો કરી બેઠે બાજુએ સુંદર ચિત્રો કહાડ્યાં હતાં; થોડે થોડે અંતરે સુગંધી તેલના દીવા ટંગાવવામાં આવ્યા હતા; જમીન પર કાશ્મીરી પાષાણની ફરસબંધી કરી હતી અને તે પર સુંદર ગાલીચા પાથર્યા હતા. વચમાં વચમાં ફગો વગેરે વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હતી; અને સુવાસિત પુષ્પમાળાઓથી એ ભોંયરાનો ઉપરનો ભાગ શણગારવામાં આવ્યો હતો.

રાજા અને પ્રધાન આ શોભા નિહાળવામાં જ ગરક થઈ ગયા એ જોઈ બોધિસત્ત્વે તેમને કહ્યું “હવે આ ભોંયરામાં

વધારે વખત રહેવું આપણે માટે સહીસલામત નથી. આપણે અહીંથી સવેળા નીકળી જવું જોઈએ.”

એ સર્વ મંડળને લઈ મહોપધ ગંગાતટે આવ્યો. અને ત્યાં રાખેલા બ્રહ્મદત્ત રાજના કુટુંબને પોતાના રાજને હવાલે કરી બોલ્યો, “મહારાજ, આ બ્રહ્મદત્ત રાજનાં માતા એ આપને દાદી સમાન છે. આ બ્રહ્મદત્ત રાજનાં પત્ની એ આપનાં ભાવિ સાસુ છે; એમનું આપ માતા પ્રમાણે પાલન કરજો; આ બ્રહ્મદત્ત રાજનાં એકનાં એક પુત્રી અને આપનાં ભાવિ પત્ની છે; એમની સાથે આપ સુમુદ્ગર્તે વિવાહ કરજો. આ એમનો ભાઈ, તેનું આપ ભાઈ પ્રમાણે રક્ષણ કરજો. આ હોડીઓ આપને માટે તૈયાર રાખવામાં આવી છે. મહારા શરૂ હોડીવાળા આપને આજે જ રાત્રે વિદેહ દેશમાં પહોંચાડી દેશે. ત્યાંથી આગળ મિથિલા સુધી યોજને યોજને ચોક્કી બેસાડી ઘોડા અને હાથી રાખવામાં આવ્યા છે. તેની સહાયથી આપ અતિ ત્વરાથી મિથિલા જઈ શકશો. આપના મિથિલા પહોંચ્યાના સમાચાર મહારા દૂત તંરતોતરત મ્હને આપશે.”

વૈદેહ બોલ્યો. “ત્યારે તેં અમને સંકટમાંથી છોડાવ્યા અને તને અમારે અહીં છોડી જવો કેમ? તું જે અમારી સાથે જ ચાલ.”

મહોપધ બોલ્યો, “મહારે એમ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આપણા સૈન્યને પાછળ છોડી હું એકલો આવવા ઇચ્છતો

નથી. આપ મહારી ચિંતા કરશે મા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે ધાવેલા ઘેરામાંથી આપણા આખા સૈન્યને છોડાવી તેને સાથે લઈ હું તાકીદે આપનાં દર્શને આવીશ.”

આમ કહી મહૌષધે પોતાના ધણીની રજા લીધી અને તે પાછો ફર્યો.

વૈદેહ રાજ્યે પોતાના પ્રધાન અને બ્રહ્મદત્તના કુટુંબ સહવર્તમાન મહૌષધે તૈયાર રાખેલી હોડીઓમાં ખેસી મિથિલાનો માર્ગ લીધો.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત વૈદેહના મહેલ પાસે આવી પહોંચ્યો અને પરાડ થતાં વેંત મહેલમાં ખેસી વૈદેહ રાજ્યને અને તેના પ્રધાનોને જીવતા પકડી લાવવાનો તેણે પોતાનાં માણસોને હુકમ આપ્યો. મહૌષધ પહોં ફાટતાં ઉઠ્યો અને સ્નાન વગેરે કરી માળ પરના દીવાનખાનામાં આવી બેઠો. બ્રહ્મદત્ત રાજ્યે કરેલો હુકમ સાંભળી તે અગાસીએ ચઢી બ્રહ્મદત્તને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ, આપ આ નાહક વલખાં મારી રહ્યા છો. આપનું ધનુષબાણ નીચે મૂકી દો. આપના કવચનું ચે અહીં કામ નથી.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “તારો ચહેરો પ્રકુલિત દેખાય છે અને તું હસતો હસતો બોલે છે. કદાચ મરણ પહેલાં માણસની આવી સ્થિતિ થતી હશે!”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો “આપની ગર્જના વ્યર્થ છે! વૈદેહ રાજ્ય રાતોરાત ગંગા ઉતરીને પોતાને દેશ ચાલતા

થયા છે. હવે આપ ગમે તેટલી ઉતાવળ કરશો તોયે એમને પીછો પકડી શકવાના નથી.”

બ્રહ્મદત્તને નખશીખ ક્રોધ ચડી ગયો. તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું, “પહેલાં આને પકડી એના હાથપગ અને નાકકાન કાપી નાખો. આણે જ હરામખોરે વૈદેહ રાજાને અહીંથી ભગાડી મૂક્યો.”

મહૌષધ બોલ્યો, “આપ જો હાથપગ કાપી મહારા બેહાલ કરશો તો વૈદેહ રાજા આપના કુટુંબના એવા જ હાલ કરશે! પ્રથમ આપ રાજમહેલમાં જઈ ત્યાં આપનું કુટુંબ છે કે નહિ તે જુઓ. આપના કુટુંબને રાત્રે જ વૈદેહ રાજાને હવાતે કર્યું છે!”

બ્રહ્મદત્તને મહૌષધનાં વચન સાંભળી ભારે અચંબો થયો. અમે આને ચારે બાજુએ ઘેરેલો છતાં મહારાં કુટુંબ એના હાથમાં શી રીતે જઈ પડ્યું? તોપણ મહૌષધનું વચન છેક જ ખોટું ન કહી શકાય. કેમકે મહૌષધ ભારે ચોક્કસ માણસ છે. એ પોતાની બુદ્ધિના જોરે સામાન્ય માણસને અત્યંત વિલક્ષણ ભાસનારી વાતો યે પાર પાડી શકે. આવો વિચાર કરી બ્રહ્મદત્તે પોતાના દૂતોને રાજમહેલમાં ખજર કાઢવા મોકલ્યા. દૂતો ખજર લાવ્યા કે આપના કુટુંબનાં ચારે માણસ ગભરાઈને રાત્રે જ રાજમહેલમાંથી નાસી ગયાં છે.

આ સાંભળી બ્રહ્મદત્તનો ક્રોધ ત્યાં ને ત્યાં જ શમી ગયો. ધનુષ્યાણ હેઠે મૂકી તેણે મહૌષધને પૂછ્યું, “તારી બાહોશી

વિષે મહારી ખાતરી થવામાં કશું બાકી રહ્યું નથી, પણ રાજમહેલમાંનું મહારાજ કુટુંબ તારા હાથમાં શી રીતે આવી પડ્યું એ મને કહે.”

ઓધિસત્ત્વ મેડા પરથી નીચે ઉતરી બ્રહ્મદત્તને પોતે કરેલા ભોંયરામાં લઇ ગયો અને ત્યાંની સઘળી શોભા બતાવી બોલ્યો, “મહારાજ, આજ બે ત્રણ મહિના સતત પરિશ્રમ કરીને વૈદેહ રાજને અને આપના કુટુંબને સુરક્ષિતપણે નીકળી જવા માટે આ માર્ગ મહેં તૈયાર કર્યો છે.”

બ્રહ્મદત્ત ઓધિસત્ત્વની ચોકસાઈથી જ નહિ પણ શિલ્પકળાવિજ્ઞાનથી પણ ચકિત થઇ ગયો. તેણે બન્ને ભોંયરાં તપાસી જોયાં અને તેમાંની રચના જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઈ મદૌપધને કહેવા લાગ્યો કે, “હે મદૌપધ, તને હું આઢીંથી જવા દેનાર નથી. તારે હવેથી મહારી પાસે જ રહેવું પડશે. હું તને મુખ્ય પ્રધાનની જગા આપું છું. તારા જોવો ચતુર માણસ પાસે હોવો એ રાષ્ટ્રનું મહોદું સહભાગ્ય ગણાય.”

મદૌપધ બોલ્યો, “વૈદેહ રાજ જીવે છે ત્યાં સુધી મહારાથી ખીજા રાજની સેવા ન થઈ શકે, કારણ એમનું અજ હું ધણા દિવસથી ખાતો આવ્યો છું. છતાં આપને કશી અડચણ પડશે ત્યારે ત્યારે હું આપની મદદે આવતો રહીશ. હવે વૈદેહનું અને આપનું સગપણ બધાયું જ છે, એટલે આપણો સંબંધ નિકટ થશે અને તેથી વિદેહની અને પાંચાલની મૈત્રી વૃદ્ધિગત થતી જશે એવી હું આશા રાખું છું.”

બ્રહ્મદત્તે મહૌપધને કિંમતી ભેટ આપી અને ભારે હાકમાડ સાથે પાછો મિથિલા મોકલ્યો. વૈદેહ રાજાએ પણ મહૌપધને ખુબ માન આપ્યું. મહૌપધ સુખરૂપ આવ્યો તે નિમિત્તે મિથિલામાં સાત દિવસ સુધી મહોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે વૈદેહ અને બ્રહ્મદત્ત એ બન્ને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી યોધિસત્ત્વે ઉભય રાષ્ટ્રનું અપરિમિત કલ્યાણ કર્યું.

આ જન્મમાં લોકહિત માટે પોતાની બુદ્ધિનો સફલ્ય કરીને યોધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૬)

તેમિયજાતક

પ્રાચીન કાળમાં વારાણસી નગરીમાં કાશીરાજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીને અનેક વ્રતો ને માનતાઓના ફળ રૂપે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ; ત્યારે રાજાએ અતિશય પ્રસન્ન થઈ પોતાની પટરાણી ચંદાદેવીને વર માગવાને કહ્યું. તેણે રાજાનો વર સ્વીકાર્યો, પરંતુ મનોવાંછિત વર તે જ સમયે ન માગતાં, આગળ કિંવદ પ્રસંગ આવ્યે માગીશ એમ કહ્યું. રાજાને આ વાત પસંદ પડી.

ત્યારબાદ રાજાએ પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી પોતાના બાળકનું જાતક વર્તવાને કહ્યું.

બ્રાહ્મણો પોતાના પંચાંગ કાળજીપૂર્વક જોઈને બોલ્યા, “આપનો આ પુત્ર મોટો પુણ્યશાળી થનાર છે. એ ચક્રવર્તી રાજા થવાને યોગ્ય છે. આવો સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર આપને પ્રાપ્ત થયો જોઈ અમને ઘણો આનંદ થાય છે.”

રાજાએ સંતુષ્ટ થઈ તે બ્રાહ્મણોને અનેક દાન આપ્યાં, અને તેમના કહેવાં પ્રમાણે પુત્રનું નામ તેમિય રાખ્યું.

તેમિય ન્હાનો હતો ત્યારે રાજસભામાં પિતાના ખોળામાં રમતો. એક દિવસ કાશીરાજએ પોતાના સિંહાસન પર એસી ચાર માણસોને બેસાડી શિક્ષા કરાવતી. તે જોઈને તેમિય કુમારના મનને ઉદ્વેગ થયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો, “આ સિંહાસન એટલે પાપની ભૂમિ જ છે. ચોરે સહેજ ચોરી કરી હોય તો તેને સિંહાસન પર એસી રાજ લોક બારે બારે દંડ કરે છે, અને પોતે લોકોના હિતકર્તા છે એમ સમજે છે. પરંતુ પેટ માંડે સહેજસાજ ચોરી કરનાર માણસનો ન્યાય કરવા વળગડિત માનના સિંહાસન પર એસનાર અને મ્હોટા આલેશાન રાજમહેલોમાં વિહાર કરનાર રાજાને અધિકાર છે ખરો? રાષ્ટ્રના લોકોનું દારિદ્ર્ય વધવામાં રાજાના આ મોજશોખ જ કારણરૂપ નથી થતા શું? દારિદ્ર્યથી પીડિત યશ કોઈ બિચારો ચોરી કરે તો તેને દંડ કરવાનો અધિકાર રાજાને કે રાજકુટુંબના મનુષ્યને શી રીતે હોઈ શકે?”

તેમિયકુમારને રાજમહેલ તુરંગ સમાન લાગવા માંડ્યો અને અહીંથી ક્યારે બાગી છૂટું એમ એને થવા લાગ્યું. પણ માબાપની આજ્ઞા તોડવા સિવાય આ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય તેને સૂઝ્યો નહિ.

રાજમહેલમાં રહેનારી દેવતા પૂર્વજન્મે તેમિયકુમારની મા હતી. તેમિયકુમારને દુઃખથી બહીલાએલો જોઈ તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે કુમારને કહ્યું, “કુમાર, તું આટલો શોકાકુલ કેમ દેખાય છે?”

તેમિયકુમારે પોતાના શોકનું કારણ કહેતાં તે બોલી, “તું ગભરાઇશ મા. શાશુપણ બતાવવાને બદલે ઘેલછાથી વર્તીશ તો તારા આમંત્રિ પોતાની મેળે જ તને અહીંથી કાઢી મૂકશે.”

તેમિય બોલ્યો, “હે દેવતા, તારાં વચન પર વિશ્વાસ રાખી હું એ રીતે વર્તું છું. આ રાજમહેલમાં તું જ એક મહારી દિતચિંતક છે.”

ત્યારથી તેમિયકુમારે ઘેલછાનો ઢાંગ શરૂ કર્યો. તે શું બોલે છે એ કોઇનેય સમજતું નહિ. માત્ર “હા હા હા” એવો શબ્દ કરવો; કોઇવાર હાથ પગ અકડાઇ ગયા જેવા કરી પાથરણા પર પડી રહેવું; કશું કારણ ન હોય તોપણ ખૂંસો પાડવી, એવો ક્રમ એણે ચલાવ્યો. કાશીરાજને પોતાના એકના એક પુત્ર માટે બહુ ચિંતા થવા લાગી. તેણે પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી મન્ત્રતન્ત્ર, હોમહવન વગેરે બધું કરાવ્યું, પરંતુ તેમિયની પ્રકૃતિ સુધરી નહિ ! ઉત્તમ વૈદ્યો બોલાવી રાજાએ પોતાના પુત્રના વ્યાધિનો ઉપચાર કરવાને કહ્યું; પણ વૈદ્યો તેમિયનો રોગ શો છે તે જ સમજી શક્યા નહિ !

આવી સ્થિતિમાં કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં પછી તેમિયની બાલ્યાવસ્થા પૂર્ણ થઈ અને તેણે તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના રૂપમાં કશીયે મણા નહોતી. યૌવનના જોસમાં હોવાથી તે ઘણો જ તેજસ્વી જણાતો હતો. પરંતુ તેની ઘેલછાથી રાજાને તે અળખામણો થતો ચાલ્યો. તોપણ રાજાએ તેને સાજો કરવાના ઉપાય છોડી દીધા નહિ.

એક દિવસ પ્રધાનમંડળમાંનો એક જણ રાજાને કહે,
 “મહારાજ, યુવરાજની ઘેલછા મટાડવાને અમે અનેક ઉપાય
 કર્યા, પણ એમાં અમારું કંઈ વળ્યું નહિ. વૈદ્યોએ, જ્યોતિ-
 ષીઓએ અને માંત્રિકોએ પણ હાથ હેઠા મૂક્યા છે! હવે મહેને
 એક નવો ઉપાય સૂઝ્યો છે. યુવરાજ યૌવનમાં આગ્યા હોવાથી
 તેમની આસપાસ સંખ્યાબધ સુંદર સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવે
 તો કદાચ તેઓના સહવાસથી યુવરાજની ઘેલછા દૂર થવાનો
 સંભવ છે.”

રાજાએ તાત્કાલે યુવરાજની સેવામાં પુષ્કળ તરુણ
 રૂપવતી સ્ત્રીઓને ગોઠવી દીધી.

તેમિયે બીજા ઉપાયોની જેમ આ ઉપાયને પણ દાદ
 દીધી નહિ! પેલી તરુણ સ્ત્રીઓ તેની પાસે જઈ શૃંગાર-રસપૂર્ણ
 મનોવેધક સંભાષણો કરે, પણ તેમિય તો “હા હા” “હૂ હૂ”
 સિવાય બીજા શબ્દો ઉચ્ચારે જ નહિ.

રાજાને પુત્રની પ્રકૃતિ સુધરવાની આશા હવે રહી નહિ.
 તેણે પોતાના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું,
 “બૂદ્ધેવો, આ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તમે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું
 હતું કે આ મહોટો પુણ્યશાળી થનાર છે; પરંતુ આટલાં
 બધાં વર્ષોના અનુભવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે આ છોકરો
 સાવ જ જડમૂઠ છે. આવા આ પદ્ધતરને રાજમહેલમાં
 રાખવો કે ન રાખવો એનો જ હું વિચાર કરું છું!”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “મહારાજ, જ્યોતિષશાસ્ત્રીથી અબજ
 એવી એકે વાત નથી. પ્રાચીન આર્યોએ પોતાની દિવ્ય દ્રષ્ટિથી

જ્યોતિઃસાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બાંધેલા છે. આ છોકરો થેલો થશે એમ એમ પહેલેથી જ જાણી ગયા હતા. પણ તે સમયે આપને એમ કહીએ તો પુત્રજન્મનો આનંદ આપ નહિ માણી શકે એમ અમને લાગ્યું. વળી, ગ્રહોને દાન વગેરે આપવાથી એ જરાક સુધરશે એવી અમને આશા હતી. પરંતુ આનો ગ્રહયોગ એવો વિલક્ષણ છે કે ગ્રહસંતિથી આનો સુધારો થવો તો બાળ્યે રહ્યો પણ ઉલટો એ બગડતો જાય છે ! હવે અમારે આપને એ કહેવાનું કે આ અભાગી પ્રાણીને આપ રાંજમહેલમાં ન રાખશો. એને જો અહીં રાખશો તો આપનાં રાજ્ય પર મોટું સંકટ આવવાનો સંભવ છે !”

કાશીરાજએ જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોની અને પ્રધાનમંડળની સલાહથી તેમિયકુમારને અરણ્યમાં મોકલી ત્યાં દારી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ સમાચાર ચંદાદેવીને મળ્યા ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થયું ! રાજાનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી તેણે રાજાને કહ્યું. “ મહને આપે એક વર આપ્યો છે તે હું આ પ્રસંગે માગી લઉં છું. ”

કાશીરાજએ લે એમ કહેતાં ચંદાદેવી બોલી, “ મહારા પુત્રને રાજ્ય આપો. ”

કાશીરાજ બોલ્યો, “ એમ કહું તો મહારી પ્રજા ખળભળી ઉઠશે; માટે આ વર મહારાથી નહિ અપાય. ”

ચંદાદેવીએ પોતાના પુત્રને અનુક્રમે સાત વર્ષ, સાત મહિના, વધુ નહિ તો એક મહિનાએ રાજ્ય આપવું એવી પ્રાર્થના કરી. પણ રાજાને તેનું કહેવું પસંદ પડ્યું નહિ. છેવટે ચંદાદેવીએ તેમિયને ઓઢામાં ઓઢા સાત દિવસ તો રાજ્ય આપો જ એવી હઠ પકડી. રાજાએ તેના આગ્રહને વશ થઈ એક અઠવાડિયું તેમિયને રાજા કર્યો છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું.

ચંદાદેવીએ પુત્રને ઉપડાવીને અંબાડીમાં બેસડાવ્યો. પણ પુત્ર તો બેસે જ શાનો ? તે ઢગલાની માફક હાલ્યા ચાલ્યા વિના અંબાડીમાં પડી રહ્યો. ચંદાદેવીએ તેને આખા નગરમાં ભારે ઠાઠથી ફેરવી લાવવાનો હુકમ આપ્યો.

તેમિય સર્વ પ્રકારની સાલગી અનુભવતો હતો, છતાં પોતાની ઘેલછામાં તેણે ફરક પડવા દીધો નહિ.

છ દિવસ સૂધી પુત્રને રાજ્યસુખની લાલચ ખતાવી જોયા પછી ચંદાદેવીએ તેને કહ્યું, “ તેમિય, આવતી કાલે તારો મહારો વિજેગ થવાનો છે. તને દૂર અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાનો ઠરાવ થયો છે. આજ સૂધી મ્હને ભરોસો હતો કે તારી ઘેલછા સાચી નથી. પણ હવે મ્હને પૂરેપૂરી નિરાશા ઉપજી છે ! ”

પછી ચંદાદેવીએ એટલો તો વિલાપ કર્યો કે, તેના શોકથી પાષાણને વાચા સ્પુરી હોત. પણ તેમિયની ઘેલછા તો અચળ જ રહી. તે જોવો ને તેવો જડભરત રહ્યો !

ખીજે દિવસે કાશીરાજ્યે મુનંદ સારથિને બોલાવી તેમિયને અમંગળ રથમાં બેસાડી દૂર એક અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાની આજ્ઞા કરી.

તે પ્રમાણે મુનંદે કાળા રથને કાળા ઘોડા બેડી તેમાં તેમિયને બેસાડી અરણ્યમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમિયને રથમાં જ રાખી મુનંદ તેને દાટવા માટે એક ખાડો ખોદવા લાગ્યો.

આ જોઈ તેમિય તેને કહેવા લાગ્યો, “ હે સારથિ, તું આટલી ઉતાવળથી આ ખાડો શા માટે ખોદે છે ? ”

મુનંદે તેની તરફ વળી ન જોતાં તેને કહ્યું, “ અમારા રાજ્યને એક મૂંગો, બહેરો, અને જડભરત એવો પુત્ર થયો છે. તેને આ ખાડામાં ઘાલી દાટી દેવાને રાજ્યએ મ્હારે સ્વાધીન કર્યો છે. ”

તે સાંભળી તેમિય બોલ્યો, “ હું બહેરો નથી, મૂંગો નથી, પાંગળો નથી, કે જડમૂઠે નથી ! મ્હને તું આ ખાડામાં દાટીશ તો તારે હાથે મ્હોટો અનર્થ થશે ! હાથમાંથી કાદાળી નીચે મૂકી જરા મ્હારા બણી જો ! મ્હારા હાથપગ સાખૂત છે અને મ્હારા બોલ તો તું સાંભળે જ છે ! માટે મ્હને આ ખાડામાં નાંખીને તું અધમાયરણ કરીશ મા ! ”

સારથિને ધોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી ઘણો જ અચંબો થયો. રાજ્યના પ્રધાનમંડળે, વૈદ્યોએ અને જ્યોતિષીઓએ જેને જડમૂઠ ઠરાવી દાટી દેવા માટે પોતાને હવાલે કર્યો તેને

એકાએક વાચા ફરી ક્યાંથી ? આ કંઈ પણ અમાનુષ્ય ચમત્કાર હોવો જોઈએ એમ ધારી તે બોલ્યો, “ તું આ અરણ્યમાં વાસ કરનારી દેવતા છે, કે ગધર્વ છે, શક છે, કે છે કોણ એ જ મ્હને સમજાતું નથી ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ હું બીજો કોઈ નહિ, પણ જેને માટે તું આ ખાડો ખોદે છે તે જ—કાશીરાજનો પુત્ર છું. ”

સુનંદ સારથિને બોધિસત્ત્વના બોલ સાંભળી અતિશય આનંદ થયો. તે બોલ્યો, “ તારી વાણી આટલી મધુર છે છતાં તું તારાં માતાપિતા સાથે એક શબ્દ પણ કાં બોલ્યો નહિ ? ”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “ હે સારથિ, મ્હારા સાંધા જકડાયા હતા, માટે હું લંગડો હતો એમ નથી. મ્હારી કર્ણેન્દ્રિય નષ્ટ થઈ હતી માટે હું બહેરો હતો એમ નથી. મ્હારે જીભ નહોતી માટે હું મૂગો હતો એમ નથી. પરંતુ પૂર્વજન્મમાં મ્હેં એક દેશના રાજા થઈને વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેને લીધે પછી એંસી હજાર વર્ષ નરકમાં પડ્યો ! આ વાતનું સ્મરણ થતાં, મ્હને બહેલું મોડું રાજ્યપદ દઢ દેશે એ ખ્હીકથી હું લૂલો ન હોવા છતાં લૂલો થયો, બહેરો ન હોવા છતાં બહેરો થયો અને મૂગો ન હોવા છતાં મૂગો થયો ! હવે મ્હારા પિતાએ આપખુશીથી જ મ્હને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે. હવે હું અહીં તપશ્ચર્યા કરી સુખેથી કાલક્રમણ કરીશ ! ”

સારથિ બોલ્યો, “ હે રાજપુત્ર, તને ધન્ય છે ! તારા જોવો મહાન સત્પુરુષ મ્હેં જન્મારામાં જોયો નથી. તારા દૃઢ

નિશ્ચયને કમાલ છે! તારા સહવાસમાં કાળ ગાળવો એના
જોવી ખીજ કશી વસ્તુ મ્હને પ્રિય લાગતી નથી. ખાટે તાપસવેષ
સ્વીકારી તારો શિષ્ય થવાની પરવાનગી તું મ્હને આપ !”

ઓધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ જો તારે ઝઘી રહેવું હોય તો
આ રથ પાછો આપી રાજના ઝણુમાંથી મુક્ત થઈને આવ.”

સારથિ બોલ્યો, “ હું તારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને
તૈયાર છું, પણ મ્હારા પાછા આવતા સૂઝી તારે ઝઘી જ
રહેવું પડશે.”

ઓધિસત્ત્વે ત્યાં રહેવાનું કબૂલ કર્યા પછી સારથિ
વારાણસી પાછો ગયો. ત્યાં તેને પહેલ વહેલો ચંદાદેવીએ
જોયો. તે બોલી, “ મ્હારા પુત્રનું તે શું કર્યું? તેને ખાડામાં
દાટ્યો ત્યારે એણે ખૂંસો ન પાડી? હાથપગ હલાવીને મ્હને
દાટીશ મા એવી એણે સાન ન કરી? આ શબ્દો હિચારતાં
ચંદાદેવીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખ વાટે
એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સારથિ બોલ્યો “ દેવી તારો પુત્ર બહેરો, લુલો કે મૂગો
નથી! કેવળ પોતાને રાજગાદી પર બેસાડશે એ બચથી તેણે
આ મત સ્વીકાર્યું હતું.”

પછી વનમાં બનેલો આખો પ્રસંગ તેણે રાજા અને રાણી
આગળ વર્ણવી બતાવ્યો. રાજાએ તાબડોતોચ રથ સજ્જ
કરાવ્યો અને ચંદાદેવી સહવર્તમાન ભારે હમ્દના સાથે
મુનંદ સારથિએ બતાવેલા માર્ગે તે ભેગિય હતો ત્યાં ગયો.

પિતાને જોઈ ઓધિસત્ત્વ તેની સામે ગયો અને બોલ્યો,
“હે તાત, આપની પ્રકૃતિ સારી છે ને ? આપની સર્વ રાજ્ય-
વ્યવસ્થા ઠીક ચાલી રહી છે ને ?

કાશીરાજએ જવાબ આપ્યો “અમારું બધું ઠીક ચાલે
છે.” ઓધિસત્ત્વે કહ્યું, “આપના આગમનથી મ્હને અતિશય
આનન્દ થયો છે !”

આ પ્રમાણે ઓધિસત્ત્વે પિતાનું સ્વાગત કર્યા પછી
રાજા બોલ્યો, “દીકરા, તેં દૃઢ નિશ્ચયની હદ કરી છે ! હવે
તું ફરી રાજપદ સ્વીકાર. વનમાં તપશ્ચર્યા કરવાનો આ મ્હારો
કાળ છે, તારો નથી. તું તરુણ છે, એટલે રાજ્યભાર વહન
કરવાને તું સર્વથા સમર્થ છે.”

ઓધિસત્ત્વે પૂછ્યું, “મહારાજ, આપે મ્હને બધી
રાજસંપત્તિ તો આપી, પણ આગળ પર આવનારા ભયપ્રદ
જરામરણથી મ્હને બચાવી શકશે ખરા ? આ નશ્વર તારુણ્ય
પર વિશ્વાસ રાખી મોજમજામાં દિવસ ખોવાને ક્યો શાણો
પુરૂષ તૈયાર થશે ?”

રાજાએ અને ચંદાદેવીએ પુત્રને પાછો લઈ જવાના
ધણા પ્રયાસ કર્યો, પરન્તુ ઓધિસત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય તલપૂર
સુઢાં ડગ્યો નહિ. તેણે ત્યાં જ બાંધેલી પર્ણકુટીમાં વાસ કરી
આખી જીંદગી યોગાભ્યાસમાં ગાળી.

આ પ્રમાણે ઓધિસત્ત્વે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા ન દેતાં
અધિષ્ઠાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

સુતસોમબતક

આપણા ધોધિસત્ત્વ એક વખત કુરુ દેશમાં ધન્વન્તર્યુથ નગરમાં કૌરવ્ય નામના રાજાની પટરાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ સુતસોમ રાખવામાં આવ્યું. તે વયમાં આવ્યા પછી કૌરવ્ય રાજાએ તેને તક્ષશિલા નગરીમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે મોકલ્યો. તે જ સમયે કાશીના રાજાનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે તક્ષશિલા જવાને નીકળ્યો હતો. માર્ગમાં આ બે રાજકુમારનો એક ધર્મશાળામાં મેળાપ થયો. પરસ્પર એકબીજાની ઓળખાણ થયા બાદ બેની મૈત્રી જામી. તક્ષશિલા સુધી તેમણે સાથે પ્રવાસ કર્યો અને પછી તેઓ એક જ આચાર્યશ્રેણે વિદ્યાભ્યાસ માટે રહ્યા.

બોધિસત્ત્વનો આચાર્ય બહુ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની પાસે ખીજ પશુ ઘણા રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેતા. મુતસોમે થોડા જ વખતમાં તે સર્વમાં અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્યે તેની પ્રવીણતા જોઈ તેને પોતાનો સહાયકારી બનાવ્યો. બોધિસત્ત્વ પોતાના સહાધ્યાયીઓને ખૂબ ઉમળકાથી બણાવતો. છતાં તે સૌમાં બ્રહ્મદત્ત પર તેનો વિશેષ પ્રેમ હતો.

મુતસોમે અભ્યાસ પુરો થયા પછી ગુરુદક્ષિણા આપી પિતૃગૃહે જવાને આચાર્યની રજા લીધી. તેની સાથે ઈતર રાજકુમારોએ પણ આચાર્યની યોગ્ય સેવા કરી તેની આજ્ઞા લીધી. તે સર્વ બોધિસત્ત્વની સાથે જ ગુરુગૃહ છોડીને નીકળ્યા. બોધિસત્ત્વ પર તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો. તેઓ તેને આચાર્ય જેવો જ માનતા હતા. તેને છોડીને જતાં તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેઓ બોલ્યા, “ મુતસોમ ! તું જો કે અમારામાંનો જ એક છે, તોપણ તારી બુદ્ધિમત્તાથી અને સદ્ગુણથી તું અમારે ગુરુ જેટલો પૂજ્ય છે. તેથી તારા ઉપકારમાંથી મુક્ત થવા માટે અમારે તને કાંઈ પણ ગુરુદક્ષિણા દેવી ઘટે છે. ”

મુતસોમ બોલ્યો, “ બાઈઓ, હું કાંઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ નથી. અહીંથી ગયા પછી મહારા પિતા મહને યુવરાજ બનાવનાર છે. એટલે સંપત્તિની બાબતમાં મહારે કોઈ જાતની કમીના રહેશે નહિ. પરંતુ મહારા સ્મરણ માટે જો તમે કંઈક આપતા હો તો હું તમારી પાસે એક જ વસ્તુ માગું છું. ”

તે સૌ રાજકુમાર એકદમ બોલ્યા, “ અવશ્ય માગ ! અમારે હાથે થાય એવી સેવા કરવાને અમે તૈયાર છીએ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “તમે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા પછી મ્હાં રમરણુ રાખવા માટે ઉપોસથ વ્રતનું પાલન કરજો.”

રાજકુમારોએ આ વ્રત પાળવાનું કબૂલ કર્યું અને બોધિસત્ત્વની આજ્ઞા લઇ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

શ્વહત્ત કુમારને તેના પિતાના મરણ પછી રાજ્યપદ મળ્યું. છતાં બોધિસત્ત્વને આપેલા વચન પ્રમાણે તે ઉપોસથ વ્રત પાળતો. ઉપોસથને દિવસે પોતાની રાજધાનીમાં કોઇપણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, એવો હુકમ તેણે કર્યો હતો. પરંતુ રાજમહેલમાંના સુખમાં ડૂબી જવાથી ગુરુગૃહે પ્રાપ્ત થએલી સાદાઈ શ્વહત્તની અંદર રહી નહી. તેને ધીરે ધીરે માંસ-બક્ષણનો એટલો ચસકો લાગ્યો કે ઉપોસથને દિવસે સુદાં

* જન્મે અષ્ટમી, પૂર્ણિમા અને કૃષ્ણચતુર્દશી આ ચાર દિવસને ઉપોસથ દિન કહે છે. આ દિવસે જે પુરુષ અને જે સ્ત્રીઓ ધર્માચરણમાં કાળ ગાળે છે તેમને ઉપાસક અને ઉપાસિકા કહે છે. ઉપાસકોને અને ઉપાસિકાઓને આ દિવસે પાળવા માટે બુદ્ધે આઠ નિયમ કરી આપ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. પ્રાણહાત ન કરવો; ૨. ચોરી ન કરવી; ૩. અશ્વઘાયર્થ ન કરવું (અશ્વચારી રહેવું); ૪. ખોટું ન બોલવું; ૫. મદ્યાદિક માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું; ૬. મધ્યાહ્ન પછી ન જમવું; ૭. મનોવિકારનું ઉદ્દીપન કરનાર નૃત્યગીતાદિ વસ્તુઓ ન જોવી અને ગ્રંથમાલ્યાદિ વિલાસના પદાર્થ ધારણ ન કરવા; ૮. ઉંચી અને મોટી પથારી પર ન સૂવું.

આ આઠ નિયમ પૂર્વના બુદ્ધોના કાળમાં પણ પ્રચારમાં હતા એમ બૌદ્ધ લોકો માને છે.

તેનાથી માંસ વિના અન્ન ખવાય નહિ ! રસક નામનો તે એક મુખ્ય રસોધ્યો હતો, તે ઉપોસથને આગલે દિવસે રાજ માટે માંસ વેચાતું આણી રાખતો અને તે ઉપોસથ દિવસે રાંધી રાજને પીરસતો.

એક દિવસ રસકે આણેલું માંસ રાજનો પાળેલો કુત્ર ખાઈ ગયો. રસકને ઉપોસથને દિવસે માંસ ક્યાંથી આણે એની પંચાત પડી. માંસ નહિ હોય તો રાજ અન્ન ગ્રહ કરશે નહિ અને મ્હને ભારે શિક્ષા કરશે એવી પણ એ બીક લાગી. લાંબા વિચારને અન્તે તેને એક ભયંકર યુક્તિ સૂઝી ! ઉપોસથને આગલે દિવસે એક લઠૂ ચોરને ફાંસી દેવા આવેલી તેનું પ્રેત સ્મશાનમાં ખુલ્લી જગામાં નાંખવા આવ્યું હતું. રસકે ત્યાં જઈ તેનું માંસ આણી સંતાડી રાજ અને બીજે દિવસે રાજને તેનું ઉત્તમ પકવાન બનાવી પીરસ્યું.

બ્રહ્મદત્ત રાજ આગલે ભવે મનુષ્યમાંસભક્ષક યક્ષ હતે તેથી તેને રસકે તૈયાર કરેલું પકવાન બહુ જ ભાગ્યું. તે રસકને પૂછ્યું, “હું રસક ! આજ પર્યન્ત મ્હેં આવી જાતના માંસ ખાધું નથી. આ કયા પ્રાણીનું માંસ છે તે કહો.”

રસકે ભયથી થરથર કંપવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાં શબ્દ નીકળે જ નહિ. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું “અરે આટલું ગભરાય છે શાને ? જે કંઈ ખઈ બન્યું હોય તે કહો. તને અભયદાન આપું છું.”

રાજ પાસેથી અભય મળ્યા પછી રસકે બનેલી સાંવાત રાજને કહી. પછી રાજ બોલ્યો, “રસક, આજથી

મહને ખીજું કંઈ પણ ન પીરસતાં મનુષ્યમાંસ જ આણી
આપ ! પરન્તુ રાજ મનુષ્યમાંસનું ભક્ષણ કરે છે એ ખખર
કોખને પણ જાણવા દઈશ નહિ. ક્યાંય પણ આ વાત ફરી
જાણી તો હું તને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરીશ.”

રસકે કહ્યું, “ મહારાજ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે
વર્તવાને હું તૈયાર છું; પણ રોજ મનુષ્યમાંસ આણવું ક્યાંથી ?”

રાજ બોલ્યો, “અરે તુરંગમાં પુષ્કળ કેદીઓને ફાંસી
દેવામાં આવે છે. ત્યાંથી તું માંસ લાવતો જા.”

રાજના હુકમ પ્રમાણે રસકે, કેદખાનામાંથી કોઈ ન જાણે
એમ નરમાંસ લઈ આવતો; પણ ત્યાંના ગુન્હેગાર થોડા
વખતમાં ખલાસ થયા. રાજને તો નરમાંસનો એવો ચસકો
લાગ્યો હતો કે એક દિવસ પણ તે ન મળતાં તેના જીવને
મભરામાણ થતી.

એક દિવસ રસકે રાજને કહ્યું, “ હવે આજથી
તુરંગમાંથી આપને રોજનું માંસ મળવાનો સંભવ નથી. તો
આગળ શું કરવું ?”

રાજ બોલ્યો, “રસકે, આટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કશું
કારણ નથી. સન્ધ્યાકાળે ચોઘડીયાં શરૂ થયા પછી તું એકાદ
નાનકડી ગલીમાં જઈ ભરાઈ બેસ અને ત્યાં એકાદ લઠ્ઠ
પુરુષ કે સ્ત્રી મળે એટલે તેને મારીને માંસ લઈ આવવાનું
ચાલુ કર.”

ત્યારથી રસકે રાજગા પ્રમાણે રાત્રે માણસોને રાજગાને તૃપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ રસકના આ કૃત શહેરમાં એકદમ હાહાકાર મચી રહ્યો. કોઇ કહે, 'ગઈ મ્હારો ભાઇ માર્યો ગયો,' તો કોઇ કહે, 'મ્હારી બારી ગઈ.' કોઇ કહે, 'કોઇ વાધ શહેરમાં આવતો હો જોઈએ,' તો બીજો કહે, 'આ કામ સિંહનું હશે !' કેટલાક વિચારવંત માણસોએ રસ્તામાં પડેલાં ગ્રેત તળેલાં અને તેમનાં અંગ પર જણાતાં જખમો પરથી અનુમાન કર્યું કે આ કામ વાધનું કે સિંહનું નહિ પણ નરમાંસબક્ષક ચોરનું જ હોવું જોઈએ.

બીજે દિવસે બધા નાગરિકો રાજમહેલ સામે ગયા અને આ ચોરને પકડી ઠાર મારવાની રાજગાને અરજી કરી.

રાજા બોલ્યો, "હું ચોરને કેમ પકડી શકીશ ? હું નગરરક્ષણનું કામ કરતો નથી !"

લોકોને રાજગા બોલ સાંભળીને બહુ માફું લાગ્યું. પોતાની પ્રજાની લેવી ઘટે એટલી સાંભળ લેતો નથી ! સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું.

પછી તે સધળા લોકો કાલહસ્તી નામનો રાજ સેનાપતિ હતો તેની પાસે ગયા અને પોતાની ફરિયાદ આગળ રજુ કરી. તેણે ચોરનો તાબડોલ તપાસ કરવા આવશે એવું વચન આપી તેમને શાન્ત પાડ્યા. કાલહસ્તી મ્હોટો ટેકીલો માણસ હતો. તેથી તેના વચનથી નાગરિકો ધીરજ આવી અને તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

કાલહસ્તીએ તે જ દિવસે રાત્રે પોતાના ધુપા જસૂસ આખા શહેરમાં પાથરી દીધા. તેમણે રસકને એક માણસનું ખૂન કરી તેનું માંસ ટોપલીમાં ભરીને જતાં પકડ્યો અને તાબડોતોળ પોતાના ઉપરી સામે લઇ જઈ ઉભો કર્યો.

કાલહસ્તીએ પૂછ્યું, “ અરે રસક ! તું તો રાજ્યનો માનીતો રસોઇયો છે ને તેં આ શો ગળ્ય કરવા માંડ્યો છે ? ”

રસકે જવાબ આપ્યો, “ સેનાપતિ મહારાજ, હું મહારા પેટનો ખાડો ભરવા સાર કે કુકુંબના પોપણુ સાર આ કામ કરતો નથી. મહારાજાધિરાજના હુકમથી મહારે આ કર્મ કરવું પડે છે. મહારા માલિકથી એક દિવસ પણ નરમાંસ સિવાય અન્ન ખવાતું નથી.

સેનાપતિએ કહ્યું, “ રસક, આવતી કાલે હું તને લઇને રાજમહેલમાં આવીશ. ત્યાં રાજા સામે આ વાત તારે કહેવી પડશે. ”

બીજે દિવસે સવારે રસકને લઇ કાલહસ્તી રાજમહેલમાં ગયો અને રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, આ રસકને મોકલીને આપ નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષોનાં ખૂન કરાવો છો એ વાત સાચી છે ? ”

રાજાએ કહ્યું, “ રસકે જે કહ્યું છે તે સાચું છે. મહારે માટે તે આ કામ કરે છે.”

રાજા પોતાના રસોઇયાને મોકલી લોકોનાં ખૂન કરાવે છે અને તેમનું માંસ ખાય છે એ ખાતમી સંવાર થતાં

પહેલાં જ આખી રાજધાનીમાં ફેલાઈ ગઈ. સેનાપતિ રસ લઈ બહાર આવ્યો તે જ વખતે બહારની બાજુએ, પોત રાજ્યની શી વ્યવસ્થા કરવી એનો વિચાર કરવાને સુ નાગરિકોની મોટી સભા ભરાઈ હતી. સેનાપતિએ રાજ ર અનેક દલીલો કરી નરમાંસમાંથી નિવૃત્ત થવાનો પુ ઉપદેશ કર્યો; પણ રાજના અન્તઃકરણ ઉપર એની અસર થઈ નહિ.

તે બોલ્યો, “ સેનાપતિ, તું ખીજ કોઈ પણ વાત તો તે કબૂલ કરવાને હું તૈયાર છું; પણ નરમાંસ છોડી એ મહારાથી પ્રાણાન્તે પણ થવાનું નથી ! ”

સેનાપતિએ રાજનો નિશ્ચય બહાર ભેગા થઈ નાગરિકોને જણાવ્યો. તેઓ બોલ્યા, “ સેનાપતિ મહારા આ નરમાંસભક્ષક ચોરનું મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન તમે શા કરો છો ? તેને આ જ ઘડીએ આ રાજમાંથી બહાર કૂદા, નહિ તો અહીં એની માડી દશા થશે ! ”

ફરી સેનાપતિ રાજ પાસે જઈ બોલ્યો, “ મહારા આપના આ અમાનુષ કૃત્યથી સર્વ નાગરિકો ખૂબ ખળભળાઈ ગયા છે. આપને જો નરમાંસ છોડવું શક્ય ન હોય, તો કાલે જ આપ નીકળી જાઓ એ સાફ ! આપ હવે અ રહેશો તો સર્વ નાગરિકો મહારી પણ ઉપરવટ થઈને અહીં જ આપને ઠાર કરશે ! ”

અહમદત ખૂબ ગભરાયો અને સેનાપતિને કહેવા લાગ “ હું હમણાંને હમણાં જ ચાલ્યો જઈ છું; પરંતુ મે

રસકને માત્ર મહારી સાથે આપો. મહેને મહારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મહારો રસક મળશે એટલે પછી મહારે આ રાજમહેલમાંની બીજી કશીયે સંપત્તિ નથી બેઠતી ! ”

સેનાપતિએ તે જ દિવસે રાજને અને રસકને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સહિત વારાણસી નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. બ્રહ્મદત્ત એક મોટા અરણ્યમાં પેઠો અને ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે રહેવાની જગા તૈયાર કરી. વડનું ઝાડ એવડું મોટું હતું કે પોતાનું રહેઠાણ તૈયાર કરવા માટે નીચેની જમીન સાફસુફ કરવા ઉપરાંત બ્રહ્મદત્તને વિશેષ મહેનત કરવી પડી નહિ.

આ ઝાડથી થોડેક દૂર કાશી દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવાનો રસ્તો હતો. આ રસ્તે વટેમાર્ગુ અને વ્યાપારીઓ પ્રવાસ કરતા. બ્રહ્મદત્ત કોઇ ઝાડની આડે સંતાઇ ખેસે અને એ રસ્તે મુસાફર લોક જવા લાગે એટલે એમાંથી એકાદ લઠૂ માણસને મારી અથવા જીવતો પકડી પોતાના વડ તરફ ચાલતો થાય, અને ત્યાં રસક પોતાના ઘણીએ આણેલો શિકાર લઇ પકવાન તૈયાર કરી શેડને ખવડાવે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો.

બ્રહ્મદત્તની આખા ભરતખંડમાં ‘મનુષ્યબક્ષક ચોર’ એ નામથી પ્રસિદ્ધિ થઇ. તે માર્ગે જનારા વટેમાર્ગુ અને વેપારી બધીવા લાગ્યા. છતાં અરણ્યમાંથી પસાર થવાને બીજો સગવડભરેલો રસ્તો ન હોવાથી નિરુપાયે જવનું બેખમ ખેડીને પણ લોભો એ જ માર્ગે જતા.

એક દિવસ રસ્તામાં માણસનો શિકાર હાથ ન લાગવાથી બ્રહ્મદત્તે પોતાના રસકને મારી તેનું જ માંસ ખાધું અને ત્યારથી તે એકલો જ રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ એક ધનાઢય બ્રાહ્મણ ત રસ્તે જતા હ તેણે પોતાના રક્ષણ માટે પુષ્કળ ધન આપી પોતાની ર કેટલાક શરવીર સિપાઇઓને લીધા હતા. બ્રહ્મદત્તે તેના એકદમ તરાપ મારી ! ‘હું મનુષ્યભક્ષક ચોર છું’ એવી તે ત્રાડ સાંભળતાં વેંત બ્રાહ્મણના સિપાઇઓનાં હાથ ગ ગયાં અને તેઓ ગર્ભગણિત થયા. બ્રહ્મદત્ત બ્રાહ્મણને પ નાખી પોતાના રહેઠાણ ભણી જવા લાગ્યો. પાછળથી શૂરા સિપાઇ એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, “ શી આપ નામદાંધ ! આપણે મ્હોટમ્હોટી લડાઇઓ લડેલા ચોદા એક ચોરને જોઈ ગભરાઇ ગયા એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું આશ્ચર્ય આપણે તેનો પીછો પકડીએ ને બ્રાહ્મણને છોડ લાવીએ.” તેમણે બ્રહ્મદત્તનો કેડો લીધો. તેમને બૂલાવા નાખવા માટે આડે રસ્તે દોડતાં બ્રહ્મદત્તના પગમાં ઝં બાવળની સળ વાગી. તેણે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઇ પોત જીવ માંડમાંડ બચાવ્યો. સિપાઇઓને બ્રાહ્મણ મળ્યા પ ચોરને પકડવાથી તેમની ઈચ્છા રહી નહિ. તેઓ બ્રાહ્મ લઈ પાછા ફર્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત ખોડંગતો ખોડંગતો પોતાના રહેઠ પાસે આવ્યો અને તે વડ પર રહેનાર દેવતાની તેણે એ બાધા રાખી કે, “ જો મ્હારો આ જખમ જલદી રૂ જશે તો સો રાજપુતના લોહીથી હું તને સ્નાન કરાવીશ એ મ્હોટો નરયણ કરીશ.”

સાત દિવસ સુધી પથારીમાં પડી રહેવાની ફ પડવાથી બ્રહ્મદત્તનો જખમ આપોઆપ રૂઆ લાગ્યો; ૧

હવે દેવતાના ઋણમાંથી મુક્ત શી રીતે થવું એ તેને સ્પષ્ટ થું નહિ !

એક દિવસ તે પોતાના શિકાર માટે નીકળેલો ત્યાં તેને એક યક્ષ મળ્યો. એ તેના પૂર્વજન્મનો સોબતી હતો. બ્રહ્મદત્તે પોતાની વાત તે યક્ષને કહી એટલે તે બોલ્યો, “ મિત્ર તું મ્હારો આગલા ભવનો દોસ્ત છે. તું મ્હારી સાથે આવતો હોય તો ચાલ, આપણે બેઉ એક જ ઠેકાણે રહીએ. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હું તારી સાથે આવત તો ખરો, પણ મ્હારી એક બાધા છે તે પૂરી કર્યા વિના મ્હારાથી આ જગ જાડાય એમ નથી. ”

યક્ષ બોલ્યો, “ એવી તે તારી બાધા શી છે ? ”

બ્રહ્મદત્તે બનેલી વાત કહ્યા પછી યક્ષ બોલ્યો, “ સે રાજકુમારોને પકડી આણવામાં હું તને મદદ કરત; પણ જરૂરના કામને લીધે મ્હારે મ્હારા નિવાસસ્થાન તરફ આજ ને આજ જવું જોઈએ. તોપણ હું તને એક મંત્ર શીખવું છું, તે મંત્રના સામર્થ્યથી ચાહે તે ઠેકાણે વાયુવેગે જઈ શકાશે. ”

બ્રહ્મદત્તે તે મંત્ર બરાબર મ્હોડે કર્યો. પછી યક્ષે તેને આલિંગન દીધું અને તેની વદાય લીધી.

તે દિવસથી અરતખંડના રાજકુમારોને પકડી આણવાને બ્રહ્મદત્તે સપાટો ચલાવ્યો. દિવસમાં પાંચ દસ રાજકુમારને તે પકડી આણતો અને તેમની હથેળીમાં કાણું પાડી તેમાં દોરી પરોવી વડવાઈઓ સાથે બાંધી દેતો. આ પ્રમાણે એક

અઠવાડિયામાં જ તેણે સો રાજકુમાર તે વડના ઝાડ નીચે ભેગા કર્યા. છતાં સુતસોમ રાજકુમારને ન્હાનપણમાં તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારી પકડી આણ્યો નહિ.

બીજે દિવસે તેણે પકડી આણેલા રાજકુમારને મારી મહાયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો; એટલે પેલી વટવૃક્ષવાસી દેવતા પર તો મોહું સંકટ આવ્યું. તે મનમાં કહેવા લાગી, “આ ચોરના પગમાં કાંટો વાગ્યો ત્યારે એ કંઈક બળઈ ગયો, કંઈક બાધાઓ રાખવા લાગ્યો એમ મને લાગ્યું હતું એનો જખમ આપોઆપ રૂઝાઈ ગયો. છતાં આજે એ મહાન માટે સો રાજકુમારને મારી યજ્ઞ કરવાને તૈયાર થયો છે. આ રાજકુમારની હત્યાનું પાપ મહારા ઉપર પાડવા આવે છે ! પણ એને આ કમથી નિવૃત્ત કરવાનો મને ઉપાય સૂઝતો નથી. હું પ્રગટ થઈ આ વૃક્ષ પર રહેનારી દેવતા છું એમ કહી તોપણ એને મહારા પર વિશ્વાસ આવશે નહિ. હવે ઈન્દ્રલોકમ જઈ આ વાત ઈન્દ્રને જણાવું તો તે કદાચ આ ચોરને આ પાપકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી શકશે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દેવતા એકદમ ઈન્દ્રલોકમ ગઈ અને ઈન્દ્રને મળીને તેને આ સમાચાર જણાવ્યા. ઈન્દ્રે તેને કહ્યું, “એ ચોરને ફૂર કર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય મહાસમાં નથી. ઘોર પાપથી તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ એટલી તો મંદ થઈ છે કે મને ઓળખવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી. આ પાપકર્મમાંથી તેને બાળવાનો એક જ ઉપાય મને સૂઝે છે તે એ કે સુતસોમ રાજકુમારનો અને તેનો મેળાપ કરાવી

દેવો. મુતસોમ પોતાના શીલતેજથી તેની પાપમુદ્ધિ બાળી નાંખશે અને પુણ્યમુદ્ધિ પ્રકાશિત કરશે.”

ઈંદ્રનાં આ વચન સાંભળીને દેવતા તે જ ક્ષણે પોતાને સ્થાનકે આવી અને બિશ્નુવેષે બ્રહ્મદત્ત પાસે ગઈ. બ્રહ્મદત્ત પોતાની તલવાર લઈ તેને મારવા ધસ્યો, પરંતુ તેના ક્રોડે તેનાથી લઈ શકાયો નહિ, ત્યારે તે બોલ્યો, “ અરે બિશ્નુ, મહારાથી બ્હીને આમ ભાગે છે શાને ? તું જો ખરેખરે સંન્યાસી હોય તો બ્રંદગીની તને આટલી બધી પરવા ન હોવી જોઈએ ! ”

બિશ્નુવેષધારિણી દેવતા બોલી, “ અરે ચોર, હું તો ન નાસતાં સ્થિર જ છું. પણ તારા પેલા પાપકર્મે કરીને તું જ અસ્થિર છે. તું જ અહીં તહીં દોડતો જણાય છે ! ”

તે બિશ્નુના આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત જરા ખંચાયો અને બોલ્યો, “ હું ભલે પાપી હઉં, તોપણ મહારં વચન હું પાળતો આવ્યો છું. મહારી દેવતાની કરેલી માનતા પ્રમાણે આવતી કાલે હું સો રાજકુમારને મારી યજ્ઞ કરનાર છું. ”

બિશ્નુ બોલ્યો, “ આ બાબતમાં જે તે કુચ્ચાઈ કરી છે ! દેવતાને પોતાની પ્રિય વસ્તુનો અગ્નિ આપવો એવો રિવાજ છે. પરંતુ તારા માનીતા મુતસોમને ટાળીને બાકીના રાજકુમારોના તું અગ્નિ આપે છે ! આ તારા કૃત્યથી તારી દેવતા કદી જે પ્રસન્ન થવાની નથી ! ”

આમ બોલીને દેવતા ત્યાં જ અતર્ધાન થઈ ગઈ.

બ્રહ્મદત્તને તે બિશ્નુનું કહેવું ખરું લાગ્યું. બિશ્નુવેષે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવી જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મહેં સુતસોમને મૂઢી દીધો એ દીકરું નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા ભક્તો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે ! તો પછી સુતસોમે બાળપણમાં મહારા પર થોડો ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું એ મહારી દેવતાને પસંદ કેમ પડે ? ”

તે જ દિવસે સુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્તે વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી સુતસોમને પકડી આણાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લડાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત ખેંડો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા ભણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની દીક પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા ભણી જોતાં બીજે દિવસે સવારે પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજા લોક પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. સુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઉતરે તેની સાથે જ તેને પકડી આણવો એવો નિશ્ચય કરી બ્રહ્મદત્ત ખેંડો ફાટતાં ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરની બહાર સુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે ભરાઈ ખેંડો.

સુતસોમ યુવરાજ વિદ્યાનો અનન્ય ભક્ત છે એવી કીર્તિ સાંભળી તક્ષશિલા નગરીનો એક બ્રાહ્મણ પ્રાચીન કાળમાં કશ્યપ બુદ્ધે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મ્હોડે કરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં

આવ્યો. પુણ્યનક્ષત્રના યોગને આગલે દિવસે ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરની પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવતી કાલે સવારે યુવરાજના દર્શનને જવું.

મુતસોમ પુણ્યનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો ભેટો થયો. બ્રાહ્મણે હાથ ઉઠાવી કરી યુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. મુતસોમ રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછ-પરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ વિદ્યાના અનન્ય ભક્ત છો એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તક્ષશિલાથી હું અહીં સૂધી ચાલતો આવ્યો છું. મહેં મ્હારી સાથે સો સો કાર્પાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આણ્યા છે, તે આપ સાંભળી લો અને આપને પસંદ પડે તો મ્હને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો.”

મુતસોમ બોલ્યો, “ હું હમણાં સ્નાન માટે જાઉં છું. પુણ્યનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં સૂધી હું કહું તે ઠેકાણે વિશ્રાન્તિ લો.”

મુતસોમે પોતાના એક હજીરીઆને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક ઉત્તમ મહેલમાં તેની સઘળી વ્યવસ્થા કરી.

મુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં ઉતરે છે કે તરત નરભક્ષકે તેને પકડ્યો. મુતસોમને પીઠ પર નાખી

તેના અંગરક્ષકોની પરવા ન કરતાં નરભક્ષક વાયુવેગે જવા લાગ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી સુતસોમને નીચે મૂકી ઉભો રહ્યો ત્યાં નરભક્ષકે સુતસોમની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં જોયાં. તેણે સુતસોમને કહ્યું, “આ તું સુર માણસને ન જાળે એવું કૃત્ય કરે છે. સત્પુરુષો ગમે તેવો પ્રસંગ આવે છતાં શોક કરતા નથી. તને પણ અમે નાનપણમાં ધૈર્યશાળી સમજતા હતા. પણ આ પ્રસંગે તું શોકથી વ્યાકુળ થયેલો દેખાય છે ! તારાં સગાંવહાલાંનું અથવા પુત્રપત્નીનું સ્મરણ થવાથી તને દુઃખ થાય છે કે શું ? ”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “હું મ્હારે માટે, મ્હારાં સ્ત્રીપુત્ર માટે કે સગાંવહાલાં માટે શોક કરતો નથી; પણ એક બ્રાહ્મણને તારા શ્લોક સાંભળી લઈશ એવું વચન આપી હું સ્નાન માટે આવ્યો અને મ્હારું વચન પળાયું નહિ એનો મ્હને અત્યંત ખેદ થાય છે. તું જો મ્હને છોડી દે તો બ્રાહ્મણનો શ્લોક સાંભળીને અને એને યોગ્ય વિદાયગિરી આપીને હું પાછો આવું. ”

નરભક્ષક બોલ્યો, “ આવી વાત પર ભરોંસો રાખવા જેટલો હું મૂર્ખ નથી ! મૃત્યુના મુખમાંથી છટીને સુખરૂપ પોતાને ઠેકાણે પહોંચેલો માણસ શરીરે રાજપુત્રીથી પોતાના શત્રુને તાબે જાય, એ સંભવિત પણ છે ખરું ? હું કુરુશ્રેષ્ઠ, તું મ્હારા હાથમાંથી છટતાંની સાથે તારા અન્તઃપુરમાં જઈ નાના પ્રકારની વસ્તુઓનો ઉપભોગ લેવા લાગીશ અને અતિ મધુર તથા પ્રિય જાંઝી બચ્ચાનો તને હરખ થશે; અને પછી તું આવવા બેઠો છે મ્હારી પાસે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ હે નરભક્ષક, અસત્યભાષણું
 શાપ વહોરીને જીવવા કરતાં હું ઘણી ખુશીથી મરણ સ્વીકારીશ.
 જે કેવળ પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર જૂઠું બોલે છે તે
 શત્રુના પંજમાંથી કદાચ બચશે, પણ દુર્ગતિમાંથી કદિ છૂટવાનો
 નથી. હે પુરુષાર્થ, ચંદ્ર અને સૂર્ય કદાચ પૃથ્વી પર પડશે અને
 સર્વ નદી કદાચ મૂળ ભણી વહેવા લાગશે, પણ મહારા મ્હોં-
 માંથી અસત્ય કદિ નીકળનાર નથી ! આટલું જતાં તને જે
 મારી પતીજ પડતી ન હોય તો આ તારી તલવારના સોગન
 ખાઈને હું કહું છું કે બ્રાહ્મણના ઝણમાંથી મુક્ત થઈ હું
 જલદી તારી પાસે આવીશ. ”

નરભક્ષક મોટી મૂંઝવણમાં પડ્યો. ક્ષત્રિયો સહસા ખાય નહિ
 એવા સોગન સુતસોમ ખાય છે, તો તેને છોડી દેવો કે નહિ
 એના તેને વિચાર પડ્યો. છેવટે તે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે
 સુતસોમ નહાસી જાય તોપણ હરકત નહિ, એકવાર એની
 પરીક્ષા તો લેવી. પછી તેણે સુતસોમને કહ્યું, “ ક્ષત્રિયો સહસા
 ખાય નહિ એવી જાતના તલવારના સોગન તેં ખાધા છે.
 તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને
 વિદાય કરીને તું પાછો આવશે જ. તારા વિના મારો યજ્ઞ પૂરો
 થવાનો નથી એ લક્ષમાં રાખજે. ”

સુતસોમ નરભક્ષકના હાથમાંથી છૂટીને ડેહ પોતાના મહેલમાં
 ગયો. તેને જોઈ સૌ લોકને આનન્દ થયો. રાજપુત્ર બારે ડહા-
 પણથી નરભક્ષકના હાથમાંથી છૂટ્યો એમ જે તે કહેવા લાગ્યું.
 પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાના પરિજનના કહેવા તરફ ઝાઝું

સક્ષ ન દેતાં, પહેલાં શ્લોક લઈ આવેલા બ્રાહ્મણની તપાસ કરી અને તેને તાપડતોય બોલાવી તેના શ્લોક ગાઈ બતાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, મહારા આ શ્લોક કશય બુદ્ધના મુખમાંથી નીકળેલા છે, તેથી તેનું સાદર શ્રવણ કરો.”

સકિદેવ સુતસોમ સન્નિ હોતિ સમાગમો ।

સા નં સંગતિ પાલેતિ નાસન્નિ બહુ સંગમો ॥

સન્નિરેવ સમાસેથ સન્નિ કુલ્લેથ સંથવં ।

સતં સદ્દમ્મમઙ્ગાય સેય્યો હોતિ ન પાપિયો ॥

જીરન્તિ વે રાજરથા સુચિત્તા અથો સરીરંડપિ જરં ઉપેતિ ।

સતં ચ ધમ્મો ન જરં ઉપેતિ સન્તો હવે સન્નિ પવેદયંતિ ॥

નમં ચ દૂરં પઠવી ચ દૂરં પારં સમુદ્સસ તદાહુ દૂરં ।

તતો હવે દૂરતરં વદન્તિ સતં ચ ધમ્મો અસતં ચ રાજાડતિ ॥

બાવાર્થ:—(૧) જો એકવાર સજ્જનનો સંજ થાય તોય તે માણસને તારીને પાર ઉતારે છે. દુર્જનનો સમાગમ હંમેશાનો હોય તોપણ તે નકામો છે.

(૨) જો હંમેશાં સાધુજનના સંજમાં રહે છે અને તેમની પ્રેમથી મૈત્રી કરી તેમનો ધર્મ સ્પષ્ટ જાણી લે છે તે માણસ મુખ પામે છે અને તેનું દુઃખ નાશ પામે છે.

(૩) રાજાના ચિત્રવિચિત્ર રથો જીર્ણ થાય છે. માણસનાં શરીર સહેજમાં વૃદ્ધ બને છે, અને સજ્જનોનો ધર્મ બદલો થતો નથી એમ સજ્જન હંમેશાં કહે છે.

(૪) આકાશથી પૃથ્વી દૂર છે, અને સાગરનો કિનારો તો તેથી યે દૂર છે; તેવી જ રીતે સજ્જનનો ધર્મ અસદ્ધર્મથી ખરેખર ધણો દૂર છે.

આ બ્રાહ્મણનો શ્લોક સાંભળીને યોધિસત્ત્વ બહુ સતોષ પામ્યો અને તેણે બ્રાહ્મણને એકદમ ચાર હજાર કાર્પાપણ બક્ષીસ આપ્યા. આ ખજર કૌરવ્ય રાજાને મળી ત્યારે તે યોધિસત્ત્વ પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો, “અરે સુતસોમ ! શ્લોક દીઠ પાંચ, પચાસ કે સો કાર્પાપણ આપ્યા એટલે હદ આવી. તેં એકદમ એક શ્લોકના એક હજાર કાર્પાપણ આપ્યા એ શું કહેવાય ?”

સુતસોમ બોલ્યો, “મહારાજ ! વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય એ જ મહારો હેતુ છે. સાધુસન્તનાં બોધવચન સાંભળતાં હું કદી બે ધરાતો નથી. મહારા દાસ પાસેથી પણ હિતોપદેશ સાંભળવાને હું તૈયાર રહું છું, તો આટલે દૂરથી મુદ્દામ આવેલા બ્રાહ્મણને હું વિમુખ કેમ કાઢું ? જે કારણથી તેનો ઉપદેશ મહેં સાંભળી લીધો છે તે જ કારણે તેની યોગ્ય વિદ્યાયગિરી કરવી ઘટિત હતી. આપ કહો છો તેમ પાંચ, પચાસ કે સો કાર્પાપણ આપું તો તે એના વાટખરચ માટે પણ પૂરતા ન થાય. હવે પૈસાનો દુરુપયોગ કર્યા માટે આપને મહારા પર ગુસ્સે થવાનું કારણ નથી. હવે પછી મહારે હાથે આવો અપવ્યય થવાનો નથી. મહેં નરભક્ષકને આપેલા વચન પ્રમાણે હું તેની પાસે ‘જાડ’ છું. ત્યાંથી જીવતા આવવાની આશા જ નથી !”

કૌરવ્ય રાજા ચકિત થઈ બોલ્યો, “આ તું મને તેમ શું બોલે છે ? એકવાર તું એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટી આવ્યો અને ફરી તેના મોંમાં જઈ પડે છે, એને શું કહેવું ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ, એ બંને અત્યંત ક્રૂર હોય તોપણ એણે મહારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણના ઝણુમાંથી મુક્ત થવાની એણે મ્હને સંધિ આપી એ તેનો ઉપકાર હું કેમ જૂઠું ? તેનો હું વિશ્વાસઘાત કરું તો મહારા જેવો નીચ અને કૃતઘ્ની કોણ ? ”

સુતસોમ આગ્રહ કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈ નરભક્ષક બ્રહ્મદત્તનો પતો મેળવતો તે જે ઠેકાણે રહેતો હતો તે વડના ઝાડ નીચે ગયો. બ્રહ્મદત્ત મોટો વિશાળ હોમકુંડ સળગાવી મહાનરયજ્ઞની તૈયારી કરવામાં રોકાયો હતો. સુતસોમને જોઈ તેને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તે એકી ટસે તેની સામે જોઈ રહ્યો.

સુતસોમે પાસે જઈ તેને કહ્યું, “ હે નરભક્ષક ! હું બ્રાહ્મણને આપેલું વચન પાળીને આવ્યો છું. હવે તું મ્હને મારી યજ્ઞ કર અથવા મ્હારું માંસ ખા. તને ગમે તે કર ! ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હોમકુંડ હમણાં જ સળગાવ્યો છે, અને તું કંઈ ભાગી જતો નથી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ પાસે જે શ્લોક સાંભળ્યા તે સાંભળવાની મ્હારી ઘણી ઇચ્છા છે, માટે તારી તે બહુમૂલ્ય ગાથાઓ (શ્લોકો) મ્હને માઈખતાવ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ બિહ્વાલપટ થઈ તે તારું રાજ્ય ગુમાવ્યું છે ! પછી તારે આ ધાર્મિક ગાથાઓનો ઉપયોગ શો ? અત્યંત ક્રૂર કર્મો કરનાર અને લોહીથી ખરડાએલા હાથવાળા તારા જેવા અધાર્મિક મનુષ્યને સત્ય ક્યાંથી જડે ? અને જેની પાસે સત્ય નથી તેને સુભાષિતની શી ઇચ્છા ? ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હું નરમાંસ ખાઉં છું એ જ એક મ્હારો મ્હોટો ગુન્હો છે ખરો ને ? અને તેથી જ તું મ્હને અધાર્મિક કહે છે ને ? પરન્તુ હું તને પૂછું છું કે મૃગયા રમવા જઈ ગરીબ બિચારાં પશુઓને મારીને ખાવાં અને માણસોને મારીને ખાવાં એમાં ભેદ શો ? ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ બ્રહ્મદત્ત, પાંચ નખવાળાં પાંચ જ પ્રાણી ક્ષત્રિયે બક્ષણ કરવાં એવી શાસ્ત્રની અનુચ્છા છે; પણ તારું આ કર્મ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ હોવાથી તું અધાર્મિક હરે છે. ”

બ્રહ્મદત્તે આ સંવાદ એટલેથી જ છોડી દીધો, કારણ પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કરવાની તેનામાં હિંમત ન હતી. તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું, “ હું અધાર્મિક છું કે ધાર્મિક છું એ વિષે મ્હારે વાદ નથી કરવો. પણ મ્હને તું પાછો આવ્યો કેમ એ કહે. મ્હને લાગે છે કે તું ક્ષત્રિયનીતિ ભૂલી ગયો; નહિ તો શુના હાથમાંથી જેમ તેમ કરીને છૂટ્યા પછી ફરી રાજપ્રુક્ષીથી તું મ્હારી પાસે આવ્યો ન હોત ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ રાજનીતિ કરતાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. સત્ય જેવી ખીજ નીતિ આ જગમાં નથી. તે સત્યનો ભંગ ન થાય માટે હું રાજપ્રુક્ષીથી આ ઠંકાણે આવ્યો છું. ”

બ્રહ્મદત્ત કહે, “ રાજમહેલમાં ખટરસ અન્નનું ભોજન કરવાનું અને શ્રૃંગારરસનું આકંઠ પાન કરવાનું મળે છે, તે છોડી સત્યનું જ નાહું ઝાલી બેસવું એ કેવળ મૂર્ખપણું છે ! ”

ઔધિસત્ત્વ કહે, “આ જગમાં સત્ય જેવો બીજો મધુર રસ નથી. સત્યરસનો જેણે આસ્વાદ લીધો છે, તે જ સાધુસન્ત સંસારસમુદ્ર તરી જવાને સમર્થ થાય છે.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “પરન્તુ જીવિતભય સૌથી મોટો છે ને ! પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવાને જૂઠું બોલવું એવું રાજનીતિનું વચન છે. છતાં તું તારી જીંદગી વિષે સાવ બેદિફર દેખાય છે, એનું કારણ શું ?”

ઔધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “મહેં આજ સૂધીમાં અનેક લોકો પર હિપકાર કર્યો છે, અનેક શુભ કર્મો કર્યા છે, માઆપની સેવા કરી છે, આમજનોને મદદ કરી છે, દૂંકામાં કહું તો ગૃહસ્થનાં જે કર્તવ્ય છે તેમાં મહેં ચૂક પડવા દીધી નથી. એટલે હવે મહેને પશ્ચાત્તાપ થવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી. બેશંક મરણુભયથી હું મુક્ત છું એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.”

બ્રહ્મદત્તને ઔધિસત્ત્વનાં વચનથી ખૂબ સંતોષ થયો. આવા મહાન પુરુષને મારી યજ્ઞ કરવો એ ભરતખંડને ઘણી જ મોટી હાનિ કરવા બરાબર છે એવી તેની પાકી ખાત્રી થઈ. તે બોલ્યો, “તારા જેવા સત્પુરુષને મારી યજ્ઞ કરવા કરતાં હજાહજ વિષ ખાઈને મરી જવું એ જ બહેતર ! પણ તારી ગાથા તો મહેને કહે. હું અનધિકારી હમ્મશ તોપણ તારા જેવા સાધુપુરુષ પાસેથી તે સાંભળીશ એટલે એનો અર્થ મહેને સમજાશે.”

તેનો આગ્રહ જોઈ બ્રાહ્મણ પાસેથી સાંભળેલી ચારે ગાથાઓ સ્મૃતસોમે તેને ગાઈ બતાવી; એટલે તે યોધિસત્ત્વને કહેવા લાગ્યો, “ હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ તારી અર્થપૂર્ણ સુન્દર ગાથાઓ સાંભળી મહને બહુ આનન્દ થયો છે. આ ચાર ગાથા બદલ હું ઘણા સતોપથી તને ચાર વર આપું છું. ”

યોધિસત્ત્વે કહ્યું, “ હે બ્રહ્મદત્ત ! પોતાનું હિતાહિત ન જાણતાં કેવળ જિહ્વાલૌલ્યથી તું કુકર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તારામાં વર દેવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય ? ધાર કે મહેં તારી પાસે વર માગ્યો અને તેં તારા સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ આપું એમ કહ્યું તો પછી એવે વખતે ટંટા સિવાય બીજું શું પરિણામ આવે ? અને ક્યો શાણો પુરુષ તારા જેવા માણસ સાથે જાણીબૂજીને ટંટા ઉભો કરે ? ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! શંકા સાવ છોડી દે. મહારા વચનનો ભંગ હું કદી એ કરનાર નથી. પ્રાણ જતાં એ તારા માગેલા વર આપ્યા સિવાય હું નાહ રહું. ”

આ પ્રમાણે બ્રહ્મદત્તે વર માગવાનો ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે યોધિસત્ત્વે તેને કહ્યું, “ હીક છે; પહેલો વર હું એ માણું છું કે તને સો વર્ષ સૂધી નીરોગી અને સુખી જીવાને હું સમર્થ થાઉં. ”

આ સાંભળીને બ્રહ્મદત્તને ખૂબ આનન્દ થયો. આ અલૌકિક પુરુષ વર માગે છે તેમાં પણ બીજાના જ કલ્યાણ ભણી

અધિક લક્ષ રાખે છે. એ જોઈને તેણે યોધિસત્વને કહ્યું,
“ આ વર મહેં તને આપ્યો છે. હવે બીજો માગ. ”

યોધિસત્વ બોલ્યો, “ આ જે રાજકુમાર તેં પકડી
આપ્યા છે તેમને જીવિતદાન આપ, એ હું બીજો વર માગું છું. ”

બ્રહ્મદત્તે એ વર પણ ક્ષણ સન્તોષથી આપ્યો. પછી
યોધિસત્વે એ સૌ રાજકુમારોને મુક્ત કરી પોતપોતાની રાજ-
ધાનીમાં પહોંચાડવા એવો ત્રીજો વર માગ્યો.

બ્રહ્મદત્તે ધણા આનંદથી તે વર પણ આપ્યો. અને
યોધિસત્વને ચોથો વર માગવા કહ્યું.

યોધિસત્વ બોલ્યો, “ જે કૃત્યથી તારા રાષ્ટ્રને ઉપદ્રવ
થયો અને ઇતર રાષ્ટ્રના લોકોને પણ જેનાથી અત્યન્ત સંતાપ
થયો તે નરમાંસબક્ષણનું કર્મ તારે છોડી દેવું એ હું ચોથો
વર માગું છું. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ આને બદલે તું બીજો કોઈ પણ વર
માગ. જે નરમાંસને માટે મહેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તે
ખાવાનું છોડવું મહારાથી શી રીતે બની શકશે ? ”

યોધિસત્વ બોલ્યો, “ મહેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે
તું વર આપવાની ભાંજગડમાં પડીશ મા ! કારણ હું વર
માગીશ તે તારાથી અપારો નહિ, અને તેથી વિનાકારણ
માત્ર ટટો કોનો ઘરો. ”

ઘોઘિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત શરમાયો. અને બોલ્યો, “મનુષ્યમાંસ જેટલી મહેને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રિય નથી. છતાં મહારે મનુષ્યમાંસમક્ષણ છોડવું એવી જ જો તારી હઠ હોય તો તે વર પણ હું તને આપું છું.”

ઘોઘિસત્ત્વે પોતે જઈ વડવામઝાને બાંધેલા રાજકુમારોને કહ્યું કે “હું તમને છોડવા માટે અહીં આવ્યો છું. પણ તમને છોડી દેતાં પહેલાં તમારે કલ્માપપાદે (બ્રહ્મદત્તના પગમાં ખેરની સળ ભરાઈ જળમ થવાથી મુતસોમે અહીં તેને કલ્માપપાદ કહ્યો હતો) અમને ત્રાસ આપ્યો, અમારી હથેળીઓ ફોડી એમાં કાણાં પાડી અમને અહીં બાંધી મૂક્યા એમ કરીને એનાં પર વેર વાળવાનો વિચાર મનમાં આણ્યો. ન જોમએ. એનો કોઈ પણ પ્રકારે બદલો લઈશું નહિ એવી જો તમે પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો હું તમને છોડી દઉં છું.”

રાજકુમારોએ બ્રહ્મદત્ત પર વેર વાળીશું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલું જ નહિ પણ અમે તેના પર પોતાનાં માથાપની જેટલો જ પ્રેમ રાખીશું એવું વચન આપ્યું. પછી ઘોઘિસત્ત્વે એ સૈને છૂટા કરીને પોતપોતાને ઠેકાણે મોકલ્યા અને પોતે કલ્માપપાદને લઇને વારાણસી નગરીમાં ગયો. ત્યાં કલ્માપપાદનો તરુણ પુત્ર સેનાપતિ કાલહસ્તીની મદદથી રાજ્ય કરતો હતો. તે બંનેને ઘોઘિસત્ત્વે શીખામણના બે બોલ કહીને કલ્માપપાદનું પાલન કરવાને એમનાં મન મનવ્યાં.

બ્રહ્મદત્તે નરમાંસ તજી દીધું છે અને હવેથી સદ્બર્મથી ચાલવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે વગેરે સમાચાર સાંભળી તેના

પુત્રને અને સેનાપતિને ખૂબ સન્તોષ થયો. તેમણે બ્રહ્મદત્તને રાજમહેલમાં આણ્યો અને સૌ નાગરિકો સમક્ષ યોધિસત્ત્વનું ભારે સન્માન કર્યું. યોધિસત્ત્વ એક મહિનો વારાણસીમાં રહ્યો અને બ્રહ્મદત્ત પાપકર્મથી પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થયો છે એવી ખાત્રી થયા પછી પોતાને દેશ પાછો ગયો.

યોધિસત્ત્વે પોતાના સત્યાચરણના બળે કરીને કુલ્માપપાદનું દમન કરી તેને સન્માર્ગે ચડાવ્યો, એ વાત આખા ભારતખંડમાં ફેલાઈ. યોધિસત્ત્વ ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો ત્યાં કૌરવ્ય રાજાએ અને સૌ નાગરિકોએ સાત દિવસ સુધી ઉત્સવ કરી તેનું ભારે સન્માન કર્યું. દૂરદૂરના દેશોમાંથી મુતસોમ રાજકુમારને મળવાને અનેક ભાવિક લોક આવવા લાગ્યા.

આ બાબતુ બ્રહ્મદત્ત જે વડના ઝાડ તળે પોતે વાસ કર્યો હતો ત્યાં આગળ એક નાનકડું શહેર વસાવ્યું અને તેનું નામ કુલ્માપદમ્ય રાખ્યું.

આ જન્મે યોધિસત્ત્વે પોતાનું વચન પાળીને સત્ય પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

ભાગ બીજો

બુદ્ધચરિત્ર

(૧)

જન્મ અને બાળપણ

દ્વીપકર બુદ્ધ પછી બિન્ન બિન્ન કલ્પોમાં કેંડિલ્યાદિક તેવીસ બુદ્ધ થયા. એ સંવ્રજાની કારકીર્દીમાં આપણે બોધિ-સત્ત્વદસ પારમિતાઓમાંથી એક એક પારમિતા પૂર્ણ કરવામાં રોકાયો હતો. આ પારમિતા પૂર્ણ કરવા માટે બોધિસત્ત્વે અનેક જન્મ ધારણ કર્યા અને તે પૂર્ણ થયા પછી છેવટને જન્મે તે તુષિત નામના દેવલોકમાં જન્મ્યો.

આ વેળાએ જૂતળ પર બુદ્ધ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ એવી સર્વ દેવોને તાલાવણી લાગી રહી હતી. અનેક ચક્રવાલમાંથી દેવો એકઠા થયા અને તેમણે બોધિસત્ત્વને મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેમણે કહ્યું, “હે મિત્ર ! તેં જે આજ સુધી દસ પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો, એ પારમિતાને તેં જે પૂર્ણત્વે પહોંચાડી, તે જગતમાં અદળક સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી નહિ; ઇન્દ્રપદ કે બ્રહ્મપદ મેળવવાની લાલસાથી નહિ; પણ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લઈને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું અને તે દ્વારા દેવમનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવો એ માટે અનેક જન્મ લઈને તેં દસે પારમિતામાં પારંગતતા સંપાદન કરી છે. હવે બુદ્ધ થવાનો સમય નજીક આવ્યો છે, માટે નિન્દનવનનાં સુખમાં ન રમતાં મનુષ્યલોકનાં દુઃખ ભોગવવાને તૈયાર થા !”

ઓધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મિત્રો, મહેં આજ સૂધીમાં સઘળા પ્રાણીયોનીમાં જન્મ લઈ અનેક દુઃખ સહન કર્યા છે. લોકોદ્ધાર માટે દુઃખ સહન કરવામાં મહેને જેટલો આનન્દ આવે છે તેટલો તો આ તુષિતભવનના નન્દનવનમાં પણ મળતો નથી ! પરન્તુ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેતા પહેલાં મ્હારે કેટલીક વાતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. મ્હારો શો નિશ્ચય થાય છે તે હું થોડા જ વખતમાં તમને જણાવીશ. ”

સૌ દેવો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા પછી ઓધિસત્ત્વ તુષિતભવનના નન્દનવનમાં એકાન્ત સ્થળમાં બેસી વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને માટે અત્યારનો વખત યોગ્ય જણાય છે. જે વખતે મનુષ્યનું આયુષ્ય હજારો વર્ષનું હોય છે તે વખતે તેને જન્મજરાદિ દુઃખોનું પૂરું ભાન નથી હોતું; પણ હવે મનુષ્યના આયુષ્યની અવધ સો વર્ષની છે, તેથી સદ્ધર્મપ્રસારને માટે આ જ સમય મહેને યોગ્ય લાગે છે; પણ આ વિશાળ અવનીતલ ઉપર કયા ખંડમાં જન્મ લેવો ? વિચાર કર્યા પછી અન્તે મહેને લાગે છે કે ભરતખંડ જ બુદ્ધોત્પત્તિને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. આ ભરતખંડમાં વિન્ધ્ય અને હિમાલય એ પર્વતોની વચ્ચેના પ્રદેશમાં—મધ્યદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં મોટા સાધુસન્ત કિપ્ત થયા છે; પણ આ દેશમાંયે સદ્ધર્મનો પ્રસાર કરવા સારું મ્હારે ઉત્તમ કુળમાં જ જન્મ લેવો જોઈએ. આ હિમાલયની તળેટીમાં રહેનાર શાક્યરાજા બહુ સ્વાભિમાની છે. પ્રસિદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ રાજા એમના પૂર્વજ હોવાથી સકળ

જગતમાં એમના કુળની ભારે પ્રતિષ્ઠા છે. તેથી આ જ કુળમાં છેવટનો જન્મ લેવો મ્હારે માટે યોગ્ય છે. હવે કઈ માને પેટે જન્મ લેવો એ ફરાવવાની પંચાત રહી નહિ. શુદ્ધોદન રાગની સાધ્વી સ્ત્રી મ્હારી માતા થવાને યોગ્ય છે. માટે દેવોએ કરેલી વિનંતિને માન આપવા સારૂ મ્હારે હવે ક્ષીલ કરવાનું કારણ રહ્યું નથી. ”

ઓધિસત્ત્વે શાક્ય કુળમાં શુદ્ધોદન રાગની પત્નીને પેટે જન્મ લેવાનો પોતાનો નિશ્ચય દેવાને જણાવ્યો. જે દેવોની આયુષ્યમર્યાદા પૂરી થઈ હતી તેમણે પણ બુદ્ધના શિષ્ય થવાની સન્ધિ જ્યાં ન દેવી એવા વિચારથી મધ્યદેશમાં જન્મ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

આષાઢી પૌર્ણિમા પહેલાં સાત દિવસ પર કપિલવસ્તુ નગરમાં એક મોટો ઉત્સવ શરૂ થતો. તે ઉત્સવ સાત દિવસ ચાલી પૌર્ણિમાને દિવસે સમાપ્ત થતો. માયાદેવી સાત દિવસ સુધી ચન્દનપુષ્પથી શરીર શણગારી અતિ આનન્દથી ઉત્સવમાં ભાગ લેતી; પણ પોતાના નિયમને અનુસરીને તેણે દારૂને કદીયે સ્પર્શ કર્યો ન હતો. બીજાં ક્ષત્રિય સ્ત્રીપુરુષો એ કાળના રિવાજ મુજબ એ ઉત્સવમાં મદ્યપાન કરતાં, પણ માયાદેવી સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી અલિપ્ત રહેતી.

એક વરસ આ પૌર્ણિમાને દિવસે માયાદેવીએ આંધળાં પાંગળાં વગેરે અનાથ માણસોને અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દીધાં અને રાત્રે ઘણો વખત ધર્મશ્રવણમાં ગાળી સ્નહ ગઈ.

એ રાત્રે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક સ્વપ્ન જોયું:—

ચારે દિશાનાં રક્ષક દેવો તેને ઉચકીને હિમાલય પર લઈ ગયા અને ત્યાં રમણીય જગમાં એક ભવ્ય શાલવૃક્ષની નીચે મૂકી દીધી. પછી એ ચારે દેવોની સ્ત્રીઓએ આવીને માયાદેવીને દિવ્ય ગન્ધોદકથી સ્નાન કરાવ્યું અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી તેને શણગારી એક કનકવિમાનમાં ઉત્તમ પલંગ પર પૂર્વમાં માથું કરીને સૂવડી. પછી એક ઘોળો હાથી પાસેના સુવર્ણપર્વત પરથી નીચે ઉતરી માયાદેવી સૂતી હતી તે જગાએ આવ્યો અને પોતાની રૂપેરી રંગની સુંદરમાં એક શ્વેત કમળ ધાલી તેણે માયાદેવીની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અને માયાદેવીની જમણી કૂખમાં થઇને ધીરે રહીને તેના પેટમાં પેઠા !

ખીજે દિવસે સવારે માયાદેવીએ પ્રકુક્ષિત વદને પોતાનું સ્વપ્ન શુદ્ધોદન રાજને જણાવ્યું. રાજાએ પોતાના રાજ્યનો મુખ્ય બ્રાહ્મણને બોલાવી સભામાં તેમને આ સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “ મહારાજ, આ સ્વપ્ન અત્યંત શુભ-સૂચક છે. રાણીને પેટે એક મહાન સત્પુરુષ જન્મવાનો છે. એ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે. સંન્યાસી થશે તો છુદ્ધ થઇને જગતનું અજ્ઞાન દૂર કરશે.”

રાજાએ બ્રાહ્મણનું કહેવું સાંભળી સન્તુષ્ટ ચિત્તે તેમનું બારે સન્માન કર્યું અને તે દિવસથી પોતાની પત્નીની તે વિશેષ સંભાળ લેવા લાગ્યો.

માયાદેવીની ઇચ્છાઓ કંઈ વિશેષ નહોતી. બ્રાહ્મી-

માત્રને માટે તેમાં અન્તઃકરણમાં પહેલેથી જ દયા ભરેલી હતી. યોધિસૈન્ય ગર્ભમાં આપ્યો ત્યારથી તો એ દયા વૃદ્ધિ જ પામતી ગઈ. આયાદેવીના મનમાંથી વિષયવાસના નિર્મૂળ થઈ ગઈ. શુદ્ધોદન રાજા પર તેને ઘણું જ પ્રેમ હતો, અને તે આ સ્થિતિમાં ખૂબ વધ્યો; પરંતુ પહેલાં એ પ્રેમમાં વિષયવાસના બળેલી હતી તે આ અભિનવ પ્રેમમાં રહી નહિ. આ પ્રમાણે આયાદેવીને નવ માસ પૂરા થયા.

એક દિવસ આયાદેવીએ શુદ્ધોદન રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, મ્હને પિયર જવાનું મન થયું છે. માટે મ્હને તાઠીદે મહારી માને ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો. ”

શુદ્ધોદન રાજાએ આ નવ મહિનામાં પોતાની સ્ત્રીનું મન કદી પણ દુલબ્ધું નહોતું. તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને તે નિરંતર તત્પર રહેતો. તેણે તાબડોતોબ એક હજાર માણસનું લશ્કર સાથે આપીને દેવદહ શહેરમાં આયાદેવીનો પિતા રહેતો હતો ત્યાં એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. કપિલવસ્તુથી માંડીને દેવદહ સુધીના આખો રસ્તો સાફસૂઝ કરાવીને આયાદેવીને એક સુંદર પાલખીમાં બેસાડી રવાના કરવામાં આવી.

કપિલવસ્તુ અને દેવદહ એ બે શહેરની વચ્ચે હુમ્બિની નામનું એક સુંદર કિલ્લો હતું. કપિલવસ્તુના શાક્ય અને દેવદહના કોલિય એમણે પોતાની સરહદ પર બંનેના વિહાર માટે આ કિલ્લો તૈયાર કર્યું હતું. આયાદેવી કપિલવસ્તુથી નીકળી આ કિલ્લો પાસે આવી ત્યાં તેને કિલ્લોમાં યોડો વખત વસાંચો લેવાની કલંક મળી ગઈ આવી. તેના

હુંકમ પ્રમાણે તેની પાલખી ઉદ્ધાનમાં લઈ જવામાં આવી. તે નીચે કતરી અને આમતેમ ધરવા લાગી. એ ઉદ્ધાનમાં એક અત્યન્ત સુંદર શાલવૃક્ષ તે વખતે નીચેથી ઉપર સુધી એકસરખું ફૂલથી છવાઈ ગયેલું હતું. માયાદેવી એ વૃક્ષ તળે જઈને કબી રહી ત્યાં જ એક ડાળી વાંકી વળીને તેના હાથમાં આવી. એટલામાં તેને ગર્ભવેદના થવા લાગી. તેના દાસીમંડળે ચારે બાજુ પડેા બાંધી માયાદેવીને અંદર રાખી. ત્યાં જ આપણા ઐધિસત્ત્વનો જન્મ થયો.

તે વડીએ બ્રહ્મલોકમાંથી ચાર બ્રહ્મદેવ* ત્યાં આવ્યા અને માયાદેવીને કહેવા લાગ્યા, “દેવિ, તારો આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આવા પુત્રને જન્મ આપ્યાનો તને બારે આનન્દ થવો જોઈએ.”

ઐધિસત્ત્વ પ્રતિ પ્રાણીઓ પ્રમાણે ગર્ભમગથી ખરડા-એલો જન્મ્યો નહોતો. રેશમી વસ્ત્ર પર મૂકેલા કંચા પાણીદાર મોતી જેવો તે નિર્મળ હતો. છતાં પણ તેનું સન્માન કરવા સારૂ આઠાશમાંથી ઉદકધારાઓ નીચે આવી અને તેમણે ઐધિસત્ત્વ અને માયાદેવીનાં શરીર પખાળી નાખ્યાં.

બુદ્ધનો જન્મ થતાં વાર જ્યાં ત્યાં આનન્દ આનન્દ વરતી રહ્યો. મૂગાઓને વાચા ફૂટી; આંધળા દિવ્ય રૂપ સુદ્ધાં દેખવા લાગ્યા; પાંગળા સડસડાટ ચાલવા લાગ્યા; વાયુ મંબુલ વાવા લાગ્યો; નાનાં નાનાં ખાઓચીઆંમાં પણ પાણી નિર્મળ

* બ્રહ્મલોકમાં અસંખ્ય બ્રહ્મદેવ છે એવી કલ્પના હતી.

અર્ધ મયું; વ્યાઘ્રાદિ હિંસ્ર પશુઓએ પોતાની કૂરતા તથા દીધી; એ રીતે બીજા પણ પુષ્કળ ચમત્કાર થયા !

શુદ્ધોદન રાજાને પુત્રજન્મની ખબર મળતાં વેંત તેણે મોટા દાઢમાઢથી માયાદેવીને પુત્ર સહિત કપિલવસ્તુમાં આણી.

તે વેળા કપિલવસ્તુની પાસેના અરણ્યમાં અસિત દેવલ નામના ઋષિ રહેતા હતા. તેમણે અન્તરિક્ષમાં ધનપતાકા વગેરે આંધી દેવો મોટા કિત્સવ કરે છે એમ જ્ઞેયું. તેમણે દેવોને કહ્યું, “ હે દેવો, આજ તમે આવડો મોટો કિત્સવ કરો છો એનું કારણ શું ? અસુરો પરાજય પામ્યા અને તમારો વિજય થયો તે વેળા પણ તમે આવો કિત્સવ નો નહોતો કર્યો ! ”

દેવોએ કહ્યું, “ તું આટલો નજીક છે છતાં શુદ્ધોદન રાજાને પુત્ર થયો છે એની તને ખબર નથી પડી શું ? શુદ્ધોદનને! આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર બુદ્ધ થવાનો છે અને તેથી જ આજ અમે અતિ આનન્દથી કિત્સવ કરીએ છીએ ! ”

દેવોનાં આ વચન સાંભળી અસિત ઋષિ અન્તરિક્ષમાંથી શુદ્ધોદન રાજાના મહેલમાં કિર્ત્યા અને ત્યાં ભેગા થએલા શાક્યોને કહેવા લાગ્યા, “ શુદ્ધોદન રાજાના પુત્રને જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. ”

અસિતે સર્વલક્ષણસંપન્ન એવા આ બાળકને જોયો ત્યારે તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે જોઇને શાક્ય લોકો અચંબો પામ્યા. તેઓ બોલ્યા, “ હે ઋષિશ્રેષ્ઠ, આ અમારા રાજાના પુત્રને જોતાં તપસ્યાથી

તેજસ્વી થએલાં તમારાં ચક્ષુમાં આંસુ કેમ આવ્યાં ? આ અમારા રાજપુત્રને કશો ભો તો નથી ને ? ”

અસિતે કહ્યું, “ હે શોક્યો, તમારો કુળમાં આ રત્ન જન્મ્યા માટે તમે હરખે ભરાઓ. એના અંગ પરનાં લક્ષણ પરથી એ યુદ્ધ થઇને અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર છે એમ સ્પષ્ટ દીસે છે. પણ મહારી આવરદા હવે બહુ થોડી છે. એના અમૃત-તુલ્ય ધર્મનું શ્રવણ કરવાને હું જીવવાનો નથી એનું મને ઘણું દુઃખ થાય છે, અને તેથી જ મહારો શોક

અને મહારી આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યાં ! તમારામાંથી જે કોઈ એનો ધર્મ સાંભળવાને જીવશે તે ધન્ય થશે.”

એટલું બોલી બોધિસત્ત્વને નમસ્કાર કરીને અસિત ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા.

તે વખતે શુદ્ધોદન રાજાના દરબારમાં રામ, દ્વંજ, લક્ષ્મણ, મન્ત્રી, કૌંડિલ્ય, જોન, મુયામ અને મુદત એ નામના પડંગવેદધારી આઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમને બોલાવીને રાજાએ રિવાજ પ્રમાણે પોતાના પુત્રના જન્મક્ષર કરવાનું કહ્યું. આઠમાંથી સાત બ્રાહ્મણોએ બે આંગળી આગળ ધરી દ્વિધા બવિધ્યકથન કર્યું. તેઓ બોલ્યા, “ મહારાજ, આ છોકરો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી થશે; સંન્યાસી થશે તો સમ્યક્ સંયુદ્ધ થઇને જંગતનો ઉદ્ધાર કરશે. ”

પણ કૌંડિલ્ય બ્રાહ્મણ એક જ આંગળી આગળ ધરીને બોલ્યો, “ મહારાજ, આ છોકરો જરૂર યુદ્ધ થવાનો છે. ”

નામકરણને દિવસે, શુદ્ધાદને પુત્રલાભથી પાતાના મનોરથ પૂરા થયા એમ કરીને પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું.

સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો એટલામાં જ માયાદેવીનો પરલોકવાસ થયો ! એટલે તેનો સંઘળો ભાર તેની સાવકી માતા અને માંસી મહાપ્રજ્ઞપત્ની ગૌતમી પર પડ્યો. ગૌતમીએ સિદ્ધાર્થને પેટના દીકરાથી પણ અધિક લાડ લડાવ્યાં. સિદ્ધાર્થ તેને પ્રાણીથી અદકો વહાલો થઈ પડ્યો.

કપિલવસ્તુમાં પ્રતિવર્ષ વપ્રમંગલ (ખેતર ખેડવાનો ઉત્સવ) થતો હતો. તે દિવસે શાક્યરાજા પોતે ખેતર ખેડતો. શુદ્ધાદન રાજા સિદ્ધાર્થને સાથે લઇને મોટી ધામધૂમથી ઉત્સવને દિવસે ખેતરમાં ગયો. સિદ્ધાર્થને એક જાંબુના ઝાડ તળે બેસાડીને અને તેની રક્ષા માટે દામ્યોને રાખીને શુદ્ધાદન પોતાની પ્રજાની સાથે ખેતર ખેડવાના કામમાં પેરાવાયો. અહીંયાં પેલી દામ્યો સિદ્ધાર્થને સુંદર ખીજાના પર સૂવાડીને ઉત્સવ જેવા માટે ત્યાંથી ખીજે ઠંકાણે ગઇ. ઉત્સવની જગાએ સંખ્યાબંધ ફેરીવાળા પોતાનો માલ લઇને વેચવા માટે ફરતા હતા. કેટલાક દુકાનદારોએ તંબુ તાણીને એટલા વખત પૂરતી દુકાનો ખોલી હતી. સિદ્ધાર્થની દામ્યો આ દુકાનથી તે દુકાને ફરતી ફરતી અને જે તે નવીન વસ્તુ જોતી જોતી જતી હતી. તેમને સિદ્ધાર્થની યાદ ન રહી. સિદ્ધાર્થ જામ્યો અને પાસે કોઈ નથી એમ જોઇને વજાસન વાળી ધ્યાન લગાવીને બેઠો.

જે ત્રણ કલાક ઉત્સવમાં ગુમાવ્યા પછી એક દામ્યે સિદ્ધાર્થ યાદ આવ્યો. તે દોડતી દોડતી પેલા જાંબુકા પાસે

આવીને જુએ છે તો સિદ્ધાથ તો ધ્યાનમાં એડો છે ! મધ્યાહ્નકાળ થઈ ગએલો હોવાથી બીજાં જાડોની છાયા પૂર્વ તરફ વળી હતી, છતાં એ જાડોની છાયા જમની તેમ નિશ્ચળ હતી. આ ચમત્કાર જોઈને દાઢ દોડતી દોડતી શુદ્ધોદન રાજ પાસે ગઈ અને રાજને આ સમાચાર જણાવ્યા. રાજ પોતાના અમાત્યોને લઈને એકદમ એ જગાએ આવ્યો અને આ આશ્ચર્ય જોઈને વિસ્મય પામ્યો. અસિત ઋષિએ વરતેલું ભવિષ્ય ખરું પડવાનું છે એવી એને ભારે શંકા ઉપજી. સિદ્ધાર્થ ધ્યાનમાંથી ઉઠતાં શુદ્ધોદન તેને અત્યંત પ્રેમથી આલગન દીધું.

ક્રિસવ પૂરો કરીને શુદ્ધોદન રાજ રાજમહેલમાં આવ્યો અને તરત જ સાત બ્રાહ્મણોએ સિદ્ધાર્થ ચક્રવર્તી અથવા મુદ્ધ થવાનો છે એવું દ્વિવિધ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તેમને બોલાવીને કહ્યું, “ભદ્રેવો, અત્યારથી જ મહારા પુત્રની પ્રવૃત્તિ ધ્યાનધારણા તરફ વળેલી જણાય છે ! પરંતુ યોગમાગ છોડી દઈને એ ચક્રવર્તી રાજ થાય એવી મહારી ખૂબ મંચિજા છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “મહારાજ, સિદ્ધાર્થની સામે વૃદ્ધ, વ્યાધિત અને મૃત મનુષ્ય આવશે તો તેમના દર્શનથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજશે અને તે ગૃહત્યાગ કરશે. માટે એવા માણસો એની નજરે કદીયે પડે નહિ એવો બંદોબસ્ત કરો.”

શુદ્ધોદને બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રહેવા માટે ત્રણ મોટા મોટા પ્રાસાદ બાંધ્યા. એમાંના એક એમાસામાં રહેવાના ઉપયોગમાં આવે એવો બાંધેલો હતો. બીજો

શિયાળા માટે અને ત્રીજો કિનાળા માટે હતો. સિદ્ધાર્થના સઘળા સોખમી તંરુણ અને જોરાવર હતા. કોઈ માંદો પડે તો તેને તડકાળ બીજો સ્થળે લઈ જવામાં આવતો. આ મહેલમાં સિદ્ધાર્થના મનનું રંજન કરવાને સંખ્યાબંધ નૃત્યાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી. તે વિવિધ વાદ્યો વગાડી તથા નૃત્ય કરી સિદ્ધાર્થનું મનરંજન કરતી.

સિદ્ધાર્થ યુદ્ધકળાનો અભ્યાસ ન કરતાં કેવળ મોજ-શોખમાં દિવસ ગાળતો; રાજ્ય પર સંકટ આવશે તો તે શત્રુનો પરાબલ કેમ કરીને કરશે એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું. શુદ્ધોદન રાજાને કાનં આ વાત આવી ત્યારે તેણે સિદ્ધાર્થને બોલાવીને કહ્યું, “કુમાર, તું યુદ્ધકળા ન શીખતાં આળસમાં દિવસ ગુમાવે છે એવો આપણા આપ્તવર્ગનો તારા પર આરોપ છે. માટે કેવળ નાટારંગમાં દિવસ ન ગુમાવતાં રાજપુત્રને અનુરૂપ એવી કળાનો તારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “મહારાજ, આપ આપના રાજ્યમાંના સઘળા યુદ્ધકળાનિષ્ણાત યોદ્ધાઓને બેગા કરો. તેમની સમક્ષ મ્હારી ધનુર્વિદ્યાની નિપુણતા દાખવવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. આજ સૂધી મ્હેં આળસમાં દિવસ ગુમાવ્યા છે કે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે એની પરીક્ષા આ જ વખતે થઈ જશે.

યુવરાજ અમુક દિવસે પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું કૌશલ્ય દેખાડનાર છે માટે તે દિવસે જે લોકો એ કળામાં નિષ્ણાત હોય તેમણે રાજાના કિદાનમાં એકઠા થવું એવો શુદ્ધોદન રાજાએ હુકમ પાડ્યો. તે પ્રમાણે ઠરેલે દિવસે મોટા મોટા યોદ્ધાઓ

સિદ્ધાર્થનું કૌશલ્ય જોવા દુરદુરનાં ગામથી કપિલવસ્તુમાં આવ્યા. સિદ્ધાર્થે તે સૌની સમક્ષ પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડ્યું. તે જોઈ તેઓ તો અકિત સ્મિત થયા કે યુવરાજે આટલા અલ્પ સમયમાં યુદ્ધકળાનાં સર્વ અંગો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું શી રીતે !

તેમણે રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, યુવરાજ અદ્વિતીય છે ! અમે ધનુવિદ્યાનો આટલાં વરસથી અભ્યાસ કરીએ છીએ, છતાં એમના જેટલી કુશળતા મેળવી શક્યા નથી ! આમણે આટલી નાની વયમાં આટલીની પુણ્યતા શી રીતે સંપાદન કરી એનું અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે ! ”

---

(૨)

મહાશિવનિષ્ક્રમણ

કેટલાક દિવસ પછી શુદ્ધોદન રાજાએ યશોધરા નામની રૂપવતી કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થનું લગ્ન કર્યું. સિદ્ધાર્થને યશોધરાદેવી પર અગાધ પ્રેમ હતો. તેને સાથે રાખીને પોતાને માટે આંધલા રાજમહેલમાં સિદ્ધાર્થે ભારે આનન્દથી યૌવનના દિવસ ગાળ્યા. પણ તેના ૨૯ મા વર્ષે તેને પિતાની રાજધાની જોવાનું અને રાજોદ્ધાનમાં શરી આવવાનું મન થઈ આવ્યું.

સિદ્ધાર્થ ઉદ્ધાનમાં ફરવા જવાનો છે એ ખબર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં વેંત તેણે રસ્તા વગેરે સાશસક કરાવ્યા અને આંધળા, પાંગળા, ધરડા વગેરે દુર્બળ લોકોએ તે દિવસે રસ્તા પર શરવું નહિ એવો હુકમ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી ઉદ્ધાન ભણી જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ઘડપણથી વાંકો વળી ગયેલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈને સિદ્ધાર્થે પોતાના છન્ન નામના સારથીને પૂછ્યું, “ છત્ર, આ જે સામે પ્રાણી જાય છે તે મનુષ્ય છે કે કોણ છે ? એ મનુષ્ય જેવું તો દેખાય છે, પણ એ જોયેલાં માણસ કરતાં આતી સ્થિતિ સાવ જુદી જ છે. એના વાળ ઘોળા મધ ગમ્મા છે. દાંત તો બિલકુલ છે જ નહિ; ડોળા ઉંડા ઉતરી ગયા છે; હાથમાં લાકડી લઈને કાંપતો કાંપતો ચાલે છે; અને એની પીઠ તો છોક જ લાંબી વળી મધ છે ! ”

છન્ને જવાબ દીધો, “ આર્યપુત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે તે આ ! આ કોઈ જુદી જાતનું પ્રાણી નથી પણ તમારા મારા જેવું મનુષ્ય પ્રાણી જ છે. આ માણસ ન્યારે તમારા જેવો તરુણ હતો ત્યારે તેના વાળ તમારા જેવા જ કાળા હતા. ત્યારે તમારા જેટલો યૌવનમદ એના અંગમાં હતો. એણે કદાચ અનેક મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવ્યો હશે; કદાચ સંગ્રામમાં કિતરી મોટા મોટા યોદ્ધાઓના પરાભવ કર્યો હશે; પોતાની યૌવનશ્રીને બળે અનેક તરુણીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું હશે. પણ હવે એમાંનું કશું રહ્યું નથી. એ પોતાના પરાક્રમની વાત કરશે તો નાનાં છોકરાં સુદ્ધાં એની મરકરી કરશે ! આ અવસ્થામાં તરુણીઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ કિલકું સ્ત્રીઓ એનો તિરસ્કાર કરવા લાગશે. હું રાજપુત્ર, આપણું યૌવન પણ એવું જ ચંચળ છે. જન આપણે હવે થોડાં વરસ જીવીશું તો આપણી પણ આ દશા થયા વિના રહેવાની નથી ! ”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “ છન્ન ! અહીંથી જ મ્હારો રથ પાછો વાળ. હું મ્હારા મહેલમાં પાછો ફરવા ઇચ્છું છું. હવે ઉદ્યાનમાં ફીડા કરવાની મ્હારી ઇચ્છા રહી નથી. ”

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનફીડાએ ન જતાં પાછો ફર્યો એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં તેણે છન્ન સારથીને બોલાવી સિદ્ધાર્થના પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. જરાજર્જરિત મનુષ્યને જેઠ પોતાનો પુત્ર પાછો ફર્યો એ ખબર સાંભળી રાજા ભારે ચિન્તામાં પડ્યો. પોતાનો પુત્ર ઉદાસીન થઈ ગૃહત્યાગ કરશે એ ચિન્તાએ તેનું મગજ ઘેરી લીધું. પછી તેણે ઠામ

ઠામ સિદ્ધાર્થ પર દેખરેખ રાખવા પહેરા મૂક્યા અને સિદ્ધાર્થના મહેલમાં જે વારાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી તેમની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. છતાં રાજાના પ્રયત્નની સિદ્ધાર્થના મન પર લેશ પણ અસર ન થઈ. તેની આંખ આગળ પેલા વૃદ્ધ મનુષ્યને રૂપે મૂર્તિમન્ત જરા ઉભી રહેવા લાગી.

ફરી એક દિવસ તે ઉદ્યાનમાં ફરવા નીકળ્યો ત્યાં વાટમાં તેને એક રોગી માણસ મળ્યો. તેને જોઈ સિદ્ધાર્થે છન સારથિને પૂછ્યું, “આ માણસ કોણ છે ? એને વૃદ્ધ કહીએ તો એના વાળ ઘોળા થયા નથી કે એના દાંત પણ પડ્યા નથી ! છતાં આ તો પેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય કરતાં થે અધિક અશક્ત થયેશે છે !”

છન બોલ્યો, “આર્યપુત્ર ! વ્યાધિ કહે છે તે આ ! આપણને આજ આપણે બળવાન છીએ એમ લાગે છે; પરંતુ સાચું જોતાં વ્યાધિના કપાટાથી આપણું શરીર ક્યારે નાશ પામશે એનો નિયમ નથી. એ દિવસ પહેલાં આ માણસ જોરાવર હતો. પણ આજ રોજ તેની શી સ્થિતિ કરી છે તે જુઓ. મનુષ્ય પ્રાણીનું બળ કેટલું ચંચળ છે !”

વ્યાધિસત્ત્વ બોલ્યો, “છન, મ્હારો રથ અહીંથી જ પાછો ફરવ. આજ સૂધી આરોગ્યના મદથી હું મસ્ત થયો હતો, પણ હવે એ મદ રહ્યા નથી. હવે મને ઉદ્યાનકીડાની લેંશ રહી નથી. ”

સિદ્ધાર્થની આજ્ઞા પ્રમાણે છન્ને ત્યાંથી જ રથ પાછો વાળ્યો. પણ રાજાને આ ખબર પહોંચી ત્યારે તેના મનને અત્યંત ઉદ્વેગ થયો.

વળી કેટલેક દિવસે સિદ્ધાર્થ ફરી ફરવા નીકળ્યો. આ વેળા વાટમાં તેને એક શબ્દનું દર્શન થયું. એ જોઈ તેણે સારથિને પ્રશ્ન કર્યો, “છમ, આ માણસને અહીં કેમ સવાડ્યો છે ? અને આટલા બધા માણસો અહીં ભેગા થઈ આ એક પ્રકારની પાલખી શા માટે તૈયાર કરે છે ?”

છમ બોલ્યો, “આર્યપુત્ર ! આ મનુષ્ય ગતપ્રાણ થયો છે ! હવે આ લોક આને આ વાહનમાં ધાલી રમશાનમાં લઈ જઈ બાળી કે દાટી દેશે. તમને અમને ક્યારેક તો આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાની જ છે ! આ યુગમાં માણસનું આયુષ્ય ઘણું ઘણું તો સો વર્ષનું છે; છતાં સઘળાં મનુષ્યો સો વર્ષ સૂધી જીવે છે જ એવું નથી. અનેક આધિવ્યાધિથી પીડાઈને સંખ્યાબંધ માણસો પચાસ સાઠની અંદર જ મૃત્યુમુખે પડે છે !”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “છમ, અહીંથી જ પાછો ફરીએ. મહેને હિલાનકીડાની હોંશ રહી નથી !”

સિદ્ધાર્થ પાછો ફર્યો એ બપોર જાણતાં રાત્રની અસ્વસ્થતા વધી.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં જઈને પોતાના ભવનમાં એકલો જ બેઠો. બીજા કોઈને હુકમ વગર અંદર આવવાની મનાઈ કરી અને મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો, “મહેં વૃદ્ધ મનુષ્ય જોયો અને તેને વિષે મહારાં તરુણ મિત્રો જોડે વાત કરી ત્યારે તેમણે મહારી કેવળ અવહેલના કરી, જાણે કે એમને અને મહેને કદી વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની જ નથી !

તે જ પ્રમાણે રાગી માણસને જોઈ મહારં ચિત્ત અસ્વસ્થ થયું ત્યારે મહારા મિત્રો મહારી મળક ઉડાવવા લાગ્યા. હવે જ્યારે હું તેમને પેલા મૃત મનુષ્યની વાત કહીશ ત્યારે ફરી એકવાર તેઓ મહારી મરકરી કરશે! જરા, વ્યાધ અને મરણ એ ત્રણ અવસ્થાઓનું અવલોકન કરવાનું એમનામાં જાણે સામર્થ્ય જ રહ્યું નથી! પણ આ જરાનો વિચાર કરવાથી માણસનો તારુણ્યમદ નષ્ટ થાય છે; વ્યાધના વિચારથી બલમદ નીકળી જાય છે; અને મૃત્યુના ચિન્તનથી આયુષ્યમદ નિર્મૂળ થાય છે. આ ત્રણે મદ નષ્ટ થયા પછી આ પ્રપંચમાં માણસને રસ શાનો પડે? પ્રપંચી માણસો સૂકાએલા ખાખેડીઆમાંની માછલીની જેમ તૃષ્ણાથી તડકડે છે. છતાં આ ત્રણ મદને લીધે તેઓ આપસમાં કજીઆ કરે છે! એકબીજાની ઠપા કરે છે! એકબીજાનો વિરોધ કરે છે! પણ મહારા એ મદ નિર્મૂળ થયા હોવાથી હું હવે આ ક્ષલહપૂર્ણ પ્રપંચમાં રહેવાને યોગ્ય રહ્યા નથી; મહને પ્રપંચનો ભય લાગે છે!”

રાજમહેલમાંનાં સર્વ સુખો પરથી રાજપુત્રનું મન ઉડી ગયું. ફરી એકવાર તે ઉદ્ધાનમાં જવાને નીકળ્યો. ઉદ્ધાનમાં એક ઝાડ નીચે બેઠેલો એક કાપાયવસ્ત્રધારી ભિક્ષુ એની નજરે પડ્યો. ભિક્ષુને જોઈ સિદ્ધાર્થે સારથિને પૂછ્યું, “છન્ન, આ માણસ કોણ છે? એણે કાપાયવસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, છતાં એની મુખમુદ્રા અતિ ગંભીર દેખાય છે!”

છન્ને જવાબ દીધો, “આર્યપુત્ર, એને શ્રમણ અથવા ભિક્ષુ કહે છે. એણે પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રાપચિક

દુઃખથી મુક્ત થયો હોવાથી એની મુખમુદ્રા પર શાન્તિ દેખાય છે!”

સિદ્ધાર્થ કેટલોક વખત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં ઉદ્ધાનમાં ફર્યો અને આખરે રથમાં બેસી મહેલમાં જવા નીકળ્યો. તે વખતે કૃશાગૌતમી નામની તરુણ ક્ષત્રિય કન્યા પોતાના મહેલની અગાસી પર બેઠી હતી. તેણે સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી જતો હતો તે તરફ જોયું અને ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે:—

“જેને આવો પુત્ર છે એ માતા સુખી છે, એ પિતા સુખી છે અને જેને આવો પતિ મળ્યો છે એ સ્ત્રી પણ ખરેખર સુખી * છે.”

શહેરમાં ગરદી હોવાથી સિદ્ધાર્થના રથ મંદ ગતિએ ચાલતો હતો. તેથી કૃશાગૌતમીના ઉદ્દગાર સહજ તેને કાને પડી ગયા. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “મહારા જેવો જેને પુત્ર હોય તે માતા સુખી થાય છે, તે પિતા સુખી થાય છે, અને જેને એવો પતિ મળ્યો હોય તે સ્ત્રી સુખી થાય છે, એમ આ ક્ષત્રિયકુમારીએ કહ્યું છે; પણ ખરો સુખી કોણ? મહેને લાગે છે કે જેના અન્તઃકરણમાંથી કામ, ક્રોધ અને મોહનો ત્રિવિધ અગ્નિ હોલવાદ્ધ ગયો છે એ જ ખરો સુખી છે. આજ ને આજ ગૃહત્યાગ કરીને આત્યન્તિક સુખનો માર્ગ

---

* મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

નિન્બુતા નૂન સા માતા નિન્બુતો નૂન સો પિતા ।

નિન્બુતા નૂન સા નારી યસ્સાયંદંદિસો પતિ ॥

શાધી કાઢવાનો પ્રયત્ન મ્હારે કરવો જોઈએ. આ કુમારીએ મ્હને આત્મન્ટિક સુખનું સ્મરણ કરાવ્યું હોવાથી તે મ્હારે ગુરુસ્થાને છે. માટે એને કંઈ ગુરુદક્ષિણા દેવી જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી પોતાના ગળામાંનો મોતીનો હાર કાઢી સિદ્ધાર્થે જાતમાંને મોકલ્યો. સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત મ્હારા પર ચોંટ્યું હશે એમ ધારી કૃશાગૌતમીને ખૂબ હરખ થયો.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં આવ્યો ત્યાં જ એને ખબર મળી કે યશોધરાદેવીએ પુત્રને જન્મ આવ્યો છે. તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો, “આ રાહુ પેદા થયો !”

રાજપુત્રના મહેલમાંના દૂતોએ તાબડોતોબ શુદ્ધોદન રાજ આગળ યશોધરાને પુત્રપ્રસવ થયાની વધામણી આપી. રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “મ્હારો પુત્ર પુત્રજન્મની વધામણી સાંભળીને શું બોલ્યો ?”

દૂતો બોલ્યા, “મહારાજ, ખીજું ન કહેતાં યુવરાજ એટલું જ બોલ્યા કે ‘આ બંધન આવ્યું; આ રાહુ પેદા થયો.’”

રાજા હરખે ભરાઈને બોલ્યો, “મ્હારા પાંત્રનું નામ રાહુલ જ પાડો. સિદ્ધાર્થને આ બંધન વળગ્યું એટલે હવે તેનાથી ગૃહત્યાગ નથી થઈ શકવાનો. હજારો પહેરેગીરો કરતાં કે લોહચૂંખલા કરતાં પણ આ પુત્રબંધન અધિક સુદૃઢ છે એનો મ્હને અનુભવ છે !”

રાજાએ એ દૂતોને વધામણી આપ્યા માટે મોટી મોટી અક્ષીસો આપી અને મહેલમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો. કપિલ-

વસ્તુના નાગરિકોએ પણ પોતપોતાને ઘેર સિદ્ધાર્થને ત્યાં પુત્રજન્મ થયાનો ઉત્સવ ઉજવ્યો.

પણ એકલા સિદ્ધાર્થનું મન ખીજ દિશામાં વળેલું હતું. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “જરા, વ્યાધિ, મરણ ક્રિયાદિ દુઃખમાંથી મુક્ત થમને આત્યન્તિક સુખનો માર્ગ લાકશે તો જ મ્હને સાચું સમાધાન થશે. ત્યાં સુધી માતપિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી એ કેવળ બંધનરૂપ થઈ પડ્યાં છે. પુત્રજન્મ થયો એને માટે લોક મોટો ઉત્સવ કરે છે. પણ તે વેળા આપણે મનુષ્યપ્રાણી નાશવંત છીએ એ તેઓ ભૂલી જાય છે ! પુત્ર, દારા, ધન, દોલત વગેરે અશાશ્વત વસ્તુઓના પાયા પર જેઓ પોતાના સુખની ઇમારત રચે તેઓ થોડા જ વખતમાં દુઃખી થાય એમાં નવાઈ નથી. મ્હને એવા ક્ષણભંગુર સુખની લાલસા નથી. જે શાશ્વત સુખની ભાળ લાગે તો તેથી મને જ નહિ પણ સારી મનુષ્યજાતિને ફાયદો થવાનો છે.”

સિદ્ધાર્થના મગજમાં આવા વિચારો ઘોળાતા હતા ત્યાં તેની આસપાસ રાજમહેલની વારાંગનાઓનું જૂથ જમ્યું. દરેક નર્તકી પોતપોતાનું વાદ્ય લઈને સિદ્ધાર્થનું મથારાકિત રંજન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પણ સિદ્ધાર્થને એમનાં વાદ્યોથી આનન્દ ન થતાં નિદ્રા આવી ! એટલે પેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાનાં વાદ્ય નીચે મૂકી ત્યાં જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

મધરાતને સુમારે સિદ્ધાર્થ જાગ્યો અને પલંગ પર પથ્થાસન વાળીને બેઠો. જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણના વિચારથી એનું મન વ્યગ્ર થઈ ગયું હતું. તેણે પેલી આમતરુ

અવ્યસ્થિતપણે સુતેલી નર્તકીઓ ભણી એકવાર નજર ફેંકી. તેમાંની કેટલીક ઊંધમાં લવતી હતી; કેટલીકનાં મ્હોંમાંથી લાળ વહેતી હતી; કેટલીક દાંત કચડતી હતી; કેટલીકનાં વસ્ત્રનું ઠેકાણું ન હતું અને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. સિદ્ધાર્થ મનમાં કહેવા લાગ્યો, “આ નર્તકીઓ થોડા વખત પહેલાં ગાયન, વાદન, નૃત્ય અને નાના પ્રકારના હાવભાવ કરીને જાણે પોતે દેવલોકની અસરાઓ જ હોય એમ મ્હને દેખાડતી હતી; પણ આ ખાલી ભાસ હતો ! હવે એમનું ખરું સ્વરૂપ જણાઇ આવે છે. નિદ્રા એ આ લોકનું નાનુંસરખું મૃત્યુ જ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની મરણ પછી શી ગતિ થવાની છે એનું અનુમાન થઇ શકે છે. હું સૌન્દર્ય, તું હવે મ્હને બુલાવામાં નાખી શકનાર નથી ! તું કેટલું ક્ષણભંગુર છે, કેટલું નશ્વર છે એની મને સાચેસાચી કલ્પના આવી ગઈ છે !”

સિદ્ધાર્થ પલંગ પરથી ઉઠ્યો અને સીધો દરવાજા પર ગયો. ત્યાં તેના વિશ્વાસુ નોકર છત્ર ઉમરા પર ડોક ટેકવીને સૂતો હતો. સિદ્ધાર્થે, “કાણુ છે એ” એમ મોટેથી હાક મારતાં છત્ર જાગી ઉઠ્યો અને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, એ તો હું આપનો સેવક છત્ર છું.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “મહારા માનીતા છત્ર ! આ જ ક્ષણે તારે મ્હારું એક કામ કરવું પડશે. હમણાં ને હમણાં જ ઘોડારમાં જઈને તું મ્હારે માટે એક ઘોડો સજ્જ કરી લાવ.” આટલી રાત્રે પોતાનો માલીક ક્યાં જવા ઇચ્છે છે વગેરે પ્રશ્ન પૂછવાની જાનજાડમાં ન પડતાં સ્વામિભક્ત સેવક સીધો

ઘોડારમાં ગયો અને કંચક નામના ઘોડાને સજ્જગારીને તેને સિદ્ધાર્થના મહેલ આગળ લઇ ગયો.

સિદ્ધાર્થને ઘોડો તૈયાર છે એવી ખબર થતાં તે પોશાક ચડાવીને મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો. પણ એટલામાં તેને પોતાની પત્ની અને તે જ દહાડે જન્મેલો પુત્ર યાદ આવ્યાં. તેવો જ તે પાછો ફર્યો અને યશોધરાના ભવનમાં ગયો ત્યાં યશોધરા-દેવી ભાતભાતનાં ફલથી સજ્જગારેલી રાજશય્યા પર પુત્રને સોડમાં લઇને બરહંધમાં પડી હતી. સિદ્ધાર્થ તેની પાસે ગયો. પલંગ પાસેના સુમધી તેલના પ્રદીપના પ્રકાશથી તેનું મુખકમળ ઝળહળતું હતું. પણ તેની સોડમાં સૂતેલા બાળકનું મોં સિદ્ધાર્થથી સ્પષ્ટ દેખાયું નહિ. યશોધરાનો હાથ બાળક પર હોવાથી એ હાથને ખસેડ્યા વિના સિદ્ધાર્થથી બાળકને જોઈ શકાય એમ ન હતું. તે મનમાં બોલ્યો, “મહારા પુત્રને જોઈને જાઉં એમ કરીને તો હું અહીં આવ્યો; છતાં જો હું યશોધરાનો હાથ ખસેડું તો તે જાગી ઉઠે અને મહારા જવામાં જખરી આડખીલ કરે!”

યશોધરાને ઉઠાડી તેનો આખરનો સન્દેશો લેવો અને પુત્રમુખ નિરખવું એવો વિચાર સિદ્ધાર્થના મનમાં કેટલીયે વાર ઉઠ્યો; પણ પોતાના ગમનમાં અન્તરાય પડશે એ વિચાર પ્રથમ થઈને પહેલા વિચારને એકાએક દાખી દેતો. આ બંને વિચારોનું જાણે મલ્લયુદ્ધ જ મચ્યું હતું. છેવટે યશોધરાને ન જગાડતાં ત્યાંથી નીકળી જવું એ વિચારનો જય થયો.

સિદ્ધાર્થે વિચાર કર્યો, “મને જન્મજરાદિ દુઃખમાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડી આવશે તો મહારા પુત્રનું અને મહારી સ્ત્રીનું

કલ્યાણ મહારાથી થઈ શકશે; પણ યશોધરાને હમણાં જ જગાડીને હું તેના અને પુત્રના મોહની જાળમાં સપડાઈશ તે મોક્ષમાર્ગની શોધ બાળુએ જ રહી જશે. પુત્રસુખ તો કે વર્ષો પછી જેવા મળી શકશે. યશોધરાનું પણ સાન્ત્વન આગળ પર કોક વાર કરી શકાશે. પણ મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢવાનું સન્ધિ મહને જેવી આજે મળી છે તેવી હવે કદીયે આવના નથી. તપશ્ચર્યાનો તીવ્ર કલેશ સહેવાનું સામર્થ્ય આજ મહારામાં છે. પણ આ યૌવનના દિવસ વહી ગયા કે પછી ધર્મસાધનને જરૂરની ખંત મહારામાં રહેવાની નથી. માં યશોધરાને આમ જ નિદ્રાસુખમાં છોડી દઈને હું અહીંથી નીકળી જાઉં એ જ શ્રેયસ્કર છે. ” આવો વિચાર કરી મનમાં તે મનમાં બોલ્યો, “ યશોધરા! હું તને અજાણ્ય રાખી અરણ્યવાસ સ્વીકારું છું, તેથી તારા પર મહારો પ્રેમ નથી એમ ન સમજતી. પ્રાણી માત્રના દુઃખથી મહારે દૈયું કંઈ રહ્યું છે; તો પછી જેના સહવાસમાં મહેં આટલાં વર્ષ ગાળ્યે એ મહારી વહાલી પત્નીની મહને દાઝ ન હોય એમ અને કેમ? હે મહારાં આત્મજન, તમે મહારા પર દૂરપણાનો આરોપ બક્ષે કરો. પણ હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે મહારે મ પહેલાં કરતાં પણ વધારે મૃદુ બન્યું છે. પહેલાં મહારા મનને મહારા દુઃખથી જ કષ્ટ થતું હતું, પણ હવે સકળ જગતન દુઃખથી મહારે મન દુખાય છે. સગાંવહાલાં એ સૌ મહારે સુખને માટે છે એમ મહને લાગતું હતું; પણ હવે જગતન કલ્યાણને માટે જ જીવવું એવો મહારો સંકલ્પ થઈ ચુક્યો છે

મ્હારે વિષે સૌ સૌને જાણે તેવા ખ્યાલ બંધે બાંધે, પણ મ્હારો મૂલતમાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મ્હારા જ આત્માનો મોક્ષ એ નથી; મ્હારે તો અનેક દુઃખથી પીડાએલી આ માનવજાતિને સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મ્હારા આપ્તવર્ગ તરફથી જખરદસ્ત વિધન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ હું અહીંથી પ્રયાણ કરું છું.”

સિદ્ધાર્થ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મધ્ય રાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ આપાઢી પૂર્ણિમાનો હતો. આકાશ છૂટાછવાયાં વાદળાંથી છવાએલું હતું. છતાં ચાંદનીથી સઘળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિસુખમાં મગ્ન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સઘળે સુતુંસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોક્કીદારોના પોકાર અને ચિયાળકુતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાન્તિમાં કેઈ પણ પ્રકારે ખલેલ પડતી હોય એવું ચિન્ન જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંથક પર સવાર થયો અને જીનને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંથક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો બાર તેને કશી વિસાતમાં નહોતો. સમામને આંચકો દેતાં વેંત તે વાયુવેગે દોડ્યો. એના દાખડાના અવાજથી કપિલવસ્તુના ગાઢ ઉંઘમાં પડેલા લોકો ન જાગી ઉઠ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોક્કીદારોની સુદ્ધાં આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ. તે સીધો શહેરને દરવાજો જીનને ઉઘો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત

તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છત્રને લઇને કંથક ત્યાં આવ
કે તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજો આપોઆપ ઉઘડી ગ
અને કંથક બહાર નીકળી ગયા પછી પાછો આપોઆ
બીડાઈ ગયો !

થોડાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના િ
કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઇ આવ્યું. તેણે કંથ
ફેરવી એકવાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છત્રને કા
“ છત્ર, મ્હારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની હું આજે છેવટ
રળ લઉં છું. આજ જેમ આદ્યાશ્રમાનાં વાદળાંથી ચન્દ્રદર
અસ્પષ્ટ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મ્હારી મા
સિક શાન્તિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાન્તિ
છેક જ લોપ થયો નથી. ચન્દ્ર પરનાં વાદળાં વીખેરાઈ જ
ત્યારે આ ચન્દ્ર ઘડીવારમાં પોતાનાં શીતળ કિરણોથી જગ
દારશે એવાં ચિદ્ર સ્પષ્ટ દીસે છે. તે જ પ્રમાણે મ્હ
મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારોનું નિરસન થઈને મ્હારો શાન્તિ
ચન્દ્ર મોજે કળાએ પ્રકાશવા લાગશે અને સકળ જગતને ર
દેશે એવી મ્હારી પ્રબળ આશા છે. અને એમ થશે તો જ
મ્હારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની રીથી મુલાકાત લઇ
મ્હારા પ્રમત્તમાં યશ નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવ
દર્શન થવાનું છે. છત્ર, ચાલ આપણે હવે રાજગૃહનો મ
લઇએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એ
મ્હેં સાંભળ્યું છે. તે મ્હને ખરો રસ્તો દેખાઈને મ્હારી શંક
સમાધાન કરશે એવી મ્હને આશા છે.”

તે દિવસે સિદ્ધાર્થ ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યા વિના જ ત્રણ રાત્રી વટાવી ગયો અને બીજો દિવસે અનોમ નામની નદીને કાંઠે પહોંચ્યો; ત્યાં ઘોડા પરથી ઉતરીને તેણે ઘોડાને છત્રને સોંપ્યો અને કહ્યું, “ મહારા વહાલા છત્ર, હવે તું કંથકને લઈને પાછો જા. અહીંથી આગળ હું પગે જ મુસાફરી કરવાનો છું. મહારા આ શરૂ કંથકે મને ઘણી સહાય કરી છે. એના વિયોગ મને મહારા આત્મજનના વિયોગ કરતાં પણ વધારે સાહે છે. તથાપિ ભાવિ કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને મહારે એ સહન કર્યે જ છૂટકો છે.”

છત્ર બોલ્યો, “ હે આર્યપુત્ર ! આપને એકલા મૂકી હું શું મોહું લઈને કપિલવસ્તુમાં જઈ ? શુદ્ધોદન મહારાજ આપના સમાચાર પૂછે તેમને શું કહું ? આપનાં અને મહારાં સંગાંવહાલાં મને શું કહે ? ”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, “ છત્ર, તું એવી ચિંતાઓમાં પડીશ ના. આજ સૂધી તેં મહારો શબ્દ હેઠે પડવા દીધો નથી. કંથકને સંજ્ઞા કરી લાવ એમ કહેતાં વેંત ‘ તમે ક્યાં જાઓ છો ’ એવો સવાલ મુઝાં તેં મને કર્યો નથી; પણ માત્ર હવે તું મહારી ઈચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર નથી. આ મહારા અલંકાર લઈ જઈ મહારા પિતાના મ્હેં આગળ મૂકજે અને તેમને મહારો સન્દેશો કહેજે કે ‘ તમારો પુત્ર રાત્રીના નશ્વર સુષ્પમાં સામાધાન માનતો નથી. જગતમાં શાશ્વત સુષ્પ છે કે નહિ એની શોધ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો એને એવા સુષ્પની બાળ લાગશે તો જ એ પાછો આપને દર્શન આપશે; ન લાગે તો એના આ છેવટના નમસ્કાર સમજજો.”

સિદ્ધાર્થ બોલતો હતો ત્યાં છત્રની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહે જતાં હતાં. તે મોટેથી નીસાસો નાખીને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, આજ સૂચી મહેં આપનો બોલ પડતા પહેલાં કીલી લીધો છે એ ખરું; પણ આપનો ને મ્હારો વિયોગ થવાનો પ્રસંગ જ કદીયે આવ્યો નહોતો. આપ મ્હારી સાથે હો તો ચાહે તે કામ કરતાં મ્હને કશાનો ડર લાગતો નથી. પણ આજ આપ મ્હારાથી કાયમના છૂટા પડવા માગો છો, તેથી મ્હારો આત્મા જાણે આ મ્હારા જડ દેહ રૂપી ખોળીઆને છોડી ચાલ્યો જતો હોય એવી મ્હારી સ્થિતિ થઈ છે. રાજપુત્ર! મ્હારી આપને એ જ વિનંતિ છે કે આપ મ્હને આપનાથી વિખૂટો પાડશો મા. ”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “છન્ન, તારી સ્વામિભક્તિ પ્રશંસાને પાત્ર છે. પણ દુનિયાદારીનો તને હળુ પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી. હું અને તું બેગા રહીશું તોપણ છેવટે મૃત્યુ તો આપણને વિખૂટા પાડવાનું જ છે. અને નિર્ફલ મૃત્યુની દાદમાંથી છૂટ્યો હોય એવો માણસ કોણ છે? માદીકરાનો, પિતાપુત્રનો, પતિપત્નીનો, મિત્રમિત્રનો અને સગાંસગાંનો વિયોગ પાડતાં મૃત્યુ કદી એ આધુંપાધું જોતું નથી. તો આ કોમળે કોઈકાળે થવાનો વિયોગ આજ જ થાય તો તેમાં તું આટલો બધો હેમતાઈ શાને જાય છે? અને ખીજું એમ છે કે આ મ્હારો વિયોગ એ કંઈ કાયમનો નથી. મ્હને સદ્બર્મબોધ થશે—અને થશે એવી મ્હને પૂરેપૂરી આશા છે—તો મ્હારો અને તારો શરીરથી મેળાપ થવાનો જ છે. માટે શોક વગર હમને તું મ્હારા કલ્પા પ્રમાણે કર. ”

છન્ને ખેંચતાણુ તો ખૂબ કરી, પણ સિદ્ધાર્થ આગળ
 તું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. સિદ્ધાર્થના અલંકાર લઇને અને
 થકની લગામ ઝાલીને તે કપિલવસ્તુને રસ્તે વળ્યો. પણ શર
 થકથી પોતાના માલીકને વિયોગ બિલકુલ સહેવાયો નહિ.
 શું મોટથી ચીસો પાડી પોતાનું શરીર જમીન પર પછાડ્યું
 ને ત્યાં જ પ્રાણ છોડ્યો ! કંથકના મરણથી છત્રના શોકનો
 ર રહ્યો નહિ. પણ પોતાના ધણીની આજ્ઞા આગળ એનું
 કં વળે એમ નહોતું, એટલે તે એમને એમ દુઃખથી કબરોતે
 । કપિલવસ્તુ ગયો.

---

(૩)

તપશ્ચર્યા

સિદ્ધાર્થે પોતાનો રાજવેશ છોડી ભિક્ષુવેશ ધારણ કર્યો અને પગે મુસાફરી કરીને એક અઠવાડિયામાં રાજગૃહ જઈ પહોંચ્યો. તેણે રસ્તામાં શી રીતે નિર્વાહ કર્યો એ વાત ગ્રન્થોમાં કહેલી નથી; છતાં અરણ્યમાં મળે એવાં ફળમૂળ પર તેણે ગુળરો કર્યો હશે એવું અનુમાન છે. પણ સિદ્ધાર્થ રાજગૃહમાં આવ્યો ત્યાં નિર્વાહનું બીજું સાધન ન હોવાથી તેને શહેરમાં ભિક્ષા માગવા જવું પડ્યું. ભિક્ષાપાત્ર લઈને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી રાજગૃહના રસ્તાઓ પર તેને ચાલતો જોઈને રાજગૃહવાસી નામરિકો ચકિત થઈ ગયા. રાજગૃહની આસપાસ અનેક મનસુ રહેતા હતા. પણ ભરજીવાનીમાં આવેલો સિદ્ધાર્થ જેવો તેજસ્વી પુરુષ એમનામાં કદી થે દેખાયો નહોતો. સિદ્ધાર્થને બારણા આગળ જોતાં જ ઘેરેઘેરથી સ્ત્રીઓ બહાર આવી યથાશક્તિ રાષેલું અન્ન તેના પાત્રમાં મૂકવા લાગી. ઘડીવારમાં તો સિદ્ધાર્થનું પાત્ર નાનાપ્રકારનાં અન્નથી ભરાઈ ગયું. એ પાત્રને ઉપરણાથી ઢાંકી રાજમહેલ આગળ થઈ સિદ્ધાર્થ પાંડવ પર્વત બાજી વળ્યો.

મગધ દેશનો રાજા બિંબિસાર મહેલની અગાસીએ બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થને રસ્તા પરથી જતો જોઈ તેણે નોકરોને કહ્યું, “આ વિલક્ષણ પુરુષ કોણ છે? એના શરીરની કાન્તિ જોતાં એ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ

દેખાય છે. પણ એનો બિશુવેશ જોઈને મનને શંકા થાય છે. તમે એની પાછળ પાછળ જઈને એ ક્યાં જાય છે ને શું કરે છે એની તપાસ કરો. એની બધી પ્રવૃત્તિ જાણવાને હું બહુ જ કૃત્યુક થયો છું.”

રાજની આસાં સાંભળતાંની સાથે રાજદૂતો તાબડોતોબ સિદ્ધાર્થની પાછળ જવા નીકળ્યા.

પાંડવ પર્વત પર આવી સિદ્ધાર્થ એક ટેકરીની છાયા નીચે પથ્થર પર બેઠો અને બિશ્વાપાત્ર નીચે મૂકી એમાંના નાનાવિધ અન્ન તરફ નજર નાંખી. ઢેડ અને ચમારથી માંડીને તે ઢેડ બ્રાહ્મણ સુધીની અઢારે વર્ણના માણસોએ આપેલું અન્ન એ પાત્રમાં હતું. એ જોઈ સિદ્ધાર્થને ઉઠાંટા આવવા લાગ્યા પેટનાં આંતરડાં મ્હોં વાટે બહાર નીકળે છે કે શું એમ તેને થઈ ગયું. એટલે તેણે મનમાં કહ્યું, “ સિદ્ધાર્થ, તને કામ્યે જોરજુલમથી પ્રવ્રજ્યા લેવાની ફરજ પાડી નથી. રાજપુત્રીથી તેં આ વેશ સ્વીકાર્યો છે. રાજસંપત્તિનો તેં હસતે મ્હોડે ત્યાગ કર્યો છે; છતાં આ ધાતક સંસ્કારોને તું હજી પણ દૈયા સાથે ચોંટાડી રાખે છે ! માણસ માણસના બેદભાવથી તારું હૈયું કંકળી ઉઠતું હતું. પણ અત્યારે હીન જાતિનું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવતાં વેંત તારા મનમાં એ લોકોને વિષે અનુકંપા ન રહેતાં કંટાળો ઉપજ્યો. સિદ્ધાર્થ ! આવી ઘેલછા છોડી દે. મુગંધી ચોખ્ખાના ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલા આ અન્નમાં તને બેદભાવ ન જણાવો. જોઈએ. એ સ્થિતિ આવશે તો જ તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થવાની છે.”

આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ દઇને સિદ્ધાર્થે બ સંયમથી બિદ્યાનું અભ્યાસ કરી શરૂઆત કરી. એટલા જિજ્ઞાસુ રાજાએ મોકલેલા ચાર દૂત સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. એમાંથી એક જણ તાબડોલ રાજાને ખબર આપવાને પાછો દોડી પહોંચ્યો અને જિજ્ઞાસુને કહ્યું “ મહારાજ, આપે જે સત્પુરુષની ભાળ કાઢવા સારું અભ્યાસ મોકલ્યા હતા તે પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી એક ટેકરી ઝાયામાં બેઠો છે. સિંહસભી તેની મુદ્રા જોઇને કાંઈ માણસના મનમાં એને વિશે આદરભુક્તિ ઉપજ્યા વિના એમ નથી. ”

દૂતોના આ શબ્દો સાંભળી જિજ્ઞાસુએ પોતાના જોડાવ્યો અને તાબડોલ પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં જઈ નિસિદ્ધાર્થ બેઠો હતો તે ઠેકાણે પગે ચાલતો ગયો.

સિદ્ધાર્થે ભોજન હમણાં જ પૂરું કર્યું હતું. બિદ્યાપ્રધાનને એક બાળુએ તડકામાં પલાંહી વાળીને તે પોતા આસન પર શાન્તપણે બેઠો હતો. જિજ્ઞાસુ તેની પાસે એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ તારા શરીરની કાંઈ પરથી તું કશું ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવો જોઈએ એમ જણાયું છે. પણ આટલી તરુણ વયમાં રાજ્યશ્રીને ત્યાગ તારે શા માટે કરવો પડ્યો. એનું અનુમાન કું કરી શકતો નથી. તું ક કુળમાં જન્મેલો છે અને અહીં કેમ આવ્યો છે એ જાણવા ઇચ્છાથી કું અહીં આવ્યો છું. તું ગમે તે જાતનો હોય તોપણ તને મ્હારી પાસે રાખી મોટી પાયરીએ ચડાવવાનો મ્હોં વિચાર

કર્ચો છે. તું મહારા સૈન્યમાં ભારે સેવા કરીશ એમાં મહને શંકા નથી.”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધેલ, “મહારાજ, હિમાલયની તળેટીમાં શાખ્યોનું જે સુસંમુદ્ધ રાજ્ય છે તેની કીર્તિ તો આપના સાંભળવામાં આવી જ હશે. ત્યાંના રાજાનો હું પુત્ર છું. સંપત્તિ મેળવવાની આશાએ મહેં ગૃહત્યાગ કર્યો નથી. ગૃહત્યાગમાં મહારો બીજો કશો ઉદ્દેશ નથી; કેવળ દુઃખોપશમનો માર્ગ શોધી કાઢવાને માટે અહીં સૂધી આવવાનો મહેં શ્રમ સહન કર્યો છે. એને માટે હજી પણ પુષ્કળ કલેશ સહેવાને હું તૈયાર છું. જગતમાંની સઘળી સંપત્તિ મળે તોપણ મહારા મનનું સમાધાન ચવાતું નથી. માનવજાતિના દુઃખનો અન્ત ક્યાં આવે છે અને એ સ્થાન પ્રતિ જવાનો માર્ગ કયો એ મહને સમજાય નહિ તો મહાઈ જીવતર ધૂળ છે ! માટે આપ મહને આપના રાજ્યમાં રહેવાનો આગ્રહ ન કરશો.”

બિંબિસારે સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય જોઈ તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો અને કહ્યું, “હે રાજકુમાર ! તારા નિશ્ચયની આડે આવવાની મહારી ઈચ્છા નથી ! પણ જો તને જગદુદ્ધારનો માર્ગ જાણે તો સૌથી પહેલાં તારે મહાઈ વિહારદાન+સ્વીકારવું પડશે.”

સિદ્ધાર્થે એ વાત કબૂલ રાખી અને ત્યાંથી આગાર-કાલામ ઋષિના આશ્રમે ગયો.

+ વિહાર એટલે બિહુને રહેવા માટે બાંધેલો આશ્રમ.

આગારકાલામ એ મોટા નામાંકિત તપસ્વી હતો અને રાજગૃહ પાસે એક આશ્રમમાં રહેતો હતો. યોગશાસ્ત્રમાં તે પારંગત છે એવી તેની બારેખ્યાલિ હતી. આ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સમજી લેવાને તેની પાસે દૂરદૂરના પ્રાંતોમાંથી સંખ્યાબંધ ભાવિક લોક આવતા અને તેમાંના કેટલાક તેના શિષ્ય બની યોગાભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં જ રહી જતા.

સિદ્ધાર્થે કાલામના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળા મોટું ભાવક મંડળ ત્યાં જમ્યું હતું. હું કાલામના દર્શને આવ્યો છું એમ કહ્યું એટલે કેટલાક તપસ્વીઓ તેને કાલામ ઋપિની કુટીરમાં લઈ ગયા. કાલામ એક દર્બાસન પર બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થ તેને નમસ્કાર કરી એક પાણીએ મૂકેલા આસન પર બેઠો અને કાલામને પોતાનો પૂર્વ વૃતાન્ત નિવેદન કરી બોલ્યો, “કાલામ, આપનો શિષ્ય બની મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની ઇચ્છાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

કાલામ ઋપિના અનેક શિષ્યો છતાં તેમાં આટલા મોટા રાજકુળમાં જન્મેલો એવો એક પણ શિષ્ય નહોતો. તેથી સિદ્ધાર્થે મ્હાઈ શિષ્યત્વ સ્વીકારવાને અહીં સૂઝી આવ્યો એ વિચારથી એના મનને આનન્દ થયો હોય તો તેમાં ખટું નવાઈ જેવું નથી. તેણે સિદ્ધાર્થને કહ્યું, “મહારા પન્થમાં બળીને ઘણા લોકોનું સમાધાન થયું છે, તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોવાથી નાનપણમાં જ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ તને મળ્યું હોવું જોઈએ. તેથી તું મ્હારો મત અંગીકાર કરીશ તો એનું રહસ્ય તને જણાતાં વાર લાગવાની નથી.”

કાલામ ઋષિના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સિદ્ધાર્થ થોડા જ વખતમાં પારંગત થઈ ગયો. કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનો પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કરી ચર્ચા કરવાની તેની તૈયારી હતી. પણ એ સધળા પોપટ-પંચી હતી. કાલામના ખીળ પણ કેટલાક શિષ્યો સિદ્ધાર્થની પેઠે પોપટપંચીમાં પ્રવીણતા મેળવી પોતે મોટા તત્ત્વવેત્તા છે એમ સમજતા હતા. પણ આ પોપટપંચીથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન ન થયું. તેણે વિચાર કર્યો, “ માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વકે સર્વ સિદ્ધાન્તનો મુખપાઠ કરી જવાથી મહારા ગુરુને ધર્મ-રહસ્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય; અને સાક્ષાત્કાર વગર તો તેઓ સધળા લોકોને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ ન જ કરે. તેથી મહારે આ પોપટપંચીથી સન્તોષ ન માનતાં કાલામ ઋષિના ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો જોઈએ. ”

આવો વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “ બો આચાર્ય, આપે શીખવેલા સર્વ સિદ્ધાન્ત મહને મોડે થઈ ગયા છે. કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વિષે વાદવિવાદ કરવાને હું તૈયાર છું. છતાં આપના ધર્મરહસ્યનો મહને સાક્ષાત્કાર થયો નથી. તેથી આપના ધર્મનું સારભૂત એવું અંગ કયું અને એના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ કયો એ કૃપા કરીને મહને કહો. ”

કાલામે જવાબ દીધો, “ સિદ્ધાર્થ, મહારા આખા ધર્મમાં મહે જ સમાધિની સાત પાયરીઓ કહી છે તે એક છે. એની જો પ્રાપ્તિ થાય તો તને તે જ ક્ષણે મહારા ધર્મરહસ્યનું જ્ઞાન થશે. ”

શિદ્ધાર્થે કહ્યું, “ આ સમાધિની સાત પાયરીઓ મહને મ્હોડે તો આવડે છે, છતાં એનું યથાર્થ જ્ઞાન મહને થયું નથી. આપ મ્હારા પર દયા કરી ૧૨ી એકવાર એનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવો. ”

કાલામે સમાધિની પાયરીઓ સમજાવવા માંડીઃ “ શિદ્ધાર્થ, પહેલી ચાર પાયરીઓને હું ધ્યાન કહું છું. પહેલા ધ્યાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ મનોવૃત્તિઓ રહે છે અને બાકીની બધી મનોવૃત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિતર્ક એટલે ઇન્દ્રિયગોચર વિષયોમાં ચિત્તનો પ્રથમ પ્રવેશ. વિચાર ધ્યાનવિષયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે. વિતર્ક કરતાં વિચાર વધારે શાન્ત હોય છે. પ્રીતિ એ ધ્યાનમાં યોગીને પ્રાપ્ત થતો આનન્દ છે. સુખ પ્રીતિ કરતાં પણ વધારે શાન્ત સ્વભાવનું હોય છે. પ્રીતિની લહેરો શમે છે ત્યારે યોગીને સમાધિસુખ થું છે એની સમજણ પડે છે. એકાગ્રતા એટલે ધ્યાનવિષયમાં તત્સીનતા. એકાગ્રતા વિના મનુષ્યને ક્ષણિક સમાધિ સુદ્ધાં સાધ્ય થાય એમ નથી. બીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક અને વિચાર એ બે મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ થઈને પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ ત્રણ જ મનોવૃત્તિઓ બાકી રહે છે. ત્રીજા ધ્યાનમાં પ્રીતિ પણ નીકળી જાય છે. અહીં યોગી સુખ અને એકાગ્રતા એનો જ અનુભવ લે છે. ચોથા ધ્યાનમાં એકલી એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. અને એને ઉપેક્ષાના ટેકા હોવાથી તે અત્યન્ત પરિશુદ્ધ હોય છે. આ ચાર ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી યોગીએ અનન્ત આકાશનું ધ્યાન ધરવું. આકાશનું ધ્યાન ધર્યે જ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપણે

આકાશાનન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયા પછી યોગીએ વિજ્ઞાનનું ધ્યાન ધરવું. વિજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ આકાશની પણ પેલી પાર છે. તેથી યોગી આકાશની પાયરી છોડી આ પાયરી પર જાય એટલે સકળ વિશ્વ તેને જ્ઞાનમય દીએ છે; વિજ્ઞાન સિવાય બીજી કશી વસ્તુ તેને દેખાતી નથી. આ સમાધિને આપણે વિજ્ઞાનાનન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. એની પેલી પારની અને છેવટની પાયરી યોગીએ અભાવનું ધ્યાન ધરવું એ છે.

આ જગતમાં કશી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, આપું જગત અભાવરૂપ છે, એમ ધ્યાન કર્યાથી આ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમાધિ અભાવ રૂપ હોવાથી આપણે એને આક્રિયન્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ મનની શક્તિઓ છે. તેમને મંડં માનસિક ઇન્દ્રિયો એવું નામ આપ્યું છે. યોગીએએ આ ઇન્દ્રિયોને વિષમ થઈ જવા ન દેતાં તેમનું સામ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ખાસ કરીને શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાનું, તથા વીર્ય અને સમાધિનું સામ્ય હોવું જોઈએ. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સઘળો કરવો પડે છે. સ્મૃતિ એટલે મનની જગૃતિ. હું આ પ્રસંગે શું કરું છું, મ્હારું મન સ્વસ્થ છે કે અસ્વસ્થ છે વગેરે વસ્તુ વિષેનો જે વિવેક એનું જ નામ સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનાં જે દ્વાર શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ છે તેની સમતા સાધવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થ, તું જો આ પાંચ ઇન્દ્રિયોની સમતા સાધી અનુક્રમે મ્હોં કહેલી સમાધિની સઘળી પાયરીઓનો અભ્યાસ કરીશ તો તને છેવટની પાયરીની

—આકિંચન્યાયતન સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મહારા ધર્મના રક્ષકનો તને સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહી શકાશે.”

સિદ્ધાર્થે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી લઘ એકાન્તમાં ચિન્તન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો, મહારા આચાર્યે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સંમત્ય સાધવાનું મને કહ્યું એ તો ઠીકજર છે; કેમકે વ્યવહારમાં પણ એ શક્તિઓનું સામ્ય હોવું બહુ જરૂરનું છે. આપણી શ્રદ્ધા જ જો વધતી જાય અને એની સાથે સાથે પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ ન થાય તો આપણે ગમે તે વસ્તુ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગીએ છીએ. કોઈએ કંઈ કહ્યું એટલે તે આપણને ખરું લાગે છે. એથી ઉલટું આપણી પ્રજ્ઞા વધતી જાય અને તેને શ્રદ્ધાનું બંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખલ થઈ જાય છે. તેને લીધે આપણે ગર્વથી કુલાઘ જઈએ છીએ અને દંભનું ભક્ષ થઈ પડીએ છીએ. પણ પ્રજ્ઞાને ત્યારે શ્રદ્ધાની જોડ મળે છે ત્યારે આ બંને માનસિક શક્તિઓનું સુખદારક પરિણામ નીપજે છે. તે જ પ્રમાણે વીર્ય (ઉત્સાહ) વધતું જાય અને એને સમાધિનું બંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખલ થઈ જાય છે. અતિશય ઉત્સાહને લીધે મનુષ્યને પોતે શું કરે છે એનું પણ ભાન રહેતું નથી. છતાં એકલી સમાધિ પણ નુકસાનકર્તા છે. સમાધિની શક્તિ વધતી જાય તો તો માણસ આળસુ બને, અને એ કશું લોકોપયોગી કૃત્ય કરી શકે નહિ. પરંતુ વીર્ય અને સમાધિ એ બે શક્તિની સમતા પ્રાપ્ત કરાય તો પરિણામ સુન્દર આવે. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવો ઘટે એ મહારા ગુરુનું કહેવું બરાબર છે. રાજાનો મુખ્ય પ્રધાન જેમ

બીજા પ્રધાનોના કામની તપાસ રાખે છે તે પ્રમાણે સ્મૃતિએ શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ એમના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. હવે મહારા ગુરુ જ એ પાંચ શક્તિની સમતા સાધી શક્યા અને બીજાથી તેમ થઈ શકે નહિ એમ નથી. મહારામાં પણ આ પાંચ શક્તિઓ છે અને હું પણ એ પાંચની સમતા સાધવાને સમર્થ છું.”

સતત પરિશ્રમ કરીને અને ઉપર ગણાવેલી પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધાર્થે થોડા જ વખતમાં આક્રિયન્યા સમાધિ સાધ્ય કરી, અને કાલામની પાસે જઈ તેમને કહ્યું, “બો આચાર્ય, આપે સમાધિની જે સાત પાયરીઓ કહી તેનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને છેવટની પાયરી મેં સાધ્ય કરી છે. હવે આગળ મારે શું કરવું તે મને કહો.”

કાલામે જવાબ દીધો, “હવે આગળ તારે કશું કરવાનું રહ્યું નહિ. મહારા ધર્મ રહસ્યનો જેવો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવો જ તને પણ થયો છે. હવે તું મહારા જેવો જ આ ધર્મ પન્યનો મુખ્ય આગેવાન થઈ શિષ્યશાખા વધારવાનો પ્રયત્ન કર.”

કાલામ ગુરુ અને સિદ્ધાર્થ શિષ્ય હોવા છતાં કાલામે સિદ્ધાર્થનું ગૌરવ કર્યું. સિદ્ધાર્થે ન્યારે આક્રિયન્યાયતન સમાધિ સાધ્ય કરી ત્યારે કાલામે મોકળે મને સિદ્ધાર્થ પોતાના જેટલી જ યોગ્યતાએ ચડ્યો છે એ વાત કબૂલ કરી. પણ કાલામે દીધેલા માનથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તે મનમાં બોલ્યો, “આક્રિયન્યાયતન સમાધિથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ

તો થવાની નથી. આ સમાધિથી દુર્વાસનાનું કેટલોક વખત સુધી દમન કરી શકાશે, પણ એનો સમૂળો ઉચ્છેદ થવાનો નથી. મહારા આચાર્યે ઉપદેશેલા આ માર્ગથી નિર્વાણનો માર્ગ ભિન્ન હોવો જોઈએ.”

આમ વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ ઋષિને આશ્રમ છોડી નીકળ્યો અને ઉદ્રક રામપુત્ર નામના ખીજા એક પ્રખ્યાત તપસ્વી ઋષિને આશ્રમે ગયો.

ઉદ્રક ઋષિએ સિદ્ધાર્થની સારી પેઠે આગતાસ્વાગતા કરી. સિદ્ધાર્થે પોતાનો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે આ રાજપુત્રે આટલા અલ્પ સમયમાં જ સાત પાયરીઓ વટારી દીધી એ જાણીને ઋષિ ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, “હે રાજપુત્ર, મહારી શિષ્યશાખામાં અનેક તપોવૃદ્ધ શ્રમણ છે; પણ આટલા થોડા વખતમાં સમાધિની સાત પાયરીઓ ચડેલો શિષ્ય મળે એક પણ મળ્યો નથી ! તું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારી આગલી ઉંમર સુખચેનમાં ગઈ છે. તેમ છતાં, અમને તપસ્વીઓને જે વસ્તુઓ ભારે કષ્ટથી સાધ્ય થાય છે તે તે વગર મહેનતે સાધ્ય કરી એ વાતનું જોઈતું જોતું કરીએ એટલું ઓછું છે ! તારા પ્રજ્ઞાદિગ્ધ ગુણોથી અને તપશ્ચર્યાથી તું આશ્રમને શોભા આપીશ એમાં મને શંકા નથી. હવે તને શીખવાડવાની એવી એક જ સમાધિ બાકી રહી છે. કાલામે તને જે સાત પાયરીઓ શીખવાડી તેની આગળ ખીજા એક પાયરી છે. તેને અમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિમાં યોગી તક્ષીન થાય એટલે તેના મનમાંથી

પદ્માય માત્રની સંજ્ઞા નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે. અભાવની સંજ્ઞા પણ તેના મનમાં રહેતી નથી. માટે આ સમાધિને નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ એવું નામ આપ્યું છે. આ સમાધિનો તું અભ્યાસ કરીશ તો તે જ વેળા તને મહારા ધર્મનું રહસ્ય જણાશે.”

ઉદ્રક ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી સિદ્ધાર્થે થોડા જ દિવસમાં નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને ઉદ્રક ઋષિ પાસે જઈ બોલ્યો, “ભો આચાર્ય, આપે ઉપદેશેલી છેવટની સમાધિ મ્હને પૂર્ણપણે સાધ્ય થઈ છે. હવે આગળ શું કરવું તે શીખવો.”

ઉદ્રકે કહ્યું, “સિદ્ધાર્થ, હવે તને શીખવવાનું કશું રહ્યું નથી. તું મહારી પેડે જ મહારી શિષ્યશાખાનો મુખ્ય આચાર્ય થઈને એમને આ મહારો ધર્મ શીખવ.”

આ ખીબા ગુરુએ દીધેલા માનથી પણ સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તેણે વિચાર કર્યો, “નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન સમાધિ સર્વ સમાધિમાં શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી; પણ એને બળે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. આ સવ સમાધિઓથી મહારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ કૈંક વખત સુધી દબાશે; પણ એમનો સમૂળો નાશ નહિ થાય. તેથી હવે જે તે ધર્મપન્થમાં પેસી વખત ન બગાડતાં પોતે જ પ્રયત્ન કરીને નિર્વાણનો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ.”

પછી ઉદ્રક ઋષિની રજા લઈ સિદ્ધાર્થ ધરતો ધરતો ગંગાની પાસે ઉત્તરેલા કરીને સ્થાન હતું ત્યાં આવ્યો. આ

પ્રદેશ અત્યંત રમણીય હતો. નૈરંજરા નદી આ જ પ્રદેશમાં થઈને વહેતી હતી અને થોડે થોડે અન્તરે આ નદીને કાંઠે ગામ વસેલાં હતાં. આ રમ્ય પ્રદેશની વનશ્રી જોઈને બોધિ-સત્ત્વનું હૃદય વીંધાઈ ગયું. તે બોલ્યો, “આવો પ્રદેશ મહારા જોવામાં કવચિત જ આવ્યો હશે. શી આ વનશ્રી ! આ મંદમંદ વહેતી નદી તો જાણે મહાને પ્રેરણા જ દઈ રહી છે. અહીંના લોકોએ આ વન તોડી આ પ્રદેશ ઉત્તજડ કર્યો નથી એ એક તપસ્વિજનનું ભાગ્ય સમજવું જોઈએ.”

બોધિસત્ત્વે આ જ પ્રદેશમાં પોતાની તપશ્ચર્યા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજા પણ અનેક તપસ્વીઓ મગધ દેશના આ અરણ્યભાગમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા. ઉરુવેલકાશ્યપ, ગયાકાશ્યપ અને નદીકાશ્યપ એ ત્રણ ભાઈઓ અહીંના તપસ્વિમંડળમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. બીજા પણ કેટલાક સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસ કરનારા તપસ્વીઓ આ અરણ્યમાં વસતા હતા.

સિદ્ધાર્થે પણ કોઈનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં અહીંયાં સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસની શરૂઆત કરી. સમાધિની આંક પાયરીઓ તો તે વટાવી ગયો જ હતો. છતાં એથી પણ આગળ બીજા કંઈ નવી પાયરીઓ હોય તો જોવી એ ઉદ્દેશથી તેણે કડક યોગાભ્યાસ આદર્યો. શ્વાસોચ્છવાસ રોકી કલાકના કલાક મુઠ્ઠી તે સ્થિતપ્રત્ત ધ્યાનસ્થ બેસતો. એને લીધે એના પેટમાં ભયંકર વેદના થતી અને આખું શરીર બળ્યું બળ્યું થઈ રહેતું. છતાં તેનો ઉત્સાહ રતિપૂર મેળો પડ્યો નહિ અને જાગૃતિમાં ઉણપ આવી નહિ. પહેલાં તો આ તીવ્ર

યોગાભ્યાસની સિદ્ધાર્થના ચિત્ત પર નુકસાનકારક અસર થઈ નહિ, છતાં શરીર પર માહી અસર થયા વિના રહી નહિ. તેનું શરીર છેક દુબળું થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ પોતાનો યોગાભ્યાસ ચલાવતો હતો ત્યાં કૌંડિલ્ય, વપ્ર, ભાદ્રિય, મહાનામ અને અમ્બજિત એ નામના પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વી તેને આવી મળ્યા. સિદ્ધાર્થનું અને તેમનું નાનપણનું ઓળખાણ હતું અને સિદ્ધાર્થ આગળ પર બુદ્ધ થનાર છે એ બવિધ્ય બાળપણમાં જ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. સિદ્ધાર્થે આદરેલો ખડતર યોગાભ્યાસ જોઈ તે થોડા જ વખતમાં બુદ્ધ થશે એવી તેમને આશા ઉપજી અને તેથી તેઓ ભારે આસ્થાથી સિદ્ધાર્થની સેવા કરવા લાગ્યા.

ધણા દિવસ સૂધી સિદ્ધાર્થે હડયોગનો અભ્યાસ કર્યો. શિયાળામાં દિવસે જંગલમાં પેસી ત્યાં ધ્યાન લગાવી બેસવું ને રાત્રે ખુલ્લા મેદાનમાં બેસવું, અને ઉનાળામાં દિવસે મેદાનમાં બેસવું અને રાત્રે ગીચ ઝાડીમાં પેસી ત્યાં બેસવું, એ રીતે તેણે તપ આરંભ્યું. પણ એને લીધે ખીજો કશો લાભ ન થતાં દહાડે દહાડે તેનું શરીર માત્ર મળવા લાગ્યું. છતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા દીધો નહિ. હડયોગથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ જોઈ તેણે ધીમે ધીમે આહાર ઓછો કરવાની શરૂઆત કરી. આહાર છોડ્યે યોગમાર્ગમાં જલદી સિદ્ધિ મળે છે એમ તે કાળે મનાતું હતું.

સિદ્ધાર્થે ધીમે ધીમે અન્નનો ત્યાગ કર્યો અને રોજનું આર પાંચ પળા મગનું કે કળથીનું પાણી પીને તે દિવસ

કાઠવા લાગ્યો. એના દેહની અસહ્યતાની હવે હદ આવી ગઈ. હાથપગ સળીઓ થઈ ગયા, બરડાની કરોડ સાથે દેખાવા લાગી, બાજેલા ધરના વાંસની પેઠે પાંસળીઓ હચહચી ગઈ, પાણીમાં પડેલાં નક્ષત્રોનાં પ્રાતર્ધિન્ય જેમ ઉડાં ગએલાં દેખાય છે તેમ તેની આંખોની કીકીઓ ઉડી ઉતરી પડી, કડબું કાણું કાચું કાપીને તડકામાં નાખતાં જેમ કરમાઈ જાય છે તેમ તેની અંગાકુની સુન્દર અંગકાન્તિ છેક કરમાઈ ગઈ અને તેનાં પેદ અને પીઠ ચોંટીને એક થઈ ગયાં.

એક દિવસ સિદ્ધાર્થના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ જે હું અતિ તીવ્ર વેદના ભોગવું છું તેના કરતાં વધારે તીવ્ર વેદના કોઈ તપસ્વીએ નહિ વેડી હોય ! પણ આટલું દુઃખ ભોગવ્યા છતાં મને પરમશાન્તિનો માર્ગ જડતો નથી. ત્યારે મહારા પ્રયત્નમાં ભૂલ તો નહિ હોય ? મેરુમંડળમાં ભૂલો પડેલો વટેમાર્ગ જેમ આડી વાટે ચડી જાય છે તેવી જ મહારી સ્થિતિ નહિ થઈ હોય એમ કેમ કહેવાય ? નાનપણમાં મહારા પિતાની સાથે ખેતરમાં ગયો હતો ત્યાં જાંબુના ઝાડની છાયામાં હું ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો એ મને યાદ છે. તે વેળા હું દેહદંડન કરતો નહોતો તેમ છતાં મને સમાધિસુખ મળેલું. એટલે અત્યારના મહારા દેહદંડનથી મને કંઈ શયદો થાય એમ લાગતું નથી. નાનપણમાં હું જે સમાધિસુખનો અનુભવ કરતો હતો તે પાપવાસનાની તૃપ્ત કરવાથી મળેલું સુખ નહોતું કે બીજાના ખૂનખારથી મળેલું સુખ નહોતું. ત્યારે એવું સુખ મહારે શામાટે જતું કરવું એ મને સમજાતું નથી. આ તપશ્ચર્યાનો વિકટ માર્ગ છોડી હું એ સાદે માર્ગે કંઈ શયદ ? પણ મહારે

શરીર એટલું દુબળું પડી ગયું છે કે મહારાથી કેઈ પણ માર્ગે એક પણ પગલું આગળ વધવાનું બની શકે એવું નથી. માટે પહેલાં તો થોડું થોડું અનાજ ખાવાની ટેવ પાડીને મહારી જતી રહેલી શક્તિ પાછી મેળવવી જોઈએ. ”

તે દિવસથી આસપાસનાં ગામમાંથી ભિક્ષા લાવીને સિદ્ધાર્થ થોડું થોડું અન્ન ખાવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થને ખાતો જોઈ તેની શુશ્રૂષામાં રહેલા પાંચ તપસ્વીઓને એના પર તિરસ્કાર દેખાયો. તે આપસમાં કહેવા લાગ્યા, “આજ સુધી આપણને એવી આશા હતી કે સિદ્ધાર્થ તીવ્ર તપશ્ચર્યાને બળે કરીને બુદ્ધ થઈને આપણું અજ્ઞાન દૂર કરશે અને આપણને પણ પોતાના ધર્મના ભાગીદાર બનાવશે; પણ આજ આપણી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. આ દેવે રાજપુત્ર સુક્તિના ખરો ભાગ છોડી પેટને પન્થે વળ્યો છે ! હવે એની પાસેથી અહમ્મદાનની આશા કરવી એ લીમડાના ઝાડ પરથી મીઠા ફળના આશા કરવા બરોબર છે ! ”

આવી રીતે આપસમાં સિદ્ધાર્થને વિષે તિરસ્કારનાં વચન કાઢી એ પાંચ તપસ્વીઓ કાશી બણી ચાલતા થયા.

મહારા સાથીઓ મ્હને છોડી ગયા એ વિચારથી સિદ્ધાર્થના મન પર કથું માડું પરિણામ થવાને બદલે તેણે બારે ખંતથી ધર્મચિન્તનનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું. કેંઈ દિવસ નિયમિતપણે મિત્રહાર કર્યાથી સિદ્ધાર્થના શરીરમાં પહેલાંની શક્તિ આવતી ગઈ અને તે નિરામય સમાધિસુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો.

(૪)

માર સાથે પુદ્

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં સેનાની નામનો એક ધનામદાર રહેતો હતો. તેને ગામમાં રહેતો હતો તે ગામનું નામ સેનાની-ગ્રામ પડ્યું હતું. એ ધનામદારને મુળતા નામની એક રૂપવતી કન્યા હતી. મ્હને યોગ્ય વર મળશે ને પહેલો પુત્ર જન્મશે તો દેવતાને દૂધની ખીરનું નૈવેદ્ય ધરાવી ધણા ભાવથી તેની પૂજા કરીશ એવી મુળતાએ કુમારી અવસ્થામાં પોતાના ગામની પડોશમાંની વનદેવતાની બાધા રાખી હતી.

મુળતાનો મનોરથ પૂરો થયો હતો, તેને કિંચા કુળનો સદ્ગુણી વર મળ્યો હતો અને એના સહવાસમાં કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી તેને એક દેખાવડો અને તેજસ્વી પુત્ર થયો હતો. મુળતાની જેવી પતિ પર અપાર ભક્તિ હતી તેવો જ તેના પતિનો પણ તેના પર નિરતિશય પ્રેમ હતો અને એ પ્રેમ પુત્રલાભથી દ્વિગુણિત થયો હતો.

મુળતા આ આનન્દના ઉત્સાહમાં પોતાની દેવતાને ભૂલી ન ગઈ. વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રભાતમાં તેણે દાસીને વનમાં જઈ ત્યાં પેલી દેવતા જે વડના ઝાડ પર રહેતી હતી તેની નીચેની જગા સાફસૂક કરી પૂજાની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે જાતે દૂધની ઉત્તમ ખીર બનાવવાના ઉદ્દેશમાં પડી.

ઘોષિસત્ત્વને તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યાને આજ લગભગ છ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. આજ સવારે, મુળતાની દેવતા રહેતી હતી તે જાડ તળે તે ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો. કેટલાક વખત સૂધી પરિમિત અન્ન ગ્રહણ કરવાને લીધે તેના ચહેરા પર પૂર્વની કાન્તિ આવી હતી અને તેમાં તપશ્ચર્યાથી આવેલી તેજસ્વિતા બળવાથી તેની મુખકાન્તિ અત્યંત પ્રસન્ન બાસતી હતી.

મુળતાની દાસીએ આપણા ઘોષિસત્ત્વની ધ્યાનસ્થ બેઠેલી ગંભીર મૂર્તિ નિહાળી ત્યારે તેને થયું કે મુળતાની પૂજા ગ્રહણ કરવા સાર સાક્ષાત્ દેવતા જ આ જાડ નીચે આવીને બેઠી છે! તેવી જ તે દોડતી દોડતી મુળતા પાસે ગઈ અને બોલી, “ આર્યે ! તમારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે વનદેવતા વડના જાડ નીચે આવીને બેઠી છે. દૂધની ખીર અને પૂજનની સામગ્રી લઈ આપણે સત્વર ત્યાં જઈએ અને દેવતાની પૂજા કરીએ. ”

મુળતાએ દાસીને પૂજનની સઘળી સામગ્રી આપી. એક સોનાના થાળમાં દૂધની ખીર મૂકી અને બીજા સોનાના થાળથી તેને ઢાંકી થાળ પોતે જાતે માથા પર લીધો. બંને જણીએ પેલા વડના જાડ પાસે આવી ત્યાં દૂરથી જ ઘોષિસત્ત્વની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ છક થઈ ગઈ. એ વનદેવતા એવી દાસીની તો પહેલેથી જ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી; પણ હવે મુળતાનો પણ સંશય ઉડી ગયો. તેણે ઠેક ઘોષિસત્ત્વની પાસે પેલો ~~જાડ~~ બરેલો થાળ મૂક્યો અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી અને ~~પૂજા~~ કરી પોતે બાજુએ ઉભી રહી. પેલી ~~દાસી~~ દાસી તો ઘોષિસત્ત્વ આગળ આજોટવા જ લાગી.

તે મહોટા અવાજથી વનદેવતાની સ્તુતિ કરવા લાગી. ત્હેણે મચાવેલી આ ગરબડને લીધે યોધિસત્ત્વના ધ્યાનસુખમાં અંતરાય આવ્યો. તેથી ત્હેણે આખો ઉઘાડી અને તે બન્ને તરફ જોયું.

તે વખતે, આ દેવતા ન્હોતી, પરંતુ કોઈક મહાન તપસ્વી છે એમ સુન્નતાને લાગ્યું. ત્હેણે યોધિસત્ત્વને કહ્યું: “હે સત્પુરુષ! અમે વનદેવતાની પૂજા કરવા માટે અહીં આવ્યાં હતાં; અને આપ જ વનદેવતા હશે એવી માન્યતાથી આ દુર્ગ્ગાત્ત આપને અર્પણ કર્યું છે. આપ એનો સ્વીકાર કરશો એવી મ્હારી નમ્ર વિનંતિ છે. જો આપના જેવા સાધુપુરુષ આ નૈવેદ્યનો સ્વીકાર કરશે, તો મ્હારી દેવતા મ્હારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થશે એમાં સંશય નથી!”

યોધિસત્ત્વે હાથમાં જળ લઈ તે અન્નનો સ્વીકાર કર્યો; અને મિતભોજન કરી, સુન્નતાને આશીર્વાદ આપી નદીને કાંઠે સંધ્યાકાળ સુધી ર્યા; અને પછી એક પીપળાના ઝાડ પાસે આવ્યા. ત્યાં સોતિય નામના એક ધાસના ભારાવાળાએ ત્હેમને ધાસના આઠ બાયકા આપ્યા. તે ધાસ લઇને તેઓ પેલા ઝાડ નીચે આવ્યા, અને ત્યાં ઝાડની પૂર્વ બાજુએ તે ધાસનું આસન બનાવી તે ઉપર ધ્યાનસ્થ બેઠા.

સિદ્ધાર્થ રાજકુમાર બુદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે એ જોઇને મારને અતિશય સંતાપ થયો. તે પોતાના મનમાં બબડવા લાગ્યો: “આજ પર્યંત કોઈ પણ વ્રમણ કે બ્રાહ્મણે મ્હારો અનાદર કર્યો નથી; પણ આ તરુણ રાજકુમાર દહ નિશ્ચયી લાગે છે. ત્હેણે માફ અપમાન કરી મ્હારા પંજમાંથી

છૂટી સ્વતંત્ર થવા માટે મહાન પ્રયાસ આરંભ્યો છે. આ જ વખતે જો હું ત્હેને કાપુમાં નહિ લઉં તો તે હંમેશને માટે મહારા હાથમાંથી નીકળી જશે અને મહારા વિરુદ્ધ બંદ ઉઠાવવા માટે લોકોને ઉત્તેજિત કરશે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી મારે તરત જ પોતાની સર્વ સેના સંઘૂં કરી, અને સિદ્ધાર્થને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ ત્હેના ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યા માટે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી.

સિદ્ધાર્થ થોડા જ સમયમાં છુદ્ધ થશે એવી આશાથી અહ્યાદિ દેવગણ છત્રચામરો, પુષ્પમાળા ધત્યાદિ સાલિત્ર્યો લઈને છુદ્ધપૂજા કરવા માટે બોધિવૃક્ષ નીચે એકઠા થયા હતા. પરંતુ ચારે બાજુથી પવનવેગે દોડતી આવતી માર સેનાને જોઈ તેઓ કાયર બન્યા; અને થોડી વારમાં એક પણ દેવ ત્યાં ઉભો રહી શક્યો નહિ ! દેવરાજ શક પોતાના વિજયશંખ લઈને પૃથ્વીની અંદર જઈ દખાઈ બેઠો. બ્રહ્મદેવ છુદ્ધપૂજા માટે જે શ્વેતછત્ર આણ્યા હતાં તે મુમેરુ પર્વતની તબેટીમાં નાખીને પોતે બ્રહ્મલોકમાં નાસી જઈ સ્વસ્થ બેઠા. બાકીના દેવો પણ માલા વગેરે પૂજનસામગ્રી અલીંતવી દેઈ દઈ દશે દિશામાં નહાસી ગયા ! તાત્પર્ય એ કે આપત્તિમાં કોઈ જ કામ આવતું નથી. એ કહેવત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થના રક્ષણ માટે ત્હેના પુણ્ય સિવાય ખીજું કોઈ ત્હેની પાસે રહ્યું નહિ.

મારે પોતાના સૈન્યને આગળ મોકલ્યું અને પાંતે ત્હેની પ્રાછળ જ ગિરિમેખળા નામના હાથી પર બેસી નીકળ્યા. મારની સેનાએ સિદ્ધાર્થનો પરાજય કરવા માટે ભયંકર પ્રયત્ન

આરંભ્યો હતો. તેણે બોધિસત્ત્વ ઉપર એકસરખો શસ્ત્રાસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ એ સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો કુલ બની જઈ બોધિસત્ત્વના પગ આગળ પડતાં !

જ્યારે મારને લાગ્યું કે પોતાની સેનાનો વિજય થવો મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ વડે એક ભયંકર તોશાન ઉઠાવ્યું. આસપાસનાં વૃક્ષો ફડાફડ ઉખડી પડવા લાગ્યાં, આકાશ ધૂળના ગોટાથી ભરાઈ ગયું, પશુપક્ષીઓ એકસરખાં ખરાડા પાડવા લાગ્યાં; પરંતુ બોધિસત્ત્વની સમાધિમાં તત્તમાત્રનો વિક્ષેપ પડ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે વૃક્ષ નીચે તે બેઠા હતા તે વૃક્ષનું એક પાન સુધ્ધાં હાલ્યું નહિ.

આ જોઈને માર અતિશય સંક્લુષ્ઠ થયો. તેણે ભયંકર વર્ષા શરૂ કરી. જ્યાં ત્યાં પાણીનાં પૂર દેખાવા લાગ્યાં, પણ બોધિસત્ત્વનું આસન કોઈ જ રહ્યું, તથા તેમના અંગ પર પાણીનું એક ફોડું સુધ્ધાં અડક્યું નહિ. આથી તેમની સમાધિમાં કોઈ પણ જાતનો અંતરાય આવ્યો નહિ.

ત્યાર પછી મારે પાપાણ્ડવટિ, અંગારવટિ, તપેલી રાખની વટિ, તપેલી રેતીની વટિ અને તપેલા કાદવની વટિ, એમ અનુક્રમે જુદી જુદી છ વટિ ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ તેનાથી સુધ્ધાં બોધિસત્ત્વની સમાધિમાં અંતરાય આવ્યો નહિ.

તે જોઈ માર અત્યંત મિત્ર થયો. તથાપિ પ્રયત્ન ન છોડતાં છેવટે તેણે ભયાનક અધકાર ઉત્પન્ન કર્યો. તે દિવસે વૈશાખ શુદ્ધ પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. જ્યાં ત્યાં શુભ્ર ચાંદની છવાઈ ગઈ હતી; પરંતુ બોધિવૃક્ષની આસપાસ મારે એટલું ઘોર અંધારું પ્રસાર્યું કે મારનો ગિરિમેખળા હાથી કે આસપાસના

પર્વતનાં શિખરો ધ્રુવડને પણ દેખાય નહિ એવું બન્યું. પરંતુ યોધિસત્ત્વના જ્ઞાનરવિ આગળ આ મારનિર્મિત અંધકારનું કાંઈ જ ચાલ્યું નહિ. તેની સમાધિમાં જરાયે વિઘ્ન નડ્યું નહિ.

આજ સુધી આ દુષ્ટ મારને પરાભવ કેવો હોય છે તેની જરીયે ખબર ન હતી. પોતાના અંગત પ્રભાવને ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રસંગ તેને કદિ જ આવ્યો ન હતો. એકાદ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ તેનું અતિક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તરત જ તે પોતાની ફાજની એકાદ ન્હાનીશી ટુકડી મોકલી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ મ્હાત કરી નાંખતો. સિદ્ધાર્થ એકાદ સાધારણ તપસ્વી નથી એમ જાણીને જ મારે પોતાના સકળ સૈન્યને તેના પર એકસાથે તૂટી પડવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ પોતાની ફાજનો યોધિસત્ત્વ તરફથી સંપૂર્ણ પરાભવ થશે એ તેના ધ્યાનમાં કે મનમાંયે આવ્યું ન હતું. હવે તો તેણે લગભગ પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચી નાંખી, પણ યોધિસત્ત્વે કોઈ પણ રીતે તેને દાદ આપી નહિ. આથી મારને આ પ્રસંગે કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઈએ !

હવે પોતાનું કાળું મ્હોડું લઈ પાછું ફરવું, કે પોતાના હાથી પરથી નીચે ઉતરી સિદ્ધાર્થ પર તૂટી પડવું, આ બેમાંથી એક જ માર્ગ મારને માટે ખુલ્લો રહ્યો હતો; પરંતુ પોતાના પરાભવની ખબર લઈ પાછા ફરવું ન મમવાથી તેણે યોધિસત્ત્વ પર જતો જ હલ્લો કરવાનું સાહસ ધણ મળ્યું. તે હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો અને યોધિસત્ત્વ પાસે આવી બોલ્યોઃ “ સિદ્ધાર્થ ! આહંથી મૂંગો મૂંગો ચાલ્યો જ. નાહતો હું હજાર્ધમાં મહારા સૈન્ય પાસે તારો નાશ કરાવી નાંખીશ. ”

બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો: “ હે માર, ત્હારા સૈન્યને હું સારી રીતે ઓળખું છું. નાનાપ્રકારની વિલાસસામગ્રી એ ત્હારા સૈન્યની પહેલી દુકડી છે. ત્હેની પાછળ જ અરિરતિ, બ્રૂખ-તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ગર્વ, કીર્તિની આશા, આત્મ-સ્તુતિ અને પરનિંદા એ સર્વ ત્હારી દુકડીઓ ચાલી આવે છે. સાધારણ તપસ્વીથી આમાંની એકાદ દુકડીનો પરાભવ ન થાય એ સંભવિત છે, પરંતુ હું ત્હારી આ સર્વ સેનાની કાંઈ જ પરવા કરતો નથી. કાચી માટીનું વાસણ જેમ પથ્થર વડે સહજ ફેડી શકાય છે, તેમ મ્હારી પ્રજાના બળથી ત્હારી સેનાનો હું પરાભવ કરી શકીશ. ”

માર બોલ્યો: “ એ બધું જવા દે. પણ તું જે આસન પર બેઠો છે, તે આસન મ્હાઈ છે. તેના પર બેસવાનો ત્હને અધિકાર નથી; માટે હું ત્હને કહું છું કે તું અહિંથી ઉઠી તૂર્ત ચાલતો થા ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “ માર ! આ આસન ત્હાઈ છે એનો શો પુરાવો ત્હારી પાસે છે ? ”

સિદ્ધાર્થનો આ પ્રશ્ન સાંભળી મારસેનામાંથી ધણા યોદ્ધા આગળ આવી “ આ આસન મારનું છે; અમે એના સાક્ષી છીએ. ” એમ બોલી ઉઠ્યા. ત્યારે મારે બોધિસત્ત્વને કહ્યું: “ જો આ મ્હારો પુરાવો. આ સર્વ લોકો એ આસન મ્હાઈ હોવા બદલ સાક્ષી આપે છે. હવે એ આસન ત્હાઈ છે એ બદલ પુરાવો રજુ કર; નહિ તો મૂંગો મૂંગો અહીંથી ચાલી નીકળ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “હે માર ! મહેં અનેક જન્મોમાં દાનપરિમિતાનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આ આસન પર બેસવાનો અધિકાર મહેને પ્રાપ્ત થયો છે.”

માર બોલ્યો: “તહેં દાનપરિમિતા પરિપૂર્ણ કરી છે એનો કોઈ સાક્ષી છે ખરો ?”

બોધિસત્ત્વ પોતાનો જમણો હાથ પૃથ્વી ભણી નમાવી બોલ્યો: “હે માર ! મહારા પુણ્યકર્મના કોઈ જીવંત સાક્ષી અહિં મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સર્વને ધારણ કરનાર આ સવવ્યાપી વસુંધરા મહારા પુણ્યકર્મ અદલની સાક્ષી આપશે !”

બોધિસત્ત્વે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે તરત જ એક બચંકર ગર્જના સાથે પૃથ્વી શાદી; ત્હેના ઉદરમાંથી એક સુંદર દેવી ત્યાં પ્રકટ થઈ અને બોલી: “માર ! સિદ્ધાર્થકુમારે પૂર્વજન્મોમાં અનેક પ્રસંગે મહાદાન દીધેલાં છે; હું ત્હેની સાક્ષા છું. એણે આ પોતાના હાથ ઉપર રેડેલાં પાણીથી બીજાએના મહારા આ કેટલું સુકાયા નથી—”

આ પ્રમાણે બોલી પૃથ્વીદેવીએ પોતાના વાળ નીચેની પાણી કાઢ્યું. ત્હેનો એટલો મોટો પ્રવાહ થયો કે ત્હેમાં માર, ત્હેની સેના અને ત્હેનો ગિરિભેખળ હાથી સુદ્ધાં ક્યાંન ક્યાં તણાઈ ગયાં !

આ પ્રમાણે મારસેનાની દુદશા થયા પછી બ્રહ્માદિ દેવલોક બોધિવૃક્ષને વીંટળાઈ વળ્યા અને સિદ્ધાર્થ પર દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ત્હેનો જયજયકાર કરવા લાગ્યા; ત્યારે સિદ્ધાર્થ પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો:

અનેકજાતિસંસારં સંધાવિસ્સં અનબ્ધિસં
 ગહકારકં ગવેસન્તો દુઃખા જાતિ પુનપ્પનં ।
 ગહકારકં દિહોઽસિ પુન ગેહં ન કાહસિ
 સઘ્વા તે ફાસુકા ભગ્ગા ગહકૂટં વિસંસિતં
 વિસંસારગતં ચિતં તણ્હાનં સ્વયમજ્જાગા । *

---

* અનેક જન્મજન્માન્તરો વાળા આ સંસારમાં હું રાત્રિદિવસ રખાયો, અને ગૃહકર્તાની શોધ કરતાં કરતાં વારંવાર કષ્ટ પામ્યો. હે ગૃહકર્તા ! આજ તું મહને પ્રત્યક્ષ થયો છે. હવે ફરીથી ધર કરીશ નહિ. તહેનાં સર્વ પીઠીયાંપાટીયાં ભાંગી ગયાં છે અને મોલ પૂટી ગયા છે. મહારૂં ચિત્ત નિર્વાણ પામ્યું છે અને વૃષ્ણનો ક્ષય થયો છે.

(૫)

બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ

સિદ્ધાર્થનો જન્મજયકાર બોલી અને દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિવડે
તેની પૂજા કરીને બ્રહ્માદિક દેવગણ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.
પછી સિદ્ધાર્થ ધ્યાનસ્થ બેઠો, અને રાત્રિનો પહેલો પ્રકર
પૂર્ણ થતાં પહેલાં તેણે દુઃખની કારણપરંપરાનો શોધ કર્યો.

અવિદ્યાથી સંસ્કાર થાય છે, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન થાય છે,
વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, નામરૂપથી પડાયતન (પંચેન્દ્રિયો અને
મન), પડાયતનથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી સુખદુઃખાદિક વેદના,
વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનથી ભવ, ભવથી
જન્મ અને જન્મથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
દૌર્ભનસ્ય તથા ઉપાયાસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણે આ લોકનાં
દુઃખનો ઉદય થાય છે. પણ અવિદ્યાનો પૂર્ણ વૈરાગ્યથી નિરોધ
કરતાં સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે; સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો,
વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો, નામરૂપના નિરોધથી
પડાયતનનો, પડાયતનના નિરોધથી સ્પર્શનો, સ્પર્શના નિરોધથી
વેદનાનો, વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો, તૃષ્ણાના નિરોધથી
ઉપાદાનનો, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો, ભવના નિરોધથી
જન્મનો, જન્મના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ,
દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ પ્રમાણે
આ ઐહિક દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. અવિદ્યાથી જરા મરણ
સુધીની જે કાર્યકારણપરંપરા, તેને બૌદ્ધશ્રદ્ધામાં પ્રતીત્ય-
સમુત્પાદ કહે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એ જ્યારે સિદ્ધાર્થને સમજાયું ત્યારે તે યુદ્ધ થયો. પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે ચાર આર્યસત્યો અને તદાંતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ ત્હેણે જોયા. મનુષ્યપ્રાણીનું હિતાહિત શામાં છે એનું હવે ત્હેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું. ત્યારે તે પોતાના મનમાં બોલી ઉઠ્યો કે “ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ત્હેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે કાર્યકારણપરંપરાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ત્હેને થયું હોય છે.”

રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કર્યું. દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એનો ઠીક વિચાર કરી તે બોલ્યો: “ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ત્હેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે દુઃખનાં કારણોનો નિરોધ કેમ કરવો તે એ જાણે છે.”

વળી, રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કરી ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે “ધ્યાનસ્થ બ્રાહ્મણને બારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ત્હેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, અને અંતરીક્ષમાં પ્રકાશનારા સૂર્ય પ્રમાણે મારસેનાનો વિધ્વંસ કરી તે પ્રકાશિત થાય છે.”

યુદ્ધ પોતાના આસન ઉપર સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિમુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્થ બેઠો. આઠમે દિવસે તે આસન પરથી ઉઠી ન્યઝોધવૃક્ષ નીચે ગયો, અને ત્યાંયે તે સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિમુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્થ બેઠો.

ત્યાં એક ઘણો ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આવી છેને પૂછવા લાગ્યો કે “હે જાતમ, કયા કારણે મનુષ્યને બ્રાહ્મણ કહી શકાય? બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું?”

તે સાંભળી છુદ્ધે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા: “જેણે પાપ-માત્રને પોતાના અંતઃકરણમાંથી દૂર કર્યું છે, ગર્વની મલિનતા જેના અંતઃકરણને અડકી શકતી નથી, જેનું બ્રહ્મચર્ય પરિપૂર્ણ છે, જેને આ લોકના કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા નથી, જેણે અંતર્દષ્ટિએ કરીને જ્ઞાનનો અંત જોયો છે, તે જ પોતાને યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ કહી શકે!”

તે અઠવાડિયું ન્યમોઘટ્ટ નીચે ગાળીને બીજા અઠવાડિયામાં છુદ્ધ મુચિલિંદ નીચે ગયો, અને ત્યાં એક અઠવાડિયા સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો રહ્યો. તે સમયે અકાસ્તિક મેઘ કિત્તન થઈ ઘણી વૃષ્ટિ થઈ, ત્યારે છુદ્ધને વૃષ્ટિની બાધા થાય નહિ માટે મુચિલિંદ નાગરાજ પોતાના નાગલોકમાંથી બહાર નીકળ્યો અને છુદ્ધના મસ્તક પર ફેણ કરી બેસી રહ્યો. એક અઠવાડિયા પછી જ્યારે વરસાદ બંધ થઈને આકાશ સ્વચ્છ થયું ત્યારે મુચિલિંદ પોતાનું સ્વરૂપ બદલીને કુમારવેષે હાથ જોડી છુદ્ધ સમક્ષ બેસી રહ્યો. છેલ્લે જેઈ છુદ્ધ ગુરુ બોલ્યા: “ધર્મનું શિક્ષણ સંપાદન કરી જે તેમાંનું રહસ્ય જેઈ સંતુષ્ટ થાય છે છેલ્લે એકાંતવાસ સુખાવહ થાય છે, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ રાખ્યાથી કેવું સુખ થાય છે એ છેલ્લે સમજાય છે. આ લોકમાં ભવાસનાનું ઉલ્લંઘન કરી વૈરાગ્યનો લાભ થવો સુખકારક છે; પણ આથી થે પર રહેલો અહંકાર નષ્ટ થવો એ ખરેખર સુખની પરમાવધિ સમજવી જોઈએ!”

ત્યારે પછી બુદ્ધ મુચ્ચિલિંદે વૃક્ષ નીચેથી રાજ્યતન-
વૃક્ષ નીચે ગયો અને ત્યાં વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો
બેઠો. તે વખતે તપુસ્સ અને ભલ્લિક નામના બે વ્યાપારી
ઉત્કલ દેશથી તે માર્ગે વ્યાપાર કરવા માટે જતા હતા, તેમનાં
સગાંબહાણાંઓએ તેમને બુદ્ધગુરુ નજીકમાં હોવાના સમાચાર
જણાવ્યા. ત્યારે તે બુદ્ધનાં દર્શન આવ્યા અને તેની તે
વખતની ગંભીર મુદ્રા જોઈ તે દિવસથી તેના શિષ્ય થયા.
બુદ્ધના ઉપાસકોમાં (ગૃહસ્થ શિષ્યોમાં) આ જ બે પહેલા
ઉપાસક હતા.

એક અકવાડીયા પછી બુદ્ધ ન્યઓવૃક્ષ નીચે જઈ બેઠો.
ત્યાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “મ્હને જે ધર્મજ્ઞાન
પ્રાપ્ત થયું છે તેનો બોધ જગતના પ્રપંચમાં રમ્યાપર્યા
રહેલા જનેાને થવો શક્ય નથી. હું જે ધર્મનો ઉપદેશ
કરીશ અને જે લોકોને મહારા ધર્મનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે
થશે નહિ, તો મ્હને વિનાશરણ ત્રાસ માત્ર થશે ! તો હવે
ધર્મોપદેશની ખટપટમાં ન પડતાં એકાંતમાં જ કાલક્રમણ કરવું
એ જ સાઈ છે.”

બુદ્ધનો આ માનસિક વિચાર તત્કાલ જ બ્રહ્મદેવે જાણ્યો.
અને તે મ્હોટેથી બોલી કહ્યા કે “અરેરે ! જગતને મ્હોટી
હાનિ થાય છે ! સમ્યક્સંબુદ્ધનું મન ધર્મોપદેશ બણી ન વળતાં
એકાન્તવાસના સુખ બણી વળે છે !”

ત્યારે બ્રહ્મદેવ તુરતજ બ્રહ્મલોકમાં અંતર્ધાન પામી બુદ્ધ
સમક્ષ પ્રકટ થયા અને બુદ્ધની આગળ હાથ જોડી બોલ્યા :

“હે બુદ્ધગુરુ ! તારા અમૃતતુલ્ય ધર્મને લોકોને ઉપદેશ કર. આ જગતમાં જેમનાં જ્ઞાન પર અજ્ઞાનમળનાં પડ ઘટ એકાં નથી એવા પુષ્કળ જીવ છે. કેવળ તારાં ધર્મવાક્ય લેમના કાને ન પડવાથી લેમને ભારે હાનિ થાય છે. જો તું ઉપદેશ કરીશ, તો લેતું રહસ્ય જાણનાર ઘણા લોક આ જગતમાં મળી આવશે. હે બુદ્ધગુરુ, આજ સુધી આ મગધ દેશમાં જે ધર્મ પ્રચલિત થયા તે પરિશુદ્ધ નહોતા. કેમકે જેમનાં અંતઃકરણનો પાપમળ સર્વથા ધોવાઈ ગયો ન હતો એવા માણસો તરફથી એનો પ્રચાર થયો હતો. તેથી નિર્મળ અંતઃકરણથી જાણેલો આ તારો ધર્મ લોકોને સંભળાવવા કૃપા કર. આ અમૃતતું દ્વાર લોકોને માટે ઉઘાડું કર. પર્વત-શિખર પર રહી જેમ આપણે નીચેના પ્રદેશમાં લોકો તરફ જોઈએ છીએ, તેમ પ્રજ્ઞાના શિખર પર ચઢી તું આ જન્મજરાદિક દુઃખથી પીડિત થયેલા લોકો તરફ નિર્ભયપણે જો ! દે શરવીર, માર સાથે યુદ્ધ કરી લેં જય મેળવ્યો છે. હે લોક-નાયક, તું સર્વ જાણમાંથી મુક્ત થયો છે. હવે લોકોમાં ફરી-ફરીને તું તારા ધર્મનો પ્રચાર કર. તારો ધર્મ સમજનારા ઘણા લોકો લેને મળ્યા વિના રહેનાર નથી.”

બુદ્ધે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરી અને પોતાના સદ્ધર્મનો પ્રથમ કોને ઉપદેશ કરવો એનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા. આજનારકાકામ જો આ ધર્મનું શ્રવણ કરશે તો લેને આતું રહસ્ય તરત જ જણાઈ જશે એવો વિચાર બુદ્ધના મનમાં આવ્યો.

પણ કાકામ એક અઠવાડીયા પૂર્વે જ મરણ પામ્યો હતો. આ વાત અંતર્જાનથી જાણીને બુદ્ધે ઉદ્ધમાર કાઢ્યા: “અરેરે !

કાલામ મ્હોટા તપસ્વી હતો. તે જો આજે જીવતો હોત તો મ્હારા ઉપદેશનું તત્ત્વ ત્હને વિના પરિશ્રમે સમજત. પણ હવે બીજો ક્યો મનુષ્ય મ્હારો ધર્મ જાણવાને સમર્થ છે? ઉદ્રક રામપુત્ર એ કાલામના જેવો જ મોટો તપસ્વી છે. તે મ્હારો ધર્મમાર્ગ જલ્દીથી સમજી શકશે.”

પણ ઉદ્રક રામપુત્રનું પૂર્વદિવસે જ અવસાન થયું હતું. આ વાત પણ જ્યારે યુદ્ધે અંતર્જાનથી જાણી ત્યારે તે મનમાં બોલ્યો: “હવે, મ્હારી સાથે જે પાંચ તપસ્વી રહેતા હતા તે જ મ્હારો ધર્મ પ્રથમ શ્રવણ કરવાને યોગ્ય છે. હું જ્યારે તપશ્ચર્યા કરતો હતો ત્યારે ત્હમણે પુષ્કળ મદદ કરીને મ્હને આભાર નીચે રાખ્યો છે. પણ તે આ સમયે ક્યાં રહેતા હશે?”

તે પાંચ તપસ્વી વારાણસી પાસે ઋઙ્ગાવપત્તન નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે યુદ્ધે દિવ્ય દૃષ્ટિએ જાણ્યું અને કાશીએ જવાનો વિચાર કરી તે ઉરુવેલાથી નીકળ્યો.

માર્ગમાં આજીવક પંથનો ઉપક નામનો શ્રવણ ત્હને મળ્યો. અને બોલ્યો: “આયુષ્યમન્ ગૌતમ, ત્હારું મુખ અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે અને ત્હારી દેહકાન્તિ તેજસ્વી દેખાય છે. તું ક્યા આચાર્યના શિષ્ય છે?” યુદ્ધે બોલ્યો: “મ્હારો ધર્મમાર્ગ મ્હેં પોતે જ શોધી કાઢેલો છે, એટલે હું કોનો શિષ્ય છું એમ કહું?”

ઉપકે બોલ્યો: “પણ તું અહીંન થયો છે કે? ત્હને જિન કહી સકાય ખરો?”

યુદ્ધે જવાબ આપ્યો: “હા, મ્હેં સર્વ પાપકારક મનો-ચિત્તો છૂટી છે, તેથી હે ઉપક, હું જિન છું.”

બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી ઉપક “હાથ હશે!” એમ બોલી ડોકું ધુણાવતો બીજે રસ્તે નીકળી ગયો.

બુદ્ધ ધીરે ધીરે પ્રવાસ કરતો કરતો ઝડાપત્તનમાં આવી પહોંચ્યો. હેને જોઇ તે પાંચ તપસ્વીઓએ આપસમાં નિશ્ચય કર્યો કે “આ યોગબ્રહ્મ શ્રમણ ચાલ્યો આવે છે. તે આપણા આશ્રમમાં આવે તો હેનો આપણે કોઈ પણ રીતે આદર-સત્કાર કરવો નહિ; પણ અહીં એક આસન માંડી રાખવું. એની ઈચ્છા હશે તો એ હેના પર બેસશે.” પરંતુ બુદ્ધ જ્યારે આશ્રમના દ્વાર આગળ આવ્યા ત્યારે હેમનો વિચાર આપો-આપ પડી ભાંગ્યો. હેમનામાંના એક જણે બુદ્ધનું પાત્ર અને ચીવર (કંથા) પોતાના હાથમાં લઈ લીધાં, બીજાએ આસન તૈયાર કર્યું, બીજાઓએ પગ ધોવા માટે પાણી વગેરે આણી મૂક્યું. બુદ્ધ પગ ધોઈ પોતાને માટે માંડેલા આસન પર બેઠા. તપસ્વીઓએ હેને સિદ્ધાર્થના નામથી સંબોધન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો: “ભિક્ષુઓ! મહને ત્હમે પૂર્વના નામે બોત્તવશો મા! હું અહીં, તથાગત અને સમ્યક્સંબુદ્ધ એ નામાભિધાનને યોગ્ય થયો છું. ભિક્ષુઓ! મહારો ધર્મ લક્ષપૂર્વક સાંભળો. જો મહારા અમૃતતુલ્ય ધર્મનું એકાગ્રતાથી મનન કરી, હું કહું છું તેમ ત્હમે ચાલશો તો એનું ચરિત્ર સમજીત ત્હમારું બ્રહ્મચર્ય સાર્થક થશે.”

તપસ્વીઓ બોલ્યા: “હે ગૌતમ! અમે જ્યારે ત્હારી મામે હતા ત્યારે તીવ્ર તપશ્ચર્યા વડે પણ ત્હને મોક્ષમાર્ગનું જ્ઞાન થયું નહિ. હવે તો તું યોગબ્રહ્મ થયો છે! તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ

કરીને તું પેટ પાછળ પડ્યો, તો ત્હને અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ?”

બુદ્ધ બોલ્યો : “ બિહુઓ ! મહેં આ પૂર્વે આવા પ્રકારના ઉદ્ધાર કદી કાઢ્યા હતા ખરા કે ? ”

“ ના ” તપસ્વીઓએ કિતર આપ્યો.

“ તો મછી હું જે કાંઈ કહું છું ત્હેના પર ત્હમારો વિશ્વાસ નેસવો જોઈએ. ત્હમે એક વાર ધ્યાનપૂર્વક મ્હારો ઉપદેશ સાંભળી લ્યો. આ ધર્મ પ્રમાણે જો ત્હમે વર્તશો તો ત્હમારું અભિયર્થ સાર્થક થશે ! ”

ધારે ધારે તે પાંચ તપસ્વીઓનો વિશ્વાસ બુદ્ધના કહેવા પર બેડો અને તેઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા.

ત્યારે બુદ્ધે ત્હેમને કહ્યું : “ બિહુઓ ! કામોપભોગમાં સુખ માનવું એ એક સિદ્ધાન્ત છે; પણ એ હીન, ગ્રામ્ય, અજ્ઞજનસેવિત અનાર્થ અને અનર્થાવહ છે. દેહદંડન કરવું એ બીજો સિદ્ધાન્ત છે. આ પણ દુઃખકારક, અનાર્થ અને અનર્થાવહ છે. તપસ્વીઓએ આ બન્ને સિદ્ધાન્તોનું સેવન કરવું નહિ. તથાગતે આ બેની વચમાંનો માગ શોધી કાઢ્યો છે.

“ બિહુઓ ! જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, આપ્રય વસ્તુનો સમાગમ અને પ્રિય વસ્તુનો ત્વયોગ ઇત્યાદિ કારણોથી મનુષ્ય આ લોકમાં દુઃખી થાય છે. આ જે રાયથી રંક પર્યંતનું સર્વસાધારણ દુઃખ ત્હેને હું દુઃખ નામનું હેતું આર્ય-સત્ય કહું છું.

“ આ સર્વ દુઃખનો ઉદય તૃણામાંથી થાય છે. ઔહક ઉપભોગોની તૃણા, સ્વર્ગલોકમાં જન્મવાની તૃણા અને

યથેચ્છ સુખ ભોગવી, આત્મહત્યા કરી જગતમાંથી હુમ થઈ જવાની તૃષ્ણા આ ત્રણ તૃષ્ણાથી મનુષ્યપ્રાણી અનેક પાપો આચરે છે અને દુઃખભાગી થાય છે. તેથી તૃષ્ણાને દુઃખનું મૂળ સમજવું જોઈએ. આ બીજા સિદ્ધાન્તને હું દુઃખસમુદય આર્યસત્ય કહું છું.

“તૃષ્ણાનો નિરોધ કરવાથી નિર્વાણનો લાભ મળશે; દેહ-દંડનથી કે કામેષભોગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થનાર નથી. આ ત્રીજો સિદ્ધાન્ત છે. આને હું દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય કહું છું.

“સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ એ મ્હેં નવીન શોધી કાઢેલો મધ્યમ માર્ગ છે. દુઃખનો નિરોધ આ જ માર્ગ થનાર છે. વ્રતો અને ઉપવાસો કરવાથી દુઃખનો નિરોધ થનાર નથી. આ ચોથો સિદ્ધાન્ત. આને હું દુઃખનિરોધમાર્ગની પ્રતિપદા આર્યસત્ય કહું છું.

“આ ચાર આર્યસત્યનું અને તદંતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનું જ્ઞાન થયાથી જ હું સમ્યક્સંયુક્ત પદને પહોંચ્યો છું.”

તે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓમાંથી કૌંડિન્ય બ્રાહ્મણને પ્રથમતઃ યુદ્ધના ધર્મેષદેશનું રહસ્ય સમજાવું, તેથી હેને આજ્ઞાત કૌંડિન્ય (જાણનારો કૌંડિન્ય) એવું ઉપનામ મળ્યું. અનુક્રમે બીજાઓને પણ ધર્મબોધ થયો, તેથી તે પાંચે તપસ્વી અર્હત થયા; અને પોતાને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા દેવાની હેમણે તથાગતને વિનાંતિ કરી.

ત્યારે યુદ્ધ જોડ્યા: “ભિક્ષુઓ ! આ મહારા ધર્મનો અંગીકાર કરો અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ભવદુઃખનો અંત આણો. ” યુદ્ધે ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો જ તે પાંચ તપસ્વીઓના પ્રવ્રજ્યાવિધિ થયા.

---

(૬)

કાશી અને ઉરુવેલામાંની પ્રવૃત્તિ

તે કાળે વારાણસી નગરીમાં એક ધનાઢ્ય વેપારીને યશ નામનો અત્યંત સુકુમાર પુત્ર હતો. તેને રહેવા માટે ત્રણ પ્રાસાદ હતા. એક ચોમાસામાં, બીજો શિયાળામાં અને ત્રીજો ઉન્હાળામાં રહેવાને અનુકૂળ થઈ પડે એવી રીતે તેની રચના કરેલી હતી. યશને સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારની કલુષ ન હતી; પરંતુ તેનું મન સંસાર પરથી કઠી ગયું હતું. તેને સર્વ પ્રાપંચિક સુખો વિષતુલ્ય લાગવા માંડ્યાં.

એક દિવસ તેના સેવકો ઘસઘસાટ કુંઘતા હતા તે વખતે તે જાણ્યો અને પોતાના મૃતપ્રાય પરિજનો બધી જોઈ અને એણે કહ્યું કે “શો આ કપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !”

પોતાનાં પરિજનોનો ત્યાગ કરીને યશ એકાએક વાડા-માંથી બહાર આવ્યો અને ઠેક નગરદ્વાર સુધી ચાલ્યો ગયો. આશ્વાસનની વાત તો એ હતી કે યશ આટલી રાત્રે નગરદ્વાર ઉઘાડું જોયું. તેને કોઈ પણ જાતનું વિધન નડયું નહિ. તે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને “શો આ કપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !” એમ બોલતો છેક ઋષિપતન સુધી ચાલ્યો ગયો.

તે વખતે તરત જ પ્હો ફાટ્યો હોવાથી બગવાન બુદ્ધ ચર્ચાશાળાની બહારની બાજુએ છુટી જગામાં ધરત્ત હતા. તે યશને જોઈ પોતાના આસન પર આવી બેઠો.

ભગવંતની પાસે આવી યશે “શો આ ઉપદ્રવ ! શી આ પીડા !” એ શબ્દો પુનઃ ઉચ્ચાર્યા.

બુદ્ધ બોલ્યા, “અહીં ઉપદ્રવે નથી અને અહીં પીડાયે નથી. હે શ્રેષ્ઠિપુત્ર, આ આસન પર બેસ. ત્હને હું ધર્મોપદેશ કરું છું.”

ત્યારે યશ બુદ્ધ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બાજુએ પડેલા એક આસન પર બેઠો.

બુદ્ધે ક્રમે ક્રમે દાનથી ચતા શાયદા, શીલરક્ષણથી ચતા શાયદા, સ્વર્ગલોકપ્રાપ્તિ, કામાસક્તિમાં દોષ અને એકાંતવાસમાં ગુણ, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ચર્ચી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે યશનું ચિત્ત મૃદુ, અજ્ઞાનના આવરણથી મુક્ત થયેલું જોયું, ત્યારે ત્હને હેમણે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામી માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી યશને તે જ આસન પર જ્ઞાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. જે દુઃખનો સમુદય થાય છે ત્હનો નિરોધ પણ કરી શકાય છે એ વિષે ત્હને સ્પષ્ટ બોધ થયો.

ખીજે દિવસે સવારે યશને ઘેર ઘણી ગડબડ ચાલી રહી. પૂર્વ રાત્રે યશ ધરમાંથી એકલો નીકળી ગયો એ વર્તમાન ત્હનાં માબાપને માલમ પડતાં જ હેમણે યશના શોધ માટે ચારે બાજુ સ્વાર દોડાવ્યા અને યશનો પિતા પોતે ત્હની શોધમાં ઋષિપત્તન તરફ ગયો. પાંચ તપસ્વીની પર્ણશાળા પાસે આવ્યા પછી યશની સુવર્ણપાદુકાનાં ચિહ્નો ધૂળમાં ત્હના જોવામાં આવ્યા, ત્યારે આ ચિહ્નો પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં તે બુદ્ધ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ભગવન ! મહારા યશને ત્હમે જોયો છે કે ?”

યુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહપતિ, તું નીચે બેસ. ત્હારી અને ત્હારા પુત્રની ભેટ અહિં જ થશે.”

યુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી યશના પિતાને અત્યંત આનંદ થયો અને યુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાળુએ બેઠો. યુદ્ધે ત્હેને ક્રમશઃ દાન, શીલ, વગેરે સદ્ગુણોનો ઉપદેશ કર્યો. પછી તે બોલ્યો, “ભગવન, આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. જેમ અંધકારમાં દીપ, તેમ આ પ્રપંચતિમિરમાં આપનો ધર્મ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને આપના ભિક્ષુસંધને શરણુ જાઉં છું. મ્હારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં મુધી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આપ મ્હારો અંગીકાર કરો.”

ત્યાર પછી પોતાના પ્રભાવથી યુદ્ધે યશ અને ત્હેના પિતાનો ત્યાં જ મેળાપ થાય, એવો યોગાયોગ મેળવી આપ્યો. યશના પિતાએ બ્યારે પાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રને જોયે ત્યારે ત્હેણે ત્હેને કહ્યું, “પુત્ર! ત્હારી માતાને અત્યંત શોક થયો છે, તો એકવાર ત્હેને દર્શન આપી જીવદાન દે.” યશે પોતાના પિતાને ઉત્તર ન દેતાં યુદ્ધના મુખ તરફ જોયું.

યુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહપતિ! ત્હેં જે ધર્મનું શ્રવણુ કર્યું, તે ધર્મનું પૂર્ણજ્ઞાન થયા પછી જેનું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, તે પુનરપિ ક્રમોપભોગમાં સુખ માનશે કે?”

“નહિ ભગવન!” યશના પિતાએ ઉત્તર આપ્યો.

યુદ્ધ બોલ્યા, “તો પછી યશને હવે સંસારબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે!”

ઐશી બોલ્યો, “મહારા પુત્રને આપના ધર્મરહસ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન થયું, એ ત્હેને મ્હોટો લાભ જ થયો એમ હું માનું છું.”

યશના પિતાએ ખીજે દિવસે પોતાને ઘેર બોજન કરવા માટે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યું; બુદ્ધે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઘેર જઈ ત્હેણે ખીજ દિવસ માટે સર્વ તૈયારી કરી.

બુદ્ધ યશને સાથે લઈ ખીજે દિવસે સવારે ત્હેને ઘેર ગયા. જન્મણ પૂરું થયા પછી ત્હેમણે યશનાં માબાપ અને પત્નીને ધર્મોપદેશ કર્યો. અતે યશની મા અને પત્ની એ બન્ને યશના પિતાની માફક જ બુદ્ધની ઉપાસિકા થઈ અને યશને ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાનો ત્હેમણે આગ્રહ કર્યો નહિ.

વારાણસી નગરીમાં યશના પુષ્કળ મિત્ર હતા, ત્હેમાંથી ચોપન તરુણોએ ગૃહત્યાગ કરી બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. બુદ્ધના પૂર્વના પાંચ સાથીદાર, યશ અને યશના ચોપન સોબતીઓ મળી બુદ્ધ પાસે હવે સાઠ ભિક્ષુ ભેગા થયા.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી એક દિવસે બુદ્ધે તે સર્વ ભિક્ષુને એકત્ર કર્યા અને ત્હેમને કહ્યું કે “ભિક્ષુઓ! હું આ લોકનાં અને સ્વર્ગલોકનાં સર્વ અંધનોથી મુક્ત થયો છું. તે પ્રમાણે ત્હેમે પણ આ સર્વ અંધનોથી મુક્ત થયા છો. હવે ત્હેમે જનતાના કલ્યાણ માટે ચારે દિશામાં સંચાર કરો. ચારભે કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ અને પરિણામે કલ્યાણપ્રદ એવા મહારા ધર્મનો સર્વ લોકોને ઉપદેશ કરો અને ત્હેમને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું જ્ઞાન કરી દો. એક માર્ગે બે જાણ જાતમ નહિ.”

ભિક્ષુઓ! આ જગતમાં જેમની યુદ્ધિ સર્વથા મલિન થઈ નથી, એવા પુષ્કળ જીવો છે; પણ ધર્મવાક્ય કાને ન પડવાથી. તેમની અધોગતિ થતી દેખાય છે. માટે મહારા ધર્મના જિજ્ઞાસુ. તેમને પુષ્કળ લોકો મળશે. હું પણ ધર્મપ્રચારાર્થે પુનઃ ઉરુવેલા જાઉં છું.”

યુદ્ધનું આ ભાષણ પૂરું થયું ન થયું એટલામાં પેલો. દુષ્ટ માર ત્યાં પ્રગટ થઈ બોલ્યો, “ આ લોકનાં અને સ્વર્ગ-લોકનાં સર્વ બંધનોથી તું બંધાયેલો છે. હે શ્રમણ! તું આ મહારા મહાબંધનમાંથી કદાપિ મુક્ત થનાર નથી ! ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ રૂપ, શબ્દ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ પંચેન્દ્રિયના વિષય ત્હારાં બંધનો છે; પણ તે મ્હને મોહ પમાડી શકતાં નથી. માટે ત્હારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. ”

યુદ્ધે પોતાને ઝોળખી લીધા એ જોઈ માર અત્યંત દુઃખી થઈ ત્યાં જ અંતર્ધાન થયો.

તે સમયે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાંથી યુદ્ધના સંઘમાં પ્રવેશ કરવા ઈચ્છનાર મનુષ્યને લઈ આ સાઠ ભિક્ષુ યુદ્ધ પાસે જતા; પણ તેથી તેમને ઘણો ત્રાસ થતો. ત્યારે યુદ્ધે તેમને એવી પરવાનગી આપી કે જે લાયક મનુષ્યની સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા હોય, તેને પોતાની પાસે ન આણતાં ભિક્ષુએ જ તેને દીક્ષા આપવી.

પોતાના મુખ્ય સાઠ શિષ્યોને સર્વત્ર ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા પછી અને પરસ્પર શ્રમણદીક્ષા આપવાની તેમને અનુજ્ઞા દીધા પછી યુદ્ધગુરુ એકલા જ ઉરુવેલાના અરણ્યમાં ગયા.

પાછળ એક ઠોકાણે કહ્યું જ છે કે આ અરણ્યમાં રહેનારા તપસ્વી લોકોમાં ઉરુવેલકાશ્યપ નદીકાશ્યપ અને મયાકાશ્યપ એ ત્રણની મુખ્યપણે ગણતરી થતી હતી. આ ત્રણે ભાઈઓમાં ઉરુવેલકાશ્યપ વડીલ હોવાથી ખીજ બે ત્હેને પોતાનો ગુરુ માનતા. ઉરુવેલકાશ્યપની પાસે પાંચસો જટાધારી શિષ્ય હતા. નદીકાશ્યપ પાસે ત્રણસો અને મયાકાશ્યપ પાસે બસો શિષ્ય હતા.

બુદ્ધગુરુ પ્રથમ ઉરુવેલકાશ્યપને આશ્રમે જઈ બોલ્યા, “હે કાશ્યપ ! જો ત્હને મ્હારાથી અડચણ થવા જેવું ન હોય તો હું ત્હારી અમિશાળામાં એક રાત રહેવા ઇચ્છું છું.”

કાશ્યપ બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ ! ત્હારા રહેવાથી મ્હને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ થવાની નથી; પણ મ્હારી અમિશાળામાં ભયંકર નાગ રહે છે; તે ત્હને ત્રાસ દેશે એમ મ્હને ભય રહે છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “તે બદલ તું કાળજી કરીશ મા. હું મ્હને એક રાત અહિં રહેવાની પરવાનગી આપ.”

કાશ્યપ બોલ્યો, “એમ છે, તો તું ખુશીથી અહિં રહે.”

તે રાત્રે બુદ્ધગુરુ કાશ્યપની અમિશાળામાં ધ્યાનસ્થ બેઠેલા હતા તે સમયે તે મહાસર્પ ત્યાં આવ્યો અને પોતાના તેજથી બુદ્ધનો પરાભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ત્હેના કૂંશડા સાંભળી તથા ત્હેના તેજથી અમિશાળા પ્રકાશિત થયેલી જોઈ કાશ્યપના આશ્રમમાંના તપસ્વીઓ આમિશાળાની આસપાસ એકઠા થયા અને આપસમાં બોલવા લાગ્યા, “અરેરે ! ગરીબ બિયારો શ્રમણ આ મહાસર્પના સપાટામાં આવી પડ્યો છે !”

પરંતુ યુદ્ધના પ્રભાવ આગળ તે નાગનું કાંઈ પણ ચાલ્યું નહિ. છેવટે યુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી તેજ હરણ કરી તેને પોતાના બિક્ષાપાત્રમાં ઢાંકી રાખ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે યુદ્ધે પોતાનું બિક્ષાપાત્ર ઉઘાડી કાશ્યપને તે નાગ બતાવી કહ્યું, “હે કાશ્યપ! આ જો, ત્યારે ઘોર મહાસર્પ કેવો નિસ્તેજ થઈને પડ્યો છે!”

તે ચમત્કાર જોઈ કાશ્યપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ શ્રમણ ઘણો યુદ્ધિમાન છે; તોપણ તે મહારી પેઠે અહતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય!”

ખીજે દિવસે યુદ્ધગુરુ કાશ્યપના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં રહ્યા હતા. તે રાત્રે ચાર દિક્ષાલ ત્હેનો ધર્મ સાંભળવા માટે ત્યાં આવ્યા. કાશ્યપે તેમના તેજથી તે સર્વ વનભૂતમ પ્રકાશિત થયેલી જોઈ. ખીજે દિવસે સવારે તે યુદ્ધને જમવાનું આમંત્રણ કરવા ગયો તે વખતે બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ! રાત્રે આ પ્રદેશમાં ઘણો પ્રકાશ દેખાતો હતો તે શાનો હતો?”

યુદ્ધે “રાત્રે ચાર દિક્ષાલ મહારો ધર્મ શ્રવણ કરવા આવ્યા હતા” એમ કહ્યું. એ સાંભળી કાશ્યપ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “આ મહાશ્રમણ ઘણો ઋદ્ધિમાન છે ખરો; તોપણ તે મહારી પેઠે અહતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય.”

તે દિવસે કાશ્યપના આશ્રમમાં ભોજન કરી યુદ્ધ તે જ અરણ્યપ્રદેશમાં રહ્યા. રાત્રે ઈંદ્ર ત્હેનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. ત્હેના તેજથી કાશ્યપના આશ્રમની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત પ્રકાશિત થયેલો જોઈ કાશ્યપ ચક્ષિત થઈ ગયો. ખીજે દિવસે ઈંદ્ર યુદ્ધનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા

આવ્યો હતો એ સમાચાર તહેણે જાણ્યા ત્યારે પૂર્વેના જ વિચાર પુનઃ એકવાર લેના મનમાં આવ્યો.

પછી એક દિવસ રાત્રે બુદ્ધના દર્શનાથે બ્રહ્મદેવ આવ્યા હતા એ સમાચાર કારયપે જાણ્યા. તથાપિ બુદ્ધ અહતપદે પહોંચ્યા હતા એ બદલ લેની ખાત્રી થઈ નહિ.

એક દિવસે કારયપના આશ્રમમાં મોટો યજ્ઞસમારંભ થનાર હતો, તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોકો ખાવાપીવાની જાણસે લઈને ત્યાં આવનાર હતા. આથી ઉરવેલકારયપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “આવતી કાલે મહારા આશ્રમમાં અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર છે. જો આ મહાશ્રમણ લેમને પોતાની ઋદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવશે તો એનો લાભસત્કાર વધશે અને મહારો લાભસત્કાર કમી થશે. જો એ આવતી કાલે અહીં આવે નહિ તો સાઈ થાય.”

કારયપના મનનો આ વિચાર જાણી બુદ્ધ યજ્ઞને દિવસે લેને, આશ્રમે ગયા નહિ. યજ્ઞ પૂરો થયો; લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા બીજે દિવસે કારયપ બુદ્ધને આમંત્રણ કરવા માટે તે બેઠા હતા તે અરણ્યમાં ગયો અને લેને કહ્યું, “હે મહાશ્રમણ, ભોજનની સર્વ તૈયારી છે; પણ તું કાલે કેમ આવ્યો નહિ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે કારયપ ! કાલે તારા આશ્રમમાં યજ્ઞ થનાર હતો, અને તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર હતા. ત્યારે લેમને હું કંઈ પણ ઋદ્ધિ-ચમત્કાર દાખવી લેમનું મન હરી લઉં અને તેથી તારા લાભને હાનિ પહોંચશે એમ લેને લાગ્યું; અને હું તે સમયે

આશ્રમમાં હાજર ન હોઈ તો સાફ એવો વિચાર ત્હારા મનમાં આવ્યો. મારે હું કાલે ત્હારા આશ્રમમાં આવ્યો નહિ.”

બુદ્ધની ઋદ્ધિમત્તા બદલ કાશ્યપને ઉત્તરોત્તર ખાત્રી થતી હતી; પરંતુ અઘાપિ બુદ્ધને અર્હતપદ પ્રાપ્ત થયું નહિ હોય એમજ ત્હેને લાગતું હતું.

બુદ્ધે બીજાએ કેટલાક ઋદ્ધિના ચમત્કાર કાશ્યપને દેખાડ્યા, પણ બુદ્ધ અર્હત થયા હોય એવી ત્હેની ખાત્રી થઈ નહિ. એક દિવસે ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ અને ત્હેને લીધે સર્વત્ર પાણી જ પાણી થઈ ગયું. કાશ્યપને લાગ્યું કે બુદ્ધ મહાપૂરમાં સપડાઈ તણાઈ જશે તેથી કેટલાક તપસ્વીઓને સાથે લઈ એક નાવમાં બેસી તે બુદ્ધશુર રહેતા હતા તે ઠંકાણે ગયો. ત્યાં બુદ્ધ પાણીનો પ્રવાહ પોતાના ઋદ્ધિબળે બન્ને બાજુએ અટકાવી વચમાં ફેરી જગામાં ખુશીથી અહિં તહિં ફરતા હતા. ત્હેને જોઈ કાશ્યપ મ્હોટેથી બોલ્યા, ‘તું જ તે મહાશ્રણુ છે કે ?’

બુદ્ધે “હા” એવો ઉત્તર આપ્યો, અને પોતે અંતઃશિક્ષામાંથી તે નાવમાં જઈ ઊભા રહ્યા. ત્યારે કાશ્યપના મનમાં પુનઃ એકવાર પૂર્વના જ વિચાર ઉપસ્થિત થયો કે “આ મહાશ્રમણુ મહાન્ ઋદ્ધિમાન છે, પણ મારી જેમ અર્હતપદે પહોંચ્યો નથી !”

ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું, “હે કાશ્યપ ! તું અર્હત નથી, એટલું જ નહિ પણ અર્હતપદલાભનો માગ સુદ્ધાં ત્હેને જડ્યો નથી !”

બુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી કારયપતું અભિમાન તટાજ ગળી ગયું અને તે બુદ્ધને પગે પડી બોલ્યો, “ ભગવન, મ્હને ત્હમારી શિષ્યશાખામાં સામેલ કરો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ કારયપ ! તું પાંચસો જટિલોનો ગુરુ છે. ત્હેમને મળ્યા વિના તું મ્હારો શિષ્ય થવાની ઉતાવળ કરતો નહિ. ”

આથી કારયપે પોતાના શિષ્યોને એકત્ર કરી બુદ્ધના શિષ્ય થવાનો પોતાનો વિચાર ત્હેમને જણાવ્યો. તે સર્વ કારયપ સાથે બુદ્ધના શિષ્ય થવા તૈયાર થયા, અને ત્હેમણે પોતાની જટા કાપી અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો સાથે નદીના પ્રવાહમાં નાંખી દીધી. બુદ્ધે આ સૌને પોતાના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ કર્યા.

નદીના પ્રવાહમાંથી તણાઇ આવેલી તે જટાઓનો ભારો અને અગ્નિહોત્રનાં સાહિત્યો જ્વેઈ પોતાના મ્હોટા ભાઈ અને ત્હેની શિષ્યશાખા પર કોઈ વિકટ પ્રસંગ આવ્યો હશે, એમ નદીકારયપને લાગ્યું; તેથી ત્હેણે ખરી માહિતી મેળવવા પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ઉરુવેલકારયપના આશ્રમે મોકલ્યા. પોતાનો ભાઈ શિષ્યશાખા સહ બુદ્ધનો અનુયાયી થયો, એ સમાચાર જાણતાં જ નદીકારયપ પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સાથે બુદ્ધ પાસે જઈ ત્હેનો અનુયાયી થયો.

તે જ પ્રમાણે ગયાકારયપના કાન પર પોતાના બે ગંધુઓ બુદ્ધના અનુયાયી થવાની વાત આવતાં જ તે પણ ઉરુવેલકારયપના આશ્રમમાં જઈ પોતાના બસો શિષ્યો સહ બુદ્ધનો અનુયાયી થયો. આ પ્રમાણે યોડાજ વખતમાં એક હજાર તપસ્વીઓએ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક દેવસ યુદ્ધે આ એક હજાર બિહુઓને કહ્યું,
 “બિહુઓ ! જગતમાં સર્વ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે ! કયી સર્વ
 વસ્તુ ? પંચેદ્રિય અને મન આ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે ! શાથી
 પ્રદીપ્ત થઈ ? કામામિતી, ક્રોધામિતી અને મોહામિતી આ
 વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે; જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
 દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ એ સૌથી પ્રદીપ્ત થઈ છે ! પણ
 બિહુઓ ! જે આ યથાર્થતઃ જોઈ શકે છે, તે પંચેદ્રિયો અને
 મન એ સૌ વિષે વિરક્ત થાય છે; તથા જે સર્વ ઇન્દ્રિયો અને
 સ્થેના વિષય તરફ વિરક્ત થાય છે, તે જ મુક્ત જાણવો.”

---

(૭)

રાજગૃહમાં આગમન

ઉરુવેલ્લાના પ્રદેશમાં કેટલોક કાળ ગાળી બુદ્ધગુરુ પોતાના એક હજાર શિષ્યો સહ રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં ભગવાન ચણ્ડિવનમાં રહેતા હતા. બુદ્ધ પોતાના નગર સમીપ આવ્યા છે, એ સમાચાર ખિંખિસાર રાજાને મળતાં જ તે ઘણા ઠાઠમાઠ સાથે લેને મળવા ગયો.

લેની સાથે મગધ દેશના પુષ્કળ બ્રાહ્મણો પણ હતા. લેમને એવી શંકા આવી કે બુદ્ધ કારયપના શિષ્ય છે કે કારયપ બુદ્ધનો શિષ્ય છે.

લેમના મનમાંનો વિચાર જાણી લઇ બુદ્ધે કારયપને કહ્યું, “કારયપ ! તહે અમિહોત્રનો કેમ ત્યાગ કર્યો ?”

કારયપ બોલ્યો, “ભગવન ! સ્વર્ગલોકમાં સર્વ પ્રકારે કામસુખની પ્રાપ્તિ થતી એ જ યજ્ઞનું ફળ સમજાય છે. પણ આ લોકનાં તેમજ સ્વર્ગલોકનાં કામસુખ પાપકારક છે, એમ જાણીને હું આમિહોત્ર અને યજ્ઞમાંથી વિરક્ત થયો છું !”

“પણ હે કારયપ ! જો કામસુખમાં લેને આનંદ મળતો નથી, તો ત્હારું મન કયે ઠેકાણે રત થયું છે, એ કહે.”

“ભગવન ! અત્યંત શાન્ત નિર્વાણપદ જોઇ મ્હારું મન યજ્ઞયાગ વિષે વિરક્ત થયું. એ નિર્વાણપદે હું રત થયો. ભગવન ! આપ મ્હારા ગુરુ છો અને હું આપનો શિષ્ય છું.”

કાર્યપત્રું આ ભાષણ સાંભળી તે બ્રાહ્મણોનો સંશય નાશ પામ્યો.

બુદ્ધે બિંબિસાર રાજાને, ત્હેના સરદારોને અને ત્હેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોને દાનના શાયદા, શીલનું મહત્ત્વ, સ્વર્ગ-લોકનું સુખ, કામસુખમાં દોષ અને એકાંતવાસને લીધે થનારું સુપરિણામ ઇત્યાદિ બાબતો સમજાવી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે તે સર્વનું ચિત્ત અજ્ઞાનના આવરણથી મુક્ત થઈ મૃદુ અને મુદિત થયેલું જણાયું, ત્યારે ત્હેમણે તે સર્વને ચાર આર્યસભ્યો સમજાવ્યાં. ત્હેમના ઉપદેશથી સર્વની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ખુલી ગઈ અને તે સર્વ તે દિવસથી બુદ્ધોપાસક થયા.

રાજા બિંબિસાર બોલ્યા, “ભગવન્, આપ બુદ્ધ થઈ મહારા રાજ્યમાં ધર્મપ્રસારાર્થે પ્રથમ આવો એવી મહારી કિલ્કટ ઈચ્છા હતી; તે આજ સફળ થઈ. આપના ધર્મામૃતપાનથી મહારી પ્રજા સુખી થશે એમાં શંકા નથી. ભગવન્, આવતી કાલે આપ આપના ભિક્ષુસંઘ સાથે મહારે ઘેર ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા પધારશો.”

બુદ્ધે કંઈપણ કિતર ન આપતાં મૂળામૂળા જ રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો પ્રશારો કર્યો. રાજાએ તે રાત્રે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને બીજે દિવસે બુદ્ધને સંદેશો મોકલ્યો. મધ્યાહ્ન પૂર્વે બુદ્ધ અને ત્હેમના કાર્યપાદિ એક હજાર ભિક્ષુઓ રાજવાડામાં આવી માંડેલા આસન પર બેઠા. બિંબિસાર રાજાએ પોતે જ બુદ્ધની અને ભિક્ષુસંઘની ભોજનવ્યવસ્થા રાખી. ભોજન પછી બુદ્ધને એક મોટા દિવાનખાનામાં બેસાડી રાજા ત્હેમની એક બાજુએ બેઠો.

તે વખતે, રાજના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “મહાઈ વેણુવન ઉદ્યાન યુદ્ધ અને બિહુસંધને રહેવા યોગ્ય છે, કેમકે તે શહેરથી ઘણું દૂરે નથી તેમ ઘણું પાસે યે નથી. ત્યાં જવાઆવવાનો રસ્તો સારો હોઈ બાવક મનુષ્યને જવા-આવવા માટે સગવડભર્યો છે. ત્યાં દિવસે ઘણી ગડબડ હોતી નથી અને રાત્રે વિશેષ શોરબકાર હોતો નથી. એકાંતવાસ માટે તે યોગ્ય છે. તે યુદ્ધને દાન કરીશ તો હીક થશે.”

ખિંબિસાર રાજ પોતાના આસનેથી ઉઠ્યો, અને હાથમાં પાણીથી ભરેલી સોનાની ઝારી લઈ યુદ્ધ પાસે જઈ બોલ્યો, “ભગવન, મહાઈ વેણુવન ઉદ્યાન હું આપને અને આપના બિહુસંધને દાન કરું છું; ત્હેનો આપ સ્વીકાર કરો.”

યુદ્ધે વેણુવનનો સ્વીકાર કર્યો; અને બિહુઓને ઉદ્દેશી તે બોલ્યા, “બિહુઓ, આજથી લોકોએ દાનમાં આપેલા આરામ (વિહાર) સ્વીકારવા વિષે હું તમને પરવાનગી આપું છું.”

તે દાળે રાજગૃહ પાસે સંજય નામનો સુપ્રસિદ્ધ પરિત્રાજકાચાર્ય રહેતો હતો. ત્હેની મોટી શિષ્યશાખા હતી. સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન એ બે બ્રાહ્મણ પરિત્રાજકોની ત્હેના પ્રમુખ શિષ્યોમાં ગણના થતી. પણ સંજયના તત્ત્વજ્ઞાનથી તે બેનું સમાધાન ન થવાથી ત્હેમણે એવો વિચાર રાખ્યો હતો કે બેમાંથી એકને નિર્વાણમાર્ગ પ્રાપ્ત થતાં, ત્હેણે તે બીજાને બતાવવો. ”

એક દિવસ અરસજિ (અશ્વજિત) નામનો બિહુ રાજગૃહમાં પિંડપાત (ભિક્ષા) માટે શરતો હતો તેવામાં સારિપુત્રે ત્હેને જોયો. ત્હેની શાન્ત મુદ્રા અને ગંભીર

વર્તન જોઈ સારિપુતને લાગ્યું કે જે જે નિર્વાણમાર્ગે ચઢ્યા હશે તેમાંના આ એક હોવો જોઈએ. આથી સારિપુત તેની પાછળ જ રાજગૃહમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યા.

અસ્સનિ પોતાના પાત્રમાં પડેલું અન્ન વસ્ત્ર વડે ઢાંકી વેણવન તરફ જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં સારિપુત તેને મળ્યો. તેને કુશળ પ્રશ્નાદિ પૂછી સારિપુત બોલ્યો, “આયુષ્મન, તારી ચર્ચા અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે. તું કયા ધર્મની અનુયાયી છે? તારા ગુરુ કોણ? અને તેનો મત શો છે?”

અસ્સનિ બોલ્યો, “હું હાલમાં જ બિહુ થયો છું. હું ઇસ્તારપૂર્વક ગુરુનો મત કહી શકું તેમ નથી; તેથી હું સંક્ષેપથી તને સમજાવીશ.”

સારિપુત બોલ્યો, “હરકત નહિ. સંક્ષેપ કે ઇસ્તારથી જે કંઈ કહેવા જેવું હોય તે કહે. મને સારાંશ જ જોઈએ છે. શબ્દપાંડિત્ય લઈ શું કરવું છે?”

અસ્સનિ બોલ્યો, “જે દુઃખો કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં કારણો તથાગતે કહ્યાં છે; અને તે કારણોનો નિરોધ કેમ કરવાં એ પણ કહ્યું છે. અમારા ગુરુનો આ જ મત છે.”

અસ્સનિનાં આ ધર્મવાક્યોથી સારિપુતને યુદ્ધનો ધર્મનિર્વાણનો માર્ગ ખરો છે, એવી ખાત્રી થઈ. તેણે અસ્સનિને કહ્યું, “આજકાલ જો ખરો ધર્મ હોય તો આ જ છે!”

૧મૂળ ગ્રંથ આ પ્રમાણે છે:

વે ચમ્મા હતુપ્પમવા હતુ તેણં તથાગતો આહ ।

તેણં ચ વો નિરોધો एवं વાદો મહાસમ્મો ॥

સારિપુત ત્યાંથી નીકળી મોગ્ગલ્લાન પાસે ગયો અને અનેલી સર્વ વાન લેને કહી. ત્યારે મોગ્ગલ્લાન બોલ્યો, “ચાલો, આ જ ક્ષણે આપણે યુદ્ધનાં દર્શન માટે જઈએ.”

સારિપુત બોલ્યો, “આયુષ્મન્ ! સંજયના શિષ્યોમાંના અઢીસો પરિવ્રાજકો આપણા બેની ઉપર અવલંબીને રહેલા છે; તેા પ્રથમ લેમને મળી લેમની સલાહ લઈ પછી યુદ્ધદર્શન જઈએ.”

આ સંભાષણ પૂરૂં થયા પછી તેઓ બન્ન પોતાના ઉપર અવલંબી રહેલા પરિવ્રાજકોને મળ્યા અને યુદ્ધના શિષ્ય થવાનો પોતાનો નિશ્ચય લેમને જણાવ્યો; ત્યારે તે અઢીસો પરિવ્રાજકો સારિપુત અને મોગ્ગલ્લાન સાથે યુદ્ધના અનુયાયી થવા તૈયાર થયા. તે સૌને સાથે લઈ સારિપુત અને મોગ્ગલ્લાન સંજય પાસે જઈ બોલ્યા, “આયુષ્મન્ ! અમે યુદ્ધ ગુરુ પાસે જઈએ છીએ. આજથી તે અમારા ગુરુ છે.”

સંજયે લેમને ન જવા માટે પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો, પણ તે સારિપુત-મોગ્ગલ્લાનનાં મન ફેરવી શક્યો નહિ. લેને પોતાની આટલી મોટી શિષ્યશાખા નષ્ટ થયા બદલ અત્યંત ખેદ થયો.

સારિપુત-મોગ્ગલ્લાન પોતાના અઢીસો તપસ્વી બંધુઓને સાથે લઈ વેણુવન ઉદ્યાનમાં આવ્યા. લેમને દ્વરથી આવતા જોમને યુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુઓ તરફ ઈરી કહેવા લાગ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! આ જે બે પરિવ્રાજકો અહિં આવે છે તે મારા અગ્રશ્રાવક (અગ્રશિષ્ય) થનાર છે !”

તે પાસે આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠા અને બૌદ્ધસંઘમાં પોતાને દાખલ કરવા માટે હેમણે યુદ્ધને વિનંતી કરી. યુદ્ધે હેમને અને હેમના અહીસો તપસ્વી બંધુઓને સંઘમાં લીધા.

સંજયના આટલા બધા શિષ્ય એકદમ બૌદ્ધભિક્ષુ થયા તેથી રાજગૃહમાં બહુ જ ગડબડ થઈ ગઈ. કેટલાક દિવસ સુધી તો એકાદ બૌદ્ધભિક્ષુ રસ્તામાં જણાતાજ લોકો કહેતા કે, “આ મહાશ્રવણ અમારા શહેરમાં આવ્યો અને સંજયના સર્વે શિષ્યોને લઈ ગયો ! હવે એ કોને લઈ જશે ?” *

ભિક્ષુઓને રાજગૃહવાસી લોકોના આ કથનનો શો ઉત્તર આપવો એ સૂઝતું નહિ. હેમણે આ સમાચાર યુદ્ધને જણાવ્યા. યુદ્ધ બોલ્યા, “ભિક્ષુઓ ! આ લોકાપવાદ પુષ્કળ દિવસ ટકશે નહિ. સાત આઠ દિવસ લોક એમ બોલશે અને પછી ચૂપ થઈ જશે; તોપણ ૪૨૧ જે તમારા કાન પર આ શબ્દો આવે તો ત્હમે તે મનુષ્યને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપજો કે “શર તથાગત શિષ્યોને સદ્ધર્મથી લઈ જાય છે. લોકોએ હેની ઇર્ષ્યા શા માટે કરવી ?” x

રાજગૃહમાં વેણુવન વહારમાં રહેતા યુદ્ધે પોતાના સંઘમાં એકજ પ્રકારની વ્યવસ્થા દાખલ કરી. આના પહેલાં

*આગતા સ્ત્રો મહાસમગા માગધાનં ગિરિચ્ચજે ।

સમ્મં સંજયે નેત્વાન કસ્સ દાનિ નયિસ્સતિ ॥

xનયંતિ વ મહાવીરા સદ્ધમ્મેન તથાગતા ।

ધમ્મેન નોયમાનાનં કા ઉસ્સુચ્યા વિજ્ઞાનતં ॥

ઈન્દ્રિયથી માંડીને છેક સારિપુત્ર-મોગ્ગાસ્રાન સુધી જોને જુદે
 માટે બિહુસંધમાં લીધા હતા ત્હેમનો પ્રવચનવિધિ તદ્દન
 પાદો હતો. જુદું “ બિહુ ! અહિં આવ ” (અહિં મિત્ર)
 એમ કહે એટલે ગમે તે માણસ બિહુ થતો. પણ આને લીધે
 સંધમાં સર્વસાધારણતા રહી નહિ, એટલે કે એકનાં વસ્ત્ર
 એક પ્રકારનાં તો ખીજનાં ખીજ પ્રકારનાં; એકનો આચાર
 એક પ્રકારનો તો ખીજનો ખીજ પ્રકારનો, એવું થવા લાગ્યું.
 ખાથી જુદે પોતાના બિહુસંધનો આચાર એક જ પદ્ધતિએ
 પાલે તે માટે જુદા જુદા નિયમો દાખલ કર્યા. એ સર્વનો
 વેસ્તાર વિનયઅંશમાં કર્યો છે.

(૮)

શુદ્ધોદનરાજનો મેળાપ

સિદ્ધાર્થ છત્રીસ વર્ષની વયે વૈશાખ પૂર્ણિમાએ યુદ્ધ થયા. તે પછી અષાઢી પૂર્ણિમાએ ઋષિપત્તનમાં પાંચ તપસ્વીઓને હેમણે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો. ચાતુર્માસ ઋષિપત્તનમાં રહી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા ઉરુવલકાર્યપાદિક એક હજાર તપસ્વીઓને પોતાના શિષ્ય કરી પોપ મહિનામાં યુદ્ધ રાજગૃહ પાછા ફર્યા, અને મહિના પંદર દિવસની અંદર જ સારિપુત્ર મોગ્ગલાનાદિક પરિત્રાજકોને હેમણે પોતાના સંઘમાં લીધા. અદિઆં મહોટા બિશ્નુસંઘ ભેગો થયો હતો, અને તેથી હેની કીર્તિ વિધ્ય અને હેમાલય એ બે પર્વતની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી.

છ વર્ષ સુધી શુદ્ધોદન રાજને પોતાના પુત્રના સમાચાર બરાબર મળ્યા ન હતા; પણ હવે તે મહોટા સંઘનો શાસ્તા (શાસનકર્તા) થયો છે, અને રાજગૃહમાં ધિરિસાર રાજ્યે આપેલા વેણુવનવિહારમાં રહે છે, એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજને કાને આવતાં વખત લાગ્યો નહિ. રાજ્યે યુદ્ધને કપિલવસ્તુમાં આણવાને એક વિશ્વાસુ દૂતને મોકલ્યો. પણ તે પાછો ન ફરતાં વેણુવનમાં યુદ્ધનો ધર્મશ્રવણ કરી ત્યાં જ બિશ્નુ થઈ રહ્યો. રાજ્યે ખીજા બે ત્રણ દૂત મોકલ્યા, પણ તે સર્વની તે જ મન થઈ.

છેવટે કાલુદાયી નામના સિદ્ધાર્થના બાલમિત્રને રાજ્યએ યુદ્ધને લઇ આવવા માટે રાજગૃહમાં મોકલ્યો. તે વેણવનમાં આવીને યુદ્ધનો શિષ્ય થયો, તોપણ તે બીજા દૂતો પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય વિસર્યો નહિ. ફાગણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ તેણે યુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન્, આપના પિતા આપના દર્શન માટે ઉત્સુક થયા છે. તો આપે કપિલવસ્તુ જઈ એકવાર તેમને અને બીજાં સગાંજાલાંઓને મળી આવવું, એવી મ્હારી વિનંતી છે. ભગવન્, આ વસંતકાળ આપના ગમન માટે અત્યંત યોગ્ય છે.”

કાલુદાયીની વિનંતીને માન આપી યુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંથી નિકળ્યા; અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતા કરતા કપિલવસ્તુમાં આવ્યા. ત્યાં શાક્યોએ તૈયાર કરેલા ન્યગ્રોધ નામના વિહારમાં રહી યુદ્ધે પોતાનાં સંબંધીઓને અનેકવાર ધર્મોપદેશ કર્યો.

એક દિવસ નિક્ષાગ્રહણાર્થે તે શુદ્ધાદનના રાજવાડામાં ગયા હતા તે વખતે યશોધરા દેવીએ તેમને જોયા, અને પોતાના પુત્રને કહ્યું, “રાહુલ ! ત્યાં બેઠેલા પેલા શ્રમણને તું જોયો કે ? તે તારા પિતા છે. તેમની પાસે જઈ તું પોતાનો વારસો માગ.”

પોતાની માતાનું બાપણ સાંભળી રાહુલ દોડતો દોડતો યુદ્ધ પાસે આવી ઉભો રહ્યો. યુદ્ધગુરુ આસન પરથી ઉઠી ન્યગ્રોધારામ તરફ ચાલતા થયા. રાહુલ પણ તેમની પાછળ “બાપુ ! મ્હને મ્હારો દાયભાગ આપો. બાપુ ! મ્હને મ્હારો દાયભાગ આપો” એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો. વિહારમાં પહોંચ્યા પછી યુદ્ધે સારિપુત્રને બોલાવી કહ્યું કે “આ રાહુલ

કુમાર મહારી પાસે દાયલાગ માગે છે, તો તું આને પ્રવ્રજ્યા આપી આમણેર * કર.”

સારિપુત્તે બુદ્ધે કહેલ વિધિ પ્રમાણે રાહુલને આમણેર કરી પોતાની પાસે રાખી લીધો. આ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં તેણે ન્યગ્રોધ વિહારમાં આવી બુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન, તેં જ્યારે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે મહેને અત્યંત દુઃખ થયું; પણ મહારા ન્હાનાશા રાહુલને તેં પ્રવ્રજ્યા આપી ત્યારે તો મહારા દુઃખની પરમાવધિ જ થઈ એમ હું સમજું છું! હવે તું મહેને એક વર આપ કે કોઈ પણ તરણ મનુષ્યને તેનાં માઆપની પરવાનગી સિવાય બિક્ષુસંઘમાં લખશ નહિ, કે આમણેર કરીશ નહિ.

ત્યારથી બુદ્ધે માઆપની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ બાળકને બિક્ષુ કે આમણેર કરવો નહિ એવો નિયમ કર્યો.

જે વીસ વર્ષના થયા નથી, તેને બિક્ષુસંઘમાં લઈ શકાતો નથી; પરંતુ તેને આમણેર કરી એકાદ બિક્ષુ પાસે ધર્મપઠનાર્થે રાખવામાં આવે છે. બિક્ષુને પુષ્કળ નિયમ પાળવા પડે છે, પણ આમણેરને નીચેના દસ જ નિયમ પાળવાના હોય છે:—

(૧) પ્રાણુઘાતથી નિવૃત્તિ.	નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યથી
(૨) અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ,	નિવૃત્ત થવું.
ચોરીથી નિવૃત્તિ.	(૮) માળા, ગંધ, અલંકાર ઇત્યાદિથી
(૩) અશ્રદ્ધાચર્યથી નિવૃત્તિ.	નિવૃત્ત થવું.
(૪) અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્તિ.	(૯) ઉંચા અને કિંમતી બિછાના
(૫) માદક પદાર્થથી નિવૃત્તિ.	પર ન સૂવું.
(૬) મંથ્યાહન પછી ન જમવું.	(૧૦) સોના રૂપાનો સ્વીકાર ન
(૭) મનોવિકાર ઉદ્દીપિત કરનાર	કરવો.

આ દસ નિયમોને આમણેરનાં શિક્ષાપદ કહે છે.

(૯)

મુદત ઉર્ફે અનાથપિંડિક શ્રેઠ્ઠી

શાક્રેને યથાવકાશ ઉપદેશ કરી યુદ્ધગુરુ દપિલવસ્તુથી મ્હોટા બિશ્નુસમુદાય સહ પુનઃ રાજગૃહે આવ્યા. ત્યાં તે સીતવનમાં રહેવા લાગ્યા. તે વેળાએ અનાથપિંડિક નામનો આવસ્તિનો એક પ્રસિદ્ધ શેઠ કોઈ કાર્ય પ્રસંગે રાજગૃહમાં પોતાના સાળાને ઘેર આવ્યો હતો.

આ વેળાએ અનાથપિંડિકનો સાળો ધણી ગડબડમાં હતો. તેને ઘેર ભોજનસમારંભની તૈયારી ચાલતી હતી. તે જોઈ અનાથપિંડિકે તેને કહ્યું, “ન્યારે ન્યારે હું ત્હમારે ત્યાં આવતો ત્યારે ત્યારે ત્હમે સર્વ કામો છોડી મ્હારું આદરાતિથ્ય પ્રથમ કરતા; પણ આજ હું જોઉં છું કે કોઈક મ્હોટા ભોજનસમારંભની તૈયારીમાં ત્હમારું ચિત્ત ગૂંથાઈ ગયું છે. આવતી કાલે ત્હમારે ત્યાં મ્હોટો લગ્નસમારંભ છે, કે મ્હોટો યજ્ઞ થનાર છે, અથવા બિંબિસાર રાજાને અને તેના સરદારોને આવતી કાલે ત્હમે મિજબાની આપનાર છો ?”

તેણે ઉત્તર આપ્યો, “ત્હમે કહો છો તેમાંનું કાંઈ જ નથી. આવતી કાલે મ્હોં યુદ્ધ અને તેમના બિશ્નુસંધને ભોજનનું આમંત્રણ કર્યું છે ?”

“શું ત્હમે ‘યુદ્ધ’ બોલ્યા ?” અનાથપિંડિકે મ્હોટેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“હા, બુદ્ધ” અનાથપિંડિકના સાળાએ ઉત્તર આપ્યો. અનાથપિંડિક બોલ્યો, “બુદ્ધ એ શબ્દ સુદ્ધાં આ લોકમાં દુર્લભ છે ! આ વેળાએ તે ભગવંતનાં દર્શન મળવાં શક્ય છે કે ?”

અનાથપિંડિકને સાળો બોલ્યો, “બુદ્ધદર્શને જવાનો આ વખત નથી. આવતી કાલે સવારે ત્હમે ત્હમની મુલાકાત લેજો.”

અનાથપિંડિકને તે રાત્રિએ નિદ્રા કેમે કરી આવી નહિ. ખેડો શાટતા સુધીમાં તો તે પથારીમાંથી સવાર થઈ ધારી ત્રણ વખત ઉઠ્યો. છેવટે અરુણોદય પૂર્વે ઉઠી તે સીતવન ભણી ચાલતો થયો. વાટમાં એકાએક ભારે અંધકાર થઈ ગયો. અનાથપિંડિક ગભરાઈને પાછો ફરવાના વિચારમાં હતો, તેવામાં તે પ્રદેશમાં રહેનાર સીવક નામના યક્ષે ત્હને કહ્યું, “હે ગૃહપતિ, સીતવનની યાત્રાએ ત્હાં દરેક પગલું ધાળું પુણ્ય પ્રસવે છે. માટે પાછો ન ફરતાં આગળ વધ !”

યક્ષનું આ ભાષણ સાંભળી અનાથપિંડિકના મનને ધીરજ આવી અને ત્હેની દષ્ટિ સ્થામે આવેલો અંધકાર નષ્ટ થયો. અનાથપિંડિક સીતવનમાં પહોંચ્યો તે વેળાએ બુદ્ધગુરુ ખેડો શાટતાં ઉઠી ખુદલી જગામાં ચંક્રમણ કરતા હતા. અનાથપિંડિકને જોઈ તે એક આસન પર જઈ બેઠો અને “સુદત ! અહિં આવ” એમ બોલ્યા.

આ સાંભળી અનાથપિંડિક ચક્રિત થયો, કેમકે ત્હેનું ખડું નામ જોકે સુદત હતું, તોપણ ત્હેનાં સગાં-હાત્રાં સિવાય અન્યને તે ભાગ્યે જ માહિત હતું. ‘અનાથપિંડિક’ એ જ નામથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતો.

અનાથપિંડિક બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભગવન, આપને રાત્રે સુખેથી નિદ્રા તો આવી ને ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જે બ્રાહ્મણ કામસુખમાં બદ્ધ થતો નથી, જેની સર્વ તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ છે અને તેથી જેનું મન શાન્ત થયું છે, તે સર્વ કાળ સુખથી સુએ છે.”

તદનંતર, બુદ્ધ દાનથી થનારા ફાયદા, શક્તિથી થનારા ફાયદા, સ્વર્ગ લોકનાં સુખ, કામોપભોગમાં દોષ અને એકાન્તવાસથી થતા લાભ, ઇત્યાદિ વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો; અને ન્યારે અનાથપિંડિકનું ચિત્ત મૃદુ, મુદિત અને પ્રસન્ન થયેલું જોયું. ત્યારે ભગવતે ત્હેને ચાર આર્ય સત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી બૌદ્ધધર્મની સત્યતા બદલ અનાથપિંડિકની ખાત્રી થઈ. ત્હેણે બુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન, આ આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. એકાદ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે કે દેખતા માણસને અંધારામાં જણાય તે માટે મસાલ ધરે, તે પ્રમાણે આપે આપના ધર્મનું કિતમ સ્પષ્ટાકરણ કર્યું છે. હું આજથી મ્હારા શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી આપને, આપના ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણુ જાઉં છું! આપના ઉપાસક તરીકે મ્હારો આપે અંગીકાર કરવો. હવે આવતી કાલે આપ ભિક્ષુસંઘ સહ મ્હારા અન્નદાનનું ગ્રહણ કરો એવી મ્હારી ઇચ્છા છે.”

બુદ્ધે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો ઇશારો કર્યો. પછી અનાથપિંડિક આસન પરથી ઉઠ્યો અને બુદ્ધને વંદન કરી પોતાના સાળાને ઘેર પાછો ફર્યો.

અનાથપિંડિકનો સાળો (તે રાજગૃહક શ્રેષ્ઠીને નામે ઓળખાતો હતો) અનાથપિંડિકે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યાના સમાચાર સાંભળી બોલ્યો, “ત્હમે પરદેશી છો માટે ત્હમારી તરફથી આવતી કાલની સર્વ તૈયારી હું જ કરું છું.”

બીજાંયે પુષ્કળ શેઠશાહુકાર અનાથપિંડિકના મિત્ર હતા. ત્હેમણે સુદ્ધાં અનાથપિંડિકને એવો જ આગ્રહ કર્યો. બુદ્ધ ભગ્નિસાર રાજ્યએ પણ અનાથપિંડિકને બોલાવી કહ્યું, “ત્હમે તો અમારા શહેરમાં પરાણા છો, તેથી ત્હમારી તરફથી આવતી કાલે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને અમે જ અન્નદાન આપીશું.”

પરંતુ અનાથપિંડિકે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક કાંઈની પણ મદદ ન સ્વીકારવાની ના પાડી અને પોતાના સાળાને ઘેર પોતાના નોકરચાકરની સાહાય્યથી સર્વ તૈયારી પોતે જ કરી, અને બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પૂર્વે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને બોલાવી આણી પોતાને હાથે ત્હેમનું સંતર્પણ કર્યું.

ભોજન થઈ રહ્યા પછી બુદ્ધ પાસે એક નીચા આસન પર બેસી અનાથપિંડિક બોલ્યો, “ભગવન્, આવતા ચાર્તુમાસ માટે આપ શ્રાવસ્તિમાં આવો એવી મ્હારી વિનંતી છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ગૃહપતિ, તથાગતને એકાંતવાસ જ ગમે છે.”

અનાથપિંડિક બોલ્યો, “હા, તે હું જાણું છું.”

અનાથપિંડિકને રાજગૃહ તથા આવસ્તિ આ બે શહેરની વચ્ચેનાં ગામે અને ન્હાનાં ન્હાનાં શહેરોમાં પુષ્કળ મિત્રો હતા. આવસ્તિ જતાં જે જે ઠેકાણે લેણે મુકામ કર્યો, તે તે ઠેકાણે પોતાના મિત્રોને યુદ્ધને માટે રમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર વગેરે બાંધી લેખને રહેવાની વ્યવસ્થા કરવાનો લેણે ઉપદેશ કર્યો; અને આવસ્તિ પહોંચ્યા પછી તે યુદ્ધને રહેવા યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા લાગ્યા.

કોસલ દેશના રાજવંશમાંના જેત નામના રાજકુમારનું આવસ્તિ પાસે એક રમણીય ઉદ્યાન હતું. અનાથપિંડિકને આ ઉદ્યાન સિવાય બીજી સુંદર જગા આવસ્તિની આસપાસ મળી નહિ. તેથી તે જેત રાજકુમાર પાસે જઈ લેને કહેવા લાગ્યો, “યુદ્ધ આપણા શહેરમાં ચાર્તુમાસ ગાળવા આવનાર છે. લેખને રહેવા માટે શહેરની આસપાસ મહેં ઘણી જગાઓ જોઈ; પરંતુ આપના ઉદ્યાન સિવાય મ્હને એકે જગા પસંદ પડી નહિ; તો આપ કૃપા કરી વિહાર બાંધવા માટે મ્હને આપનું ઉદ્યાન આપશો.”

જેત બોલ્યો, “હે ગૃહપતિ, સોનાનાં નાણાં મ્હારા ઉદ્યાનમાં પાથરશો, તો તેટલી કિંમત લઈ હું લેખને મ્હારું ઉદ્યાન આપીશ; એ સિવાય તે મળી શકે એમ નથી.”

જેતના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે ગમે તેટલી કિંમત આપો તોપણ ઉદ્યાન વેચવાનો મ્હારો હિદ્દેશ નથી, પણ અનાથપિંડિકે લેનો શબ્દશઃ અર્થ કર્યો.

પોતાને ઘેર આવી સોનાનાં નાણાંથી બે ચાર ગાડીઓ ભરીને અનાથપિંડિકે પોતાના નોકરોને તે ગાડીઓ લઈ

જેતના ઉઘાનમાં મોકલ્યા, અને તે નાણું ત્યાં પાથરવાનો હુકમ કર્યો. નોકરો જમીન પર નાણું પાથરવા લાગ્યા. ન્યારે જેતે આ સમાચાર જાણ્યા, ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો અને અનાથપિંડિકને કહ્યું કે, “તહમે ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપો, તો પણ આ ઉઘાન હું તહમને આપીશ નહિ.”

અનાથપિંડિકે કહ્યું, “આપ રાજકુલમાં જન્મેલા છો. આપ જો આપનું વચન નહિ પાળો તો તે લજ્જાસ્પદ ગણાશે.”

જેતે કહ્યું, “મ્હારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જો તમે સોનું પાથરશો તોપણ એટલી કિંમત લઈને યે મ્હાં ઉઘાન વેચવાને હું તૈયાર નથી !”

તે બેઠનો વિવાદ આપસમાં પતે એવા સંભવ ન હતો. આથી તહેમણે પોતાનો કેસ શ્રાવસ્તિના ન્યાયાધીશમંડળ પાસે રજુ કર્યો. સર્વ ન્યાયાધીશોએ એકમતે અનાથપિંડિકની તરફેણમાં ન્યાય આપ્યો. ‘રાજકુમારે જો સોનાનું નાણું જમીન પર પાથરશે તો આટલી જમીન મળશે’ એમ કહ્યું. તેથી તહેણે પોતાની જમીનની કિંમત કરેલી એવું જ ગણાય, માટે તેટલી કિંમત લઈ પોતાનું ઉઘાન તહેણે અનાથપિંડિકને આપવું જોઈએ, એવો આ ન્યાયાધીશોએ નિર્ણય કર્યો.

અહિં સોનાનું નાણું જેતવનમાં પાથરવાનું કામ અનાથપિંડિકના વિશ્વાસુ નોકરોએ ચાલુ રાખ્યું જ હતું. એટલામાં તહેમણે ધણાખરા ભાગ ઉપર નાણું પાથરી દીધું હતું. જેત અનાથપિંડિક સાથે ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો, “અનાથપિંડિક ! આટલી જ જમીન હું તમને વેચાતી આપું છું, બાકીની હું વિહાર બાંધવા માટે દાનમાં આપું છું.”

અનાથપિંડિકે એવો વિચાર કર્યો કે જેત જેવા રાજકુમારની બૌદ્ધધર્મના પ્રસારમાં ઘણી મદદ થઈ શકે એમ છે તો તેની આ બેઠનો અસ્વીકાર કરવો ઠીક નથી. તેણે જેતને કહ્યું, “ઠીક છે, આ બાકીની જમીનમાં આપને બુદ્ધ માટે જે કરવું હોય તે સુખેથી કરો.”

જેતે રહેલી જગામાં એક ઓરડી બાંધી અને અનાથપિંડિકે પુષ્કળ ઓરડીઓ, પુષ્કળ ચંક્રમણો, પુષ્કળ ભોજનશાળાઓ, પુષ્કળ વિહારો અને પુષ્કળ સ્નાનશાળાઓ બાંધી.

બુદ્ધગુરુ ભિક્ષુસંઘ સાથે રાજગૃહમાંથી નીકળી વિહાર કરતા કરતા આવસ્થિતમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ જેતવનમાં અનાથપિંડિકના ઉદ્યાનમાં રહેતા હતા, તે સમયે અનાથપિંડિકે આવી તેમને ભિક્ષુસંઘસહ પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે પોતે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને સંતૃપ્ત કર્યા પછી અનાથપિંડિકે “જેતવન વિહારની આગળ ઉપર શી વ્યવસ્થા કરવી ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. બુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહપાત, આ વિહાર તું આવતા જતા ભિક્ષુસંઘને માટે દાનમાં આપ.”

અનાથપિંડિકે જેતવનનું યથાવિધિ દાન કર્યું, ત્યારે બુદ્ધ તેહનું અભિનંદન કરતાં કહ્યું કે, “વિહારદાન એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ધન છે, કેમકે તેને લીધે ભિક્ષુના ધ્યાનમાં વરસાદ, પાણી, તડકો, હિંસક પશુ, વાદળ ઇત્યાદિકનો અંતરાય થતો નથી. તેથી સુગ્ર ઉપાસકે યથાશક્તિ વિહાર કરાવી ત્યાં વિદ્વાન ભિક્ષુને રહેવાની સગવડ કરી આપવી, અને તેને યથાશક્તિ અન્નદાન દેવું.”

(૧૦)

વિશાખા મિગારમાતા

આવસ્તિથી સાત યોજનના અંતરે સાકેત નામનું એક મ્હેાદું શહેર વસેલું હતું. તે જોણે વસાવ્યું તે ધનંજયશ્રેષ્ઠીની તે કાળના નવકોટિનારાયણોમાં ગણના થતી હતી. તેને વિશાખા નામની એક અત્યંત સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. તે વયમાં આવી ત્યારે આવસ્તિના મિગારશ્રેષ્ઠીના પૂર્ણવર્ધન નામના પુત્રની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી થયો. સાકેત અને આવસ્તિ એ બેઉ શહેરોમાં ઉભય પક્ષ તરફથી આ વિવાહસમારંભ ભારે ઠાઠથી ઉજવાયો.

વિવાહવિધિ પૂરો થયા બાદ ધનંજયશ્રેષ્ઠી પોતાની કન્યાને લઈ આવસ્તિ આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની સાતિમાંના આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને બોલાવી આણી તેમને વંવાઘ સમક્ષ એમ કહ્યું કે “ જો મહારી પુત્રીનો કોઈ દોષ જણાઈ આવે, તો તમારે બરાબર ચોકસાઈ કરવી. ”

ધનંજયશ્રેષ્ઠી પુત્રીને સાસરે મૂકી સાકેત ગયા પછી એક દિવસ મિગારશ્રેષ્ઠીએ નિર્ઐય શ્રમણો (નમ્ર સંન્યાસી) ને પોતાને ઘેર પુત્રના લગ્નસમારંભનિમિત્ત બોજનાર્યે આમંત્રણ આપ્યું. (મિગારશ્રેષ્ઠી નિર્ઐયનો ઉપાસક હતો.) તેમને માટે તેણે પાણી નાખ્યા વિના ચોકખા દૂધની જ ખીર કરાવી

હતી. નિર્ઐશ આવી પોતપોતાને આસને બેઠા. પછી મિગારશ્રેષ્ઠીએ પોતે આદરાતિથ્ય કરી લેમને સતોષપૂર્વક જમાડયા; અને લેમનું ભોજન પૂર્ણ થયા પછી પોતાની પુત્રવધૂને કહાવ્યું કે, “ આપણે ઘેર અહિંન્ત આવ્યા છે. લેમને નમસ્કાર કરવા આવવું. ”

‘ અહિંન્ત ’ એ શબ્દ કાને પડતાં જ વિશાખાને ધણો આનંદ થયો. કારણ ન્હાનપણથી તે યુદ્ધની ઉપાસિકા હતી, તથા યુદ્ધ અને બૌદ્ધ બિશ્નુ સિવાય અન્યને પણ અહિંન્ત કહે છે એ એને ખબર ન હતી. ઉતાવળી ઉતાવળી લૂગડાં પહેરીને તે પોતાનો સસરો અને લેના સૌ અહિંન્ત જે દિવાનખાનામાં બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પણ તે નમ્ર શ્રમણોને જોઈ લેને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો; અને પોતાના સસરાને કહેવા લાગી કે, “ મને આપે અહિં શા માટે બોલાવી ? આવા નાગા ઉઘાડા લોક કદી અહિંન્ત હોઈ શકે ખરા કે ? આવા નિર્લજ્જને અમે અહિંન્ત કહેતા નથી. ” આ ઉદ્દગાર કાઢીને વિશાખા ત્યાંથી ચાલતી ચઢ.

આ બાળુ, પેલા શ્રમણોને આ નવધૂએ પોતાનું અપમાન કર્યા બદલ અતિશય ખરાબ લાગ્યું, અને તે એકદમ મિગારશ્રેષ્ઠીને કહેવા લાગ્યા કે “ હે ગૃહપતિ ! આવી કર્કશાને તું ક્યાંથી પકડી લાવ્યો ? જાણે કે તારા પુત્રને આખા જગતમાં બીજી કન્યા જ મળતી નહોતી ? ”

મિગારે કહ્યું, “ હજી લેનો સ્વભાવ છોકરવાદી છે, ધીરે ધીરે સુધારતા જમશું. લેના આ ઉદ્ધત આચરણ બદલ લેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. ”

મિગારે જન્મતેમ કરી નિર્ગથોને સમજાવીને રસ્તે પાડયા, અને પોતે દૂધની ખીરથી ભરેલી થળી લઈ જન્મવાને બેઠો. વિશાખા ત્રેને પંખાથી પવન નાંખતી એક બાળુએ ઉભી રહી હતી. એવામાં દાર પાસે એક ઔદ્ધ ભિક્ષુ આવી ઉભો રહ્યો. મિગાર બેઠેલે ઠેકાણેથી તે ભિક્ષુને જોતો હતો, તથાપિ ત્રેના ભણી પૂર્ણ દુર્લભ્ય કરી તે પોતાના ભોજનમાં એકરસ થઈ ગયો હતો. ત્યારે વિશાખાએ ત્યાંથી જ તે ભિક્ષુને કહ્યું, “આય ! મહારો સસરો જૂનુંપુરાણું ખાય છે. ત્હમે ત્યાં ઉભા ન રહેતાં આગળ વધો !”

વિશાખાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ મિગારે અતિશય સંતમ થઈ નોકરોને કહ્યું, “આ ખીર અહિંથી લઈ જાઓ અને આ છોકરીને મહારા ઘરમાંથી આ જ ક્ષણે હાંકી કાઢો. એ એટલી હિન્મત્ત થઈ છે કે મહારા સમક્ષ મહારું અપમાન કરતાં એને લાજ આવતી નથી !”

મિગાર જોકે ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, તોપણ વિશાખાના અંગને હાથ લગાડવાની ત્રેની કે ત્રેના નોકરોની છાતી ચાલી નાહ. ત્રેણે શાંતપણે પોતાના સસરાને જવાબ આપ્યો કે, “આપને મહારા પર આટલો ક્રોધ કરવો ઘટતો નથી. હું કાંઈ વેચાતી આણેલી દાસી નથી. હું આપના જેવા મોટા કુળમાં જન્મી છું. પ્રથમ મહારો અપરાધ મ્હને સમજાવો, અને પછી મ્હને અહીંથી જવાનું કહો. મહારા પર વિના કારણ આરોપ આવે નહિ તેથી મહારા માટે મહારા પિતાએ અહિં આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને મહારા અપરાધની સંપૂર્ણ

ચોકસી કરવા માટે કહી રાખ્યું છે. તો હેમની સમક્ષ મહારા શા દોષ છે તે જણાવો. જો તેઓ મહેને અપરાધી ઠરાવશે, તો હું ખુશીથી અહિંથી નીકળી જઈશ.”

પુત્રવધૂનું આ સ્પષ્ટ બોલનું સાંભળી મિગારને મિનન જરા ઠેકાણે આવ્યો. તેણે તે આડ કુલીન ગૃહસ્થોને તર્તાવર્તા બોલાવી મંગાવ્યા અને પોતાની પુત્રવધૂનો ગુન્ડો હેમને કહી સાંભળાવી જણાવ્યું: “આને મહારા ધરમાંથી આવે તે આવે કાઢી મૂકો.”

તે ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું, “કેમ, મહેન વિશાખા! ત્યારા સસરા ગંદુ અન્ન ખાય છે એવું તો કહ્યું હતું કે?”

વિશાખા બોલી, “મહારા સસરા જૂના પુણ્ય પર નિર્વાહ કરે છે અને નવીન પુણ્ય સંપાદન કરતા નથી, એવો મહારા કહેવાનો અર્થ હતો, તેથી તે જૂનું પુરાણું ખાય છે એમ મહેં કહ્યું હતું.”

તે ગૃહસ્થોએ મિગારને કહ્યું, “આ કહેવું ઘણું ડહાપણમરેલું જણાય છે. આટલા માટે જ વિશાખાને ધરમાંથી કાઢી કાઢવી એ તમને ઉચિત નથી.”

વિશાખાના ખીન જે કેટલાક બારીક બારીક દોષો મિગારે તે ગૃહસ્થોને જણાવ્યા, પણ તપાસ કરતાં તે દોષ ન હોઈ, મિગારની કેવળ ગેરસમજ થઈ હતી એવું દેખાઈ આવ્યું. ત્યારે મિગાર બોલ્યો, “પણ આનો બાપ જ્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે અમારી સમક્ષ એણે દસ નિયમ એની પુત્રીને

શીખવ્યા હતા. અમને તો તે કેવળ ઘેલછા જ જણાય છે. પછી આને એનો અર્થ જે સમજાયો હોય તે ખરો ! ”

તે ગૃહસ્થો બોલ્યા, “ કેમ, બહેન વિશાખા ! ધનંજય-શ્રેષ્ઠીએ ત્હને કયા કયા નિયમ શીખવ્યા હતા અને ત્હેમના અર્થ શા છે ? ”

વિશાખા બોલી, “ અંદરની આગ બહાર લઇ જવી નહિ, એ પહેલો નિયમ મહારા પિતાએ મ્હને શીખવ્યો. ત્હેનો અર્થ એવો છે કે “ ઘરમાં કોઇ તકરાર વગેરે થઇ હોય તેની વાત બહાર કહેવી નહિ. બહારની આગ અંદર આણવી નાહ, આ બીજો નિયમ. એનો અર્થ એવો છે કે આડોશીપાડોશી સાસુસસરાના કે જેઠાણી દેરાણી કે નણંદના અવગુણ બોલતા હોય, તો તે સમાચાર કોઈને ઘરમાં કહેવા નહિ. આપનારને જ આપવું એ ત્રીજો નિયમ; અને ન આપનારને ન આપવું એ ચોથો નિયમ. આનો અર્થ એ કે જે કોઈ ઘરમાંની વસ્તુ હુછીની લઇ જઇ પાછી આપે ત્હેને જ તે આપવી; જે આપતો નથી ત્હેને ન આપવી. આપનાર કે ન આપનાર હોય તો યે આપવી એ પાંચમો નિયમ પાસેનાં સગાંસંબંધીને લાગુ પડે છે. એટલે પોતાના સંબંધીઓમાં કોઈ દરિદ્રી હોય, અને હુછીની લીધેલી જણુસ પાછી આપવાનું સામર્થ્ય ત્હેનામાં ન હોય, તો ત્હેને તે આપવી. સુખેથી બેસવું એ છઠો નિયમ. સુખેથી જમવું એ સાતમો નિયમ અને સુખેથી સવું એ આઠમો નિયમ. આનો અર્થ એ કે વડીલ માણસો જે ઠેકાણે વારંવાર આવજવ કરે તે ઠેકાણે બેસવું નહિ; ત્હેમના જમ્યા પહેલાં

પોતે જન્મવું નહિ; નોકરચાકરોની ખજાર કાઢીને પછી જન્મવું; વડીલ માણસોના સૂતા પહેલાં પોતે સૂવું નહિ, ત્હેમની વ્યવસ્થા કરીને પછી સૂવું. અગ્નિની પૂજા કરવી એ નવમો નયમ. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ અગ્નિસમાન પૂજ્ય હોવો જોઈએ, અને બ્રાહ્મણ જેમ અગ્નિની પરિચર્યા કરે છે તેમ ત્હેણે પોતાના પતિની કરવી, એ આ નિયમનો અર્થ. ગૃહદેવતાની પૂજા કરવી એ દશમો નિયમ, એટલે સાસુ સસરા ઇત્યાદિ વડીલ માણસોને ગૃહદેવતા સમજી ત્હેમની સેવા કરવી.”

વિશાખાએ પોતાના પિતાએ બતાવેલા દસ નિયમની આ પ્રમાણે સમજણ આપવાથી તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોએ ત્હેની ધણી પ્રશંસા કરી અને મિત્રારશ્રેષ્ઠીને કહ્યું કે, “આપ ગુરુસે થઇને આ ઠાહી છોકરીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા તૈયાર થયા છો; પણ એ ત્હમારા ગૃહની લક્ષ્મી જ છે એમ સમજજો.”

મિત્રારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી અને વિશાખાની ક્ષમા માંગી.

વિશાખા બોલી, “આપ વડીલ જ છો, એટલે ક્ષમા કરવા જેટલો મ્હોટો અપરાધ આપેં કર્યો છે એમ હું ધારતી નથી; પરંતુ માત્ર એક વાતમાં મ્હારે અને ત્હમારે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી: હું છું બુદ્ધની ઉપાસિકા અને આપ છો નિર્ઐયનાં ઉપાસક, એટલે બૌદ્ધ ભિક્ષુ આહં ભિક્ષાર્થે આવતાં તે આપને પરવડશે નહિ, અને નિર્ઐય આવતાં ત્હેમને હું નમસ્કાર કરનાર નથી. આ બાબતમાં કાંઈ નિર્ણય કર્યા સિવાય મ્હારા અહિં રહેવાથી આપને કે મ્હને સુખ થનાર નથી.”

મિગાર બોલ્યો, “ત્હારી મજ્જા પ્રમાણે તું વર્તજે; મ્હને ત્હેમાં કાંઈ જ હરકત નથી. મ્હારે ઘેર પુષ્કળ ધનદોલત છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુને આમંત્રણ કરી તું જમાડે, તો તેથી હું કાંઈ દરિદ્રી થઈ જવાનો નથી. હું મ્હારા નિર્ઝીયોને અન્નદાન કરીશ, અને તું યથાવકાશ ત્હારા બૌદ્ધ ભિક્ષુકોને અન્નવસ્ત્રાદિકનું દાન કર.”

વિશાખાએ બીજે જ દિવસે યુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું. આ સમાચાર નિર્ઝીયોને માલમ પડતાં જ તે વર્તાવર્ત મિગારદ્રેષ્ટને મળ્યા, અને બૌદ્ધભિક્ષુઓને કરેલા નિમંત્રણ વિષે ત્હેનો ખુલાસો માગ્યા.

મિગાર બોલ્યો, “મ્હારી પુત્રવધૂ કાંઈ નહાનાસૂના કુળની નથી. ત્હેની જોડે દારી પ્રમાણે વર્તાવ કરવો શક્ય નથી. મ્હારા ઘરમાં જો સુખ વર્તાવનું હોય, તો મ્હારી પુત્રવધૂને મ્હારે શોભ સ્વાતંત્ર્ય આપવું જ જતનએ.”

નિર્ઝીય બોલ્યા, “બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને ત્હારે ઘેર આવવાની જો તું મનાઈ કરી શકતો ન હોય, તો તું ત્હેનાં દર્શન કરવા ન જતો, એટલું તો જરૂર કરજે. યુદ્ધ મ્હોટો માયાવી છે. તે લોકોને મુઘ્ધ કરી, પોતાના પંથમાં ખેંચી લે છે એવું અમે સાંભળ્યું છે. માટે વિશાખા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તો યે તું ત્હેનાં દર્શન જઈશ નહિ.”

મિગારે યુદ્ધ કે બૌદ્ધ ભિક્ષુનાં દર્શન ન કરવાનું વચન આપ્યાથી નિર્ઝીય પોતાના આશ્રમે પાછા ફર્યા.

ખીજે દિવસે વિશાખાએ ભોજનની સર્વ તૈયારી કરી, બુદ્ધ અને બિશ્નુએને બોલાવી, ઘણા આદરસત્કાર સહિત તેમને જમાડ્યા. ભોજન પછી વિશાખાએ પોતાને તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને ધર્મોપદેશ કરવાની બુદ્ધગુરુને વિનંતી કરી. પણ આ ઉપદેશ સાંભળવા મિગાર આવ્યો નહિ. વિશાખાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યાથી તેણે પડદાની આડે બેસી ધર્મોપદેશ સાંભળવા કમુત્ત કર્યું. બુદ્ધનું મુખ માત્ર તેને જોવું ન હતું ! વિશાખાએ એક બાજુએ પડદો બાંધી પોતાના સસરાને બેસવાની સગવડ કરી.

સર્વ મંડળી ભેગી થયા પછી બુદ્ધે પોતાની અમૃતતુલ્ય વાણીથી તેમને ઉપદેશ કર્યો. દાન, શીલ, ભાવના ઇત્યાદિ વિષય સંબંધે બુદ્ધે કરેલો બોધ સાંભળી મિગારશ્રેષ્ઠીને ધણું લાગી આવ્યું. આવા મહાપુરુષ પોતાને ઘેર આવ્યા છતાં પોતે મૂર્ખાઈથી તેનાં દર્શન કરવા તૈયાર નથી, એ વિચારથી એને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો; અને એકદમ પડદો દૂર ખસેડી નાખી બહાર દોડી આવી તેણે બુદ્ધના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. તે બોલ્યો, “ભગવન્, મહારા અપરાધની ક્ષમા કરો. આજથી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આ આગતમાં વિશાખા મ્હારે માતા સમાન છે. તે જો મ્હારે ઘેર આવી ન હોત, તો આપની અમૃતવાણી મ્હારે કાને પડી ન હોત. તેથી આજથી હું તેને મ્હારી માતા જ કહેતો જઈશ.”

ત્યારથી વિશાખાનું મિગારમાતા એવું નામ પડ્યું. આવસ્થિના ઘણાખરા લોકો તેને મિગરમાતાના નામથી જ

ઓળખતા. તેણે યુદ્ધને અને બિહુસંધને રહેવા માટે પૂર્વારામ નામના ઉદ્યાનમાં એક પ્રાસાદ બાંધ્યો હતો, જેને “મિગારમાતાન પ્રાસાદ” કહેતા. આવસ્તિમાં વિશાખાના હહાપણની અને નીતિમતાની કીર્તિ તરત જ પ્રસરી; અને રાવથી રંક પર્યંત સૌ કોઇ તેના તરફ આદરપુદ્ધિથી જોતા. મંગળકાર્યો અને ઉત્સવોમાં વિશાખાને પહેલું આમંત્રણ દેવાનો વહિવટ ચાલુ થયો. આવસ્તિની બૌદ્ધ ઉપાસિકાઓમાં તે પ્રમુખ હતી. આગન્તુક (આવતાજતા) અને રોગગ્રસ્ત બિહુઓની માવજત તરફ તે ઘણું લક્ષ આપતી.

---

(૧૧)

દેવદત્ત

શાક્યોનું રાજ્ય મહાજનસત્તાક હતું. જુદા જુદા ગામના મહાજન લોકોને રાજ કહેતા. આવા લગભગ સાતસો રાજ્યો શાક્યોના રાજ્યમાં હતા. તેઓ આપસમાં એક અધ્યક્ષ ચુંટતા અને તેને મહારાજ કહેતા. આ મહારાજના હાથમાં અંતર્ગત વ્યવસ્થાસંબંધમાં કેટલાક અધિકાર રહેતા; પરંતુ પરરાષ્ટ્રની સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી એ કામ મહાજનમંડળ બહુમતે કરતું હતું. શાક્યરાજ્યના સભાગૃહને સંથાગાર કહેતા. બુદ્ધના સમયમાં મધ્યદેશમાં આ જાતનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં.

એક વેળાએ શાક્યોનું અધ્યક્ષસ્થાન ભદ્રિય નામના એક તરણુ શાક્યને મળ્યું હતું તે વેળાએ શાક્યરાજના કુળમાંના ઘણાક તરણોએ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ મહાનામ શાક્યના કુળમાંથી કોઈ પણ ભિક્ષુ થયો ન હતો. આથી તેણે પોતાના ન્હાના બાળ અનુરુદ્ધને કહ્યું કે “સિદ્ધાર્થે બુદ્ધ થઈ સદ્ધર્મની પતાકા જ્યાં ત્યાં ફરકાવી છે, શાક્યકુળની કીર્તિ અજવાળી છે. આ વખતે બીજા દેશમાંના મહોટાકુળના

લોકો ભિક્ષુ થઈ શાક્યપુત્રીય શ્રમણ કહેવડાવવામાં ધન્યતા માને છે; પણ આપણા જ શાક્યોમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તથાગતના ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે એ દ્રવિત નથી. હવે આપણા કુળમાં આપણે જો જ કંઈક ભિક્ષુ થવાને યોગ્ય છીએ. જો તું રાજ્યખટપટ અને ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર ઉપાડવા તૈયાર હોય, તો હું ભિક્ષુ થઈ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસાર કરું.”

અનુરુદ્ધને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી હોય છે તેની બિલકુલ ખબર ન હતી. ન્હાનપણમાં જ પિતા ગુજરી જવાથી માતાએ તેને બહુ લાડ લડાવ્યાં, તેને વ્યાવહારિક શિક્ષણ જેવું મળવું જોઈતું હતું તેવું મળ્યું નહિ. તેણે પોતાના મ્હોટા ભાઈને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી છે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં મહાનામે તેને સર્વ માહિતી વિરતારપૂર્વક આપી અને કહ્યું કે, “શીત અને ઉષ્ણ, ગરમી અને ધવન એની પરવા ન કરતાં ગૃહસ્થે પોતાના કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ વિષયસુખના નાદમા પડી પોતાનાં ગૃહકૃત્યોની ઉપેક્ષા કરશે તેના પર દારિદ્ર્યપંકમાં આઘાટવાની વારી આવ્યા વિના રહેશે નહિ.”

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, “મહારાથી આ ભાંજગડો નિવેડાવાની નથી. ન્હાનપણથી હું કદી ખેતરમાં ગયો નથી; ખેતર કેમ વવાય છે અને કેમ લણાય છે એની સુદ્ધાં મને ખબર નથી. ઘોડા પર બેસવું, શિકાર ખેલવો કે તિરંદાજી કરવી એ સિવાય બીજાં કામમાં મ્હોં કદી મન ધાલ્યું નથી, અને હવે પછી મહારાથી

ધરગતુ કામો થશે એવું મહને લાગતું નથી. આવાં કામો કરવા કરતાં બિશ્નુ થવું જ મહને અધિક ઇષ્ટ ભાસે છે. ”

અનુરુદ્ધ બિશ્નુ થવાનો વિચાર—અરે નિશ્ચય ક્યોં. પણ ત્હેને ત્હેની માતાની પરવાનગી મળી નહિ. અનુરુદ્ધે જ્યારે અતિશય હડ પકડી, ત્યારે તે બોલી, “ હાલના આપણા મહારાજા ભદ્રિય ત્હારા બાળમિત્ર છે. જે તે ત્હારી સાથે બિશ્નુ થવાને તૈયાર હોય તો હું ત્હેને પરવાનગી આપું છું. ”

ભદ્રિય આટલો મોટો અધિકાર છોડીને બિશ્નુ થનાર નથી એવી અનુરુદ્ધની માતાને ખાત્રી હતી. માટે ત્હેણે પોતાના પુત્રને સમજાવવા આ યુક્તિ યોજી હતી.

અનુરુદ્ધ ભદ્રિય પાસે જઈ બોલ્યો, “ મિત્ર, મુદ્ધના બિશ્નુસંઘમાં પ્રવેશ કરવાની મહને વ્રતકંઠા થઈ છે. પણ મહારી માતાની મહને પરવાનગી મળતી નથી. તું જ મહારી સાથે બિશ્નુ થાય, તો જ મહારી માતા મહને પરવાનગી આપવા તૈયાર છે. ”

ભદ્રિય બોલ્યો, “ અનુરુદ્ધ ! તું સાતેક વર્ષ થામ. દરમ્યાનમાં મહને આપણા રાજ્યમાં જે કાંઈ સુધારા વધારા કરવા યોગ્ય લાગે તે કરી હું છૂટો થાઉં. પછી આપણે બન્ને બિશ્નુ થઈશું. ”

પરંતુ અનુરુદ્ધ બિશ્નુ થવા માટે એટલો કિત્તુક થયો હતો કે સાત દિવસ સુદાં ત્હેને સાત વર્ષ સમાન ભાસતા હતા. ત્હેના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ ભદ્રિય એક અડવાડીયાની

અંદર રાજ્યકારભાર ખીજને સોંપી ભિક્ષુ થવાને કમ્પુલ થયો. એક અઠવાડીયા પછી પોતાના અંધુ પર સઘળો રાજ્યનો ભાર નાખી તે કોઈને પણ કલ્લા વિના અનુરુદ્ધ સાથે છુદ્ધને મળવા જવા તૈયાર થયો.

તે વેળાએ છુદ્ધ ગુરુ અનુપ્રિય નામના મલ્લોના ગામમાં રહેતા હતા. ભાદ્ય પોતાની સેના સહ ઉદ્યાનમાં ગયો હતો, તેવામાં સેનાને ત્યાં જ રાખી અનુરુદ્ધ સાથે અનુપ્રિય જવાને તહેણે વિચાર કર્યો. અનંદ, ભૃગુ, કિંબિલ, દેવદત્ત, અને ઉપાલિ હજમ એ પાંચ જણ ભાદ્ય સાથે જવાને તૈયાર થયા. કેટલેક અંતરે ગયા પછી તે શાક્યકુમારોએ પોતાના અલંકાર એક કિત્તરીય વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપાલિને સ્વાધીન કર્યા અને કહ્યું, “હું ઉપાલિ! હવે તું અમારી સાથે આવીશ મા. આ અલંકારો વેચીને તું સુખેથી કાળનિર્ગમન કર.”

ઉપાલિએ વિચાર કર્યો કે. “જો હું આ અલંકાર લઈ પાછો ફરીશ તો આણે જ ભાદ્યાદિકનો ઘાત કર્યો એમ માનીને શાક્ય રાજાઓ મૂલને ફાંસી દેશે. માટે ઘેર ન જતાં આ સૌની સાથે આગળ વધવું એ જ હીક છે.” તહેણે શાક્યકુમારોએ આપેલા અલંકાર એક ઝાડે ટાંચ્યા, અને “જો જોશે તે લઈ જશે” એમ બોલી તે શાક્યકુમારો સાથે અનુપ્રિય ગામમાં આવ્યો.

ભાદ્ય અને તહેના સાથીઓએ છુદ્ધને મળી પોતાને ભિક્ષુસંઘમાં લેવા તહેમને વિનંતી કરી. છુદ્ધે તહેમની વિનંતી માન્ય કરી. પછી તેઓ બોલ્યા, “ભગવન્! અમારા આ ઉપાલિ હજમને પ્રવ્રજ્યા આપો. તે અમારો હૃદયકર્તા મિત્ર

છે અને ધણો બુદ્ધિમાન છે. આપે પ્રથમ ત્હેને બિશુ કર્યો એટલે ત્હેની પછી થયેલા બિશુ તરીકે અમારે ત્હેને વંદન કરવું પડશે, અને તેથી અમે મહાન્ કુળમાં જન્મ્યા છીએ એ બદલનો અમારો ગર્વ રહેશે નહિ. ”

બુદ્ધે ત્હેમની વિનંતી માન્ય કરી પ્રથમ ઉપાલિને પ્રવ્રજ્યા આપી. ઉપાલિ આગળપર મ્હોટો વિનયધર (વિનયગ્રંથમાં કુશળ) થયો. અનુરુદ્ધને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. આનંદ બુદ્ધની શુશ્રૂષા કરનારા બિશુઓમાં પ્રમુખ થયો. પણ દેવદત્ત લૌકિક સિદ્ધિઓની પાછળ પડ્યો. એક વખતે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બી નગરીમાં ઘોષિતારામમાં રહેતા હતા, ત્યાં દેવદત્તના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “ હું એકાદ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી મ્હોટું નામ મેળવું. ”

તે કૌશામ્બીથી એકલો રાજગૃહ આવ્યો અને ત્યાં ખિંખિસાર રાજના કુમાર અન્નતશત્રુને યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર બતાવી વશ કર્યો. રાજગૃહમાં આવ્યા પછી બુદ્ધગુરુને એવા સમાચાર મળ્યા કે, “ દેવદત્ત અન્નતશત્રુ પાસેથી લાભસત્કાર મેળવે છે, ” ત્યારે તે બોલ્યા, “ બિશુઓ ! દેવદત્ત ખોટું માર્ગ ચઢ્યો છે. કેળાં કેળનો નાશ કરે છે; વાંસનાં ફળો વાંસનો નાશ કરે છે; અને લૌકિક સિદ્ધિ વડે મેળવેલો લાભ મૂર્ખ મનુષ્યનો નાશ કરે છે ! ”

એક દિવસે બુદ્ધગુરુ એક મ્હોટી સભામાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા તે વેળાએ દેવદત્ત બુદ્ધને નમન કરી બોલ્યો, “ ભગવન્ ! હવે આપ વૃદ્ધ થયા છો, માટે બિશુસંઘનું નાયકપણું મહને સોંપી આપ શાન્તપણે કાળક્રમણ કરો. ”

બુદ્ધે આ વાત નાકબુલ કરી. તે બોલ્યા, “દેવદત્ત! સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન જેવા સમર્થ બિહુઓના હાથમાં સુદ્ધાં મહેં બિહુસંઘનો ભાર સોંપ્યો નહિ. તું તો આ કામમાં તદ્દન નાલાયક છે; તો ત્હને બિહુસંઘનો નેતા કેમ કરી શકાય?”

બુદ્ધે પોતાને નેતા થવાને નાલાયક ઠરાવ્યો, એ બદલ દેવદત્તને અત્યંત ખોટું લાગ્યું. હવે બુદ્ધ ઉપર વેર લેવાના વિચાર સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચાર ત્હેના મનમાં રહ્યો નહિ.

એક દિવસ અમ્બતશત્રુને મળી તે બોલ્યો કે, “હું રાજપુત્ર, પૂર્વનાં માણસોની જેમ આજકાલનાં માણસો દીર્ઘાયુષી થતાં નથી. ક્યારે કેને મરણ આવશે ત્હેનો કાંઈ નિયમ રહ્યો નથી, બાપની પૂર્વજ રાજસુખનો અનુભવ લીધા પહેલાં જ ત્હને મરણ આવવાનો સંભવ છે. માટે હું કહું છું કે બિંબિસારને મારી તું રાજા થા; અને બુદ્ધને મારી હું બુદ્ધ થઈશ.”

અમ્બતશત્રુને પોતાના ગુરુની આ યુક્તિ પસંદ પડી અને નાગી તલવાર હાથમાં લઈને તે પોતાના પિતાને મારવા માટે અંતઃપુરમાં પેઠો. ત્યાં બિંબિસારના સિપાઈઓએ ત્હને પકડ્યો, અને રાજા પાસે લઈ જઈ ઉભો કર્યો. બિંબિસાર બોલ્યો, “છોકરા! તું આ અધોર કૃત્ય કરવાને શા સાથે તૈયાર થયો છે?”

અમ્બતશત્રુ બોલ્યો, “હું રાજ્ય કરવાને ઉત્સુક થયો. માટે આપની ઉપર તલવાર ઉગામવા મહેં તૈયારી કરી. આજ ત્હને ક્ષમા કરશો.”

બિંબિસાર રાજાએ તાબડોતોળ મંત્રીમંડળને બોલાવી આણી લેમની સમક્ષ રાજ્યકારભાર અન્નતશત્રુને સોંપ્યો. અન્નતશત્રુએ કેટલાક દિવસ પછી પોતાના પિતાને કેદમાં નાખી ઉપવાસ કરાવી મારી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે અન્નતશત્રુને રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યા પછી દેવદત્તે લેને કહ્યું, “હવે તારે મહેન મદદ કરવી જોઈએ. મારાએને મોકલી તું જે બુદ્ધના પ્રાણ લેવરાવીશ, તેા હું જરૂરી બુદ્ધ થઈશ.”

અન્નતશત્રુએ દેવદત્તના કહ્યા પ્રમાણે કેટલાક મારાએને મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ બુદ્ધને ન મારતાં હોવા લેમના શિષ્ય થઈને રહ્યા. આથી દેવદત્ત ઘણો ચીડાયો અને પોતે બુદ્ધને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ બુદ્ધગુરુ ગૃધ્રકૂટ પર્વતની છાયામાં ચંક્રમણ કરતા હતા. એ લાગ જોઈ દેવદત્ત પાસેની ટેકરી પર ચઢ્યો, અને ત્યાંથી લેણે બુદ્ધ ઉપર એક મોટો પથ્થર ધડેલી દીધા. ખડક પર અથડાઈ માર્ગમાં તે પથ્થરના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા; પણ લેનો એક ટુકડો બુદ્ધના પગમાં વાગ્યો અને તેથી મોટો જખમ થયો. બુદ્ધગુરુ ઉંચે દેવદત્ત બાણી જોઈ બોલ્યા, “ખૂન કરવાના વિચારથી, મૂર્ખા, તેં જે આ દુષ્ટકૃત્ય કર્યું, તેનાથી તું મહાપાતકનો ભાગીદાર બન્યો છે !”

બુદ્ધને દેવદત્ત જખમ કર્યો એ વાત સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. દેવદત્ત બુદ્ધનું ખૂન કરશે એવી કેટલાક બિહુકોને ભીતિ લાગી

તેમણે બુદ્ધ જે વિહારમાં રહેતા હતા તે વિહારની આસપાસ પહેરો ભરવાની શરૂઆત કરી. તેમનો પગરવ તથા સ્વાધ્યાયનું પઠન સાંભળી બુદ્ધે આનંદને પૂછ્યું, “આ ભિક્ષુઓ રાત-દિવસ અહિં કેમ કર્યા કરે છે?”

આનંદ બોલ્યો, “ભગવન્! દેવદત્ત તરફથી આપના દેહને કાંઈ હરકત ન પહોંચે માટે એ અહિં પહેરો ભરે છે.”

બુદ્ધે આનંદ પાસે એ ભિક્ષુઓને બોલાવી મંગાવ્યા, અને કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ, મહારા દેહની આટલી બધી કાળજી લેવાને કાંઈ કારણ નથી. મહારા શિષ્યો મહારૂં રક્ષણ કરે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. તો તમે અહિં પહેરો ન ભરતાં પોતપોતાને કામે લાગી જાઓ.”

બુદ્ધગુરુના પગનો જખમ થોડા વખતમાં રૂઝાઈ ગયો અને તે ફરવા હરવા લાગ્યા. એક દિવસ તેઓ ભિક્ષાર્થે રાજગૃહમાં જતા હતા, તે વખતે દેવદત્તે તેમને જોયા અને હસ્તિશાળામાં જઈ તેણે માહુતને કહ્યું, “હું રાજાનો ગુરુ છું, તે તું જાણે છે. ત્હને હંચા અધિકાર પર ચઢાવવો અથવા તો આ અધિકાર પરથી કાઢી મૂકવો એ મહારા હાથમાં છે. જો તું મહારી કહેલી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીશ, તો હું રાજા પાસેથી ત્હને મોટી બક્ષીસ અપાવીશ. પણ જો મહારા કામમાં કસૂર કરીશ તો આ નોકરી પરથી ત્હને કઢાવી નક્કી શિક્ષા કરાવીશ.”

માહુત બોલ્યો, “ગુરુ મહારાજ! હું આપની આજ્ઞા બહાર કદી પણ જઈશ નહિ. અમારા મહારાજ પ્રમાણે જ આપ પણ અમને વંદે છો.”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ તો પછી જ્યારે આ ગલીમાંથી યુદ્ધ જાય ત્યારે ત્હેના ઉપર નાલાગિરિ હાથી છોડી દેજો. ”

“ હીક છે ! ” માહુતે ઉત્તર આપ્યો.

નાલાગિરિ હાથી અત્યંત મસ્તીને માટે પ્રખ્યાત હતો. જો કદાચ હસ્તિશાળામાંથી તે છૂટો થતો તો તે માણસોનાં ઘાણુ કાઢી નાંખતો.

યુદ્ધ તે રસ્તે જતા હતા તેવામાં પેલા માહુતે ત્હેનું અંધન તોડી ત્હેને છૂટો કર્યો. ત્યારે આસપાસનાં ઘરમાં રહેનારાં માણસો, કોઈ ઘરના છાપરા પર તો કોઈ માળે જઈ, ભરાઈ બેઠા.

નાલાગિરિ હાથી યુદ્ધના શરીર પર ઘસી આવતો જોઈને બિહુઓ બોલ્યા, “ આ મનુષ્યઘાતક ભયંકર નાલાગિરિ હાથી આ બાળુઓ ચાલ્યો આવે છે તો આપ જલદી બીજા બાળુઓ વળી જાઓ. ”

પણ બિહુના બોલવા ભણી લક્ષ ન દેતાં યુદ્ધગુરુ આગળ વધ્યા. ત્યારે આળુબાળુના લોકોએ, “ અરેરે બિયારા આ ભલા શ્રમણને નાલાગિરિ [હાથી પૂરો કરશે ! ” એવા દુઃખોદ્ધાર કાઢ્યા. યુદ્ધે પોતાની વિશ્વમૈત્રીનું એકીકરણ કરી મનોબળથી ત્હેનો પ્રવાહ તે હાથી ઉપર છોડ્યો. નાલાગિરિ હાથી સૂંઠ નીચી નમાવી યુદ્ધ પાસે આવી ઉભો રહ્યો. ત્હેના કુંભસ્થળ પર હાથ ફેરવી, યુદ્ધ બોલ્યા, “ નાગે નાગને^૧ મારવો એ

---

^૧અહિં શ્લેષ છે: નાગ એટલે હાથી તથા પાપરહિત મનુષ્ય (ન+આત:).

સાઈ નહિ ! કેમકે નાગનો જે ધાત કરે છે ત્હેની શુભ ગાંત થતી નથી. હે કુંજર ! તું મદોન્મત્ત થઈ દુર્ગતિએ જઈશ મા. પણ તું એવું દૃત્ય કર કે જેથી ત્હને સુગતિ પ્રાપ્ત થાય.”

આ ઉપદેશ સાંભળી નાલાગિરિએ સૂંઢ વડે યુદ્ધની ચરણુરજ પોતાના મસ્તકે લીધી; અને આગલા બે પગ વાળી યુદ્ધને વંદન કરી તે હસ્તિશાળામાં પોતાને ઠેકાણે જઈ દિસો રહ્યા !

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી રાજગૃહમાંના આખાલટ્ટક સર્વ કોકે નીચેની ગાથા ગાતા હતા:—

દંડનક દમયન્તિ અંકુસહિ કસાહિ ચ ।

અદંડન અસત્યન નાગા દન્તો મહસિના ૧ ॥

આ પ્રમાણે દેવદત્તની યુદ્ધને મારવાની સર્વ યુક્તિઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી સંઘમાં ફૂટ પાડવાની તહેજે એક યુક્તિ રચી. તે પોતાના સાથીદાર સહુદ્રત ભિક્ષુ સાથે યુદ્ધ પાસે આવ્યો અને તહેમને વંદન કરી બોલ્યો, “ભગવન ! ભિક્ષુઓ ઐહિક વિખ્યાથી પૂર્ણપણે અલિપ્ત રહી શકે તે માટે ગ્રહે આ પાંચ નિયમો તૈયાર કર્યા છે. સર્વ ભિક્ષુઓએ તે પાળવાનું જોઈએ એવી આપ આજ્ઞા કરશો: (૧) ભિક્ષુઓએ સર્વ કાળ અરણ્યમાં જ રહેવું; (૨) મરણ પર્વન્ત ભિક્ષા પર જ નિર્વાહ કરવો, ક્રોધ આમંત્રણ કરે તોપણ ત્હેને ઘેર બોજન માટે જવું નહિ; (૩) આમરણાન્ત રસ્તામાંનાં ચિંદરડાં ભેગાં કરી

૧ કોઈ દંડથી પથુને વશ કરે છે, કોઈ અંકુશ વડે તો કોઈ હથામ વડે; પણ આશ્ચર્ય છે કે શાક્યસિંહે દંડ કે શસ્ત્ર વિના જ લાથીને વશ કર્યા.

તેનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરવાં. ગૃહસ્થ પાસેથી વસ્ત્ર લેવાં નહિ; (૪) સમગ્ર જીવન જાડ નીચે જ રહેવું, ઝુંપડીમાં કે ધરમાં રહેવું નહિ; (૫) મત્સ્યમાંસનું ગ્રહણ કરવું નહિ. આ પાંચ નિયમ પાળવામાં જે કોઈ કચાશ કરે તેને અપરાધી ઠરાવવો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પાંચ નિયમોથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં કાંઈ પણ મદદ મળી શકશે એમ મહેને લાગતું નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે આ પાંચ નિયમ ખુશીથી પાળવા; તેમાં મારે હરકત નથી. ”

બુદ્ધ સંધને આ નિયમો ફરજિયાત રીતે લાગૂ પાડવાને તૈયાર નથી એ વાતની રાજગૃહમાં જ્યાં ત્યાં કહી ફજેતી કરી દેવદત્તે પોતાના મતમાં કેટલાક બિંદુઓને બેળવ્યા, અને તેમને લઇ તે ગયા ચાલ્યો ગયો. આ સમાચાર સાંભળી બુદ્ધે સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાનને તે બિંદુઓને બોધ કરી પાછા આણવા માટે ગયા મોકલ્યા.

દેવદત્ત પોતાના અનુયાયીઓને ધર્મોપદેશ કરતો બેઠો હતો એવામાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન તે ઠેકાણે આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇ સમુદ્રદત્તે દેવદત્તને ધીરેથી કહ્યું કે, “ પેલા ગૌતમના આ બે દુષ્ટ અગ્રશિષ્યો આપણી પાસે આવે છે તેમને આપ અહિં આશરો આપશો મા. ”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ પોતાના ગુરુથી કંટાળી તે મહારી પાસે આવ્યા હશે. માટે મહારે તેમનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો જ જોઈએ. ”

દેવદત્તે સારિપુત્ર-મોગ્ગલ્લાનનું ધણું આતિથ્ય કર્યું. લાંબો વખત ઉપદેશ કરવાથી દેવદત્ત થાક્યો હતો. એટલે

તેણે સારિપુત્તને ક “ આયુષ્મન! અત્યારે જો કે રાત્રી
ધણીજ ગઈ છે, તો પણ બિહુસંધની ધર્મશ્રવણની આતુરતા
કમી થયેલી દેખાતી નથી. પણ હું અતિશય શ્રમિત થયો છું.
તેથી હવે તારા મુખનાં ઉપદેશક વાક્યો તારા સંધને સંભળાવ.
હું વિશ્રાન્તિ લેવા માટે જાઉં છું.

દેવદત્તને તરત જ ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ. આ તરફ
સારિપુત્તે તે બિહુઓને ઉપદેશ કર્યો અને તેમનાં મન વાળી
લીધાં. ત્યારે તે સર્વ જથ્થા સારિપુત્ત સાથે બુદ્ધર્શને જવાને
તૈયાર થયા, અને દેવદત્ત ઉઠે તે પહેલાં ગયાથી રાજગૃહ તરફ
રવાના થઈ ગયા.

પછી સમુદ્રદત્ત ગામરો ગામરો દેવદત્તને ઉઠાડી કહેવા
લાગ્યો, “આ સારિપુત્ત-મોગ્ગલ્લાનને અહિં આવવા દેશે મા,
એવું મહેં તમને કહ્યું ન હતું ? હવે તે તમારા સર્વ અનુયાયીને
હાઈ રાજગૃહ ચાલ્યા ગયા ! ”

આ સાંભળી દેવદત્તને પ્રજપ્રહાર થયા જેવું દુઃખ થયું !

(૧૨)

માગન્દિયા બ્રાહ્મણકન્યા

કુરુદેશમાં માગન્દિયા નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક સર્વલક્ષણસંપન્ન સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. ધણાએ કુલીન બ્રાહ્મણોએ તેનું માગું કર્યું; પરંતુ માગન્દિયે “ત્હમે યોગ્ય વર નથી” એમ કહી તેમને પોતાની કન્યા આપી નહિ. ધર્મપ્રસારનો આરંભ કર્યા પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધ ગુરુ કુરુદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ ગામેગામ ઉપદેશ કરતા ફરતા હતા તેવામાં માગન્દિય બ્રાહ્મણે તેમને જોયા, અને તેમનાં અંગ પરનાં લક્ષણો જોઈ, ‘આ જ આપણી પુત્રીને યોગ્ય વર છે’ એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેથી તેણે બુદ્ધને કહ્યું, “હે શ્રમણ! આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં હું મ્હારી પુત્રીને યોગ્ય વર શોધું છું; પરંતુ ત્હારા જોવો સર્વગુણસંપન્ન કોઈ જણાયો નથી, હવે મ્હારી પુત્રી હું ત્હને અર્પણ કરું છું; તેનો તું અંગીકાર કર.”

બુદ્ધે જવાબ વાળ્યો કે, “હે બ્રાહ્મણ! આ નાશવંત મનુષ્યશરીર પર ધૂણા આવવાથી તો મ્હેં ગૃહસ્થાગ કર્યો. કામસુખમાં હવે મ્હને આનંદ લાગતો નથી; તો પછી ત્હારી પુત્રીનો પરિગ્રહ હું કેમ કરી શકું ?”

બુદ્ધની નિઃસ્પૃહતા જોઈ માગન્દિય બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની સહ બૌદ્ધ ઉપાસક થયો. પણ ત્હેની કન્યાને માત્ર બુદ્ધ ઉપર ધણો ગુસ્સો આવ્યો: “મ્હારા જેવી સુસ્વરૂપ સ્ત્રી આ મુંડીયાને પાને પડવા છતાં ત્હેણે મ્હારી તરફ બેદરકારી જણાવી અને મ્હારો અંગીકાર કરવા ના પાડી! ખરેખર એ મ્હોટો અમત્કાર જ ગણાવો જોઈયે. જો આગળ ઉપર મ્હને પ્રસંગ મળશે તો હું એનું વેર વાળ્યા વિના રહેવાની નથી.” મનમાં આવા ઉદ્ગાર કાઢી ત્હેણે એકવાર બુદ્ધભણી તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિએ જોયું, અને ડોકું નીચું ધાલી તે ચૂપ બેઠી.

માગન્દિય બ્રાહ્મણે પુત્રી બાંધને સ્વાધીન કરી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી. ત્હેના કાકાએ બીજને યોગ્ય વર ન મળી શકવાથી ત્હેને કૌશામ્બીના ઉદયન રાજા વેરે પરણાવી. ઉદયન રાજાને પુષ્કળ રાણીઓ હતી; પરંતુ પોતાના સૌંદર્યથી અને હાપણથી માગન્દિયા તે સર્વમાં પદ્મરાણી થઈ બેઠી.

આ પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધગુરુ કૌશામ્બીમાં આવતાં માગન્દિયાએ ત્હેનું વેર વાળવાનો વિચાર અમલમાં આણ્યો. ત્હેણે શહેરમાંના ધૂર્ત લોકોને લાંચ આપી જ્યાં જ્યાં બુદ્ધ મળે ત્યાં ત્યાં ત્હેમને ગાળો દેવડાવી.

આનંદ અને બુદ્ધ ભિક્ષાર્યે કૌશામ્બીમાં ફરતા હતા, તે વખતે ત્હેમના પર પ્રત્યેક ગલીમાંથી ગાળોનો વર્ષાદ થવા લાગ્યો. ત્યારે આનંદ બોલ્યો, “ભગવન, આ લોકોની ગાળો આગળ આપણે અહિં રહેવું ઠીક નથી ચાલે આપણે બીજે જગ રહીયે.

બુદ્ધે પૂછ્યું, “આનંદ ! જો ત્યાં પણ લોકો આપણને ગાળો આપે તો પછી ક્યાં જવું ?”

આનંદ બોલ્યો, “વળી બીજો કોઇ રથજો !”

“પણ આનંદ ! જો આપણે આમ ક્યાં જઇશું, તો વિના કારણ કલેશભાગી થઇશું. અહિં ને અહિં જ જો આપણે આ લોકની ગાળો સહન કરીએ, તો આપણને એમની બહીકથી બીજો ઠેકાણો જવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ લોક ચારઆઠ દિવસ આપણી પાછળ પડશે, અને આપણે તહેમની તરફ પૂર્ણ દુર્લક્ષ કરીએ છીએ, એવું જોઇ આપોઆપ જ તેઓ આ ગાળાગાળીના વ્યવસાયમાંથી વિરત થશે !

આનંદને સાતઆઠ દિવસમાં જ બુદ્ધના કથનનો અનુભવ થયો.

(૧૩)

સુંદરી પરિવાજિકા

શ્રાવસ્તિમાં યુદ્ધનો ઉપાસકસમુદાય વધતો જવાથી બિહુસંધને અનવસ્થનો ઘણો લાભ થવા લાગ્યો; તે જોઈ કેટલાક પરિવાજિકાના પેટમાં દુખવા લાગ્યું “ યેન કેન પ્રકારેણ ” (કોઈ પણ પ્રકારે) યુદ્ધની જોઆખર કરવા માટે લેમણે એક કારસ્તાન રચ્યું. લેમના પક્ષમાં સુંદરી નામની એક પરિવાજિકા હતી. યુદ્ધ પર જોટો આરોપ મૂકવાના કામમાં લેમણે લેની મદદ લીધી. લેમના શીખવ્યા પ્રમાણે તે રોજ રાત્રે જોતવનની બાજુમાં જઈ શહેરમાં આવતી. રસ્તામાં કોઈ પ્રશ્ન કરે તો “ હું યુદ્ધની સાથે એક જ ઠેકાણે રહું છું ” એમ તે ઉત્તર આપતી.

એક દિવસ પરિવાજિકાએ મારાઓ મારફતે સુંદરીનું ખૂન કરાવી જોતવનના એક ખૂણામાં લેનું પ્રેત સંતાડી રાખ્યું. સુંદરી પરિવાજિકા ગુમ થયાના સમાચાર જ્યાં ત્યાં પ્રસર્યા પછી પરિવાજિકાએ પસેનદિરાજને અરજ કરી કે “અમારામાંની એક પરિવાજિકા ગુમ થઈ છે, લેની શોધ કરવી જોઈએ.” રાજાએ પોતાના સિપાઈઓ સોંપી જ્યાં જ્યાં જઈ પડે ત્યાં ત્યાં શોધ કરવા હુકમ આપ્યો.

પરિવાજકો બોલ્યા, “ અમને શાક્યપુત્રીય બિશ્નુ ઉપર વહેમ આવે છે, કેમકે હમણાં સુંદરી રોજ રાત્રે યુદ્ધના વિહારમાં જતી હતી. યુદ્ધનો અને લેનો જુદા પ્રકારનો બવહાર હતો, એવી ખબર અમારે કાને આવી છે. કદાચિત્ પોતાના ગુરુના કુટુંબ ઠાંકવા માટે શાક્યપુત્રોએ બિચારી સુંદરીને મારી નાંખી કોઇક સ્થળે દાટી દીધી હશે ? ”

રાજની પરવાનગી લઇ પરિવાજકોએ નગરરક્ષકો (પોલીસ)ની મદદથી પ્રથમ જોતવનની ઝડતી લીધી, અનેક ચરાના ઢગલામાં સંતાડેલું સુંદરીનું પ્રેત શોધી કાઢ્યું. રાજએ જોતવનમાં સુંદરીનું પ્રેત મળ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી લેને આખા શહેરમાં ફેરવી લોકોને દેખાડવા આજ્ઞા કરી. પરિવાજકોએ સધળા શહેરમાં સુંદરીનું પ્રેત ફેરવી યુદ્ધબિશ્નુકની બદનામી કરી. જ્યાં ત્યાં સુંદરીનું પ્રેત બતાવી તેઓ ‘આ જુઓ શાક્યપુત્રીય શ્રમણોનું કૃત્ય’ એવું મ્હોટેથી બરાડતા હતા. આથી કેટલાક શ્રદ્ધાવાન ઉપાસકો બાદ કરતાં આવસ્તિનો સધળા લોકોમાં યુદ્ધ અને બૌદ્ધાબક્ષ વિષે અત્યંત તિરસ્કારની લાગણી પ્રસરી. બિશ્નુને બિક્ષા મળવાની અડચણ પડવા લાગી.

પણ આટલાથી યુદ્ધ ડગ્યા નહિ. તે બોલ્યા, “ખોટા આરોપ મૂકનારા મનુષ્યની હું કાંઇ જ કિંમત સમજતો નથી. જે ખોટું બોલે છે, અને પોતે કરેલું પાપકૃત્ય ખીજના માથે ઓરાઢવા માંગે છે, લેને નરક વિના ખીજ ગતિ ન હોઈ શકે. ”

આ વાતને કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ જે મારાઓએ સુદરીને મારી હતી, તેમની વચ્ચે પરિવાજકો પાસેથી મળેલા પૈસાની વહેંચણી બદલ દારના પીઠામાં તકરાર થઈ. તેમનાં એક જણ બોલ્યો “ સુદરીને મારનાર હું, માટે મોટો ભાગ મહેને મળવો જોઈએ.”

બીજો બોલ્યો, “ મહેને જે તેનું ગળું દબાવ્યું ન હોત તો તેણે ખૂમાખૂમ કરી હોત, અને આપણું કૃત્ય તે સમયે જ ખુલ્લું પડ્યું હોત.”

આ મારાઓની તકરાર રાજાઓના ગુપ્ત જાસુઓએ સાંભળી. તેઓ નગરરક્ષકોની મદદથી તેમને પકડી રાજ-સભામાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે રાજાને સાદાંત સર્વ વૃત્તાંત જણાવી પોતાનો ગુન્હો કમુલ કર્યો; છુદ્ધ પર આરોપ મૂકવાને ઉશું કરેલું કારસ્તાન આ પ્રમાણે ઉઘાડું પડ્યું, અને પરિવાજકોની ફજેતી થઈ લોકોની છુદ્ધ તરફની પૂજ્યપુદ્ધિ વૃદ્ધિગત થઈ.

(૧૪)

મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમી અને ભિક્ષુણીસંઘની સ્થાપના

બુદ્ધ પોતાની કિતર વયમાં એક વખત કપિલવસ્તુમાં રહેતા હતા. તે વખતે મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમીએ ત્હેમને ભિક્ષુણી-સંઘ સ્થાપન કરવાની વિનંતી કરી; પણ ભિક્ષુણીસંઘ સ્થાપન કરતાં ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓના સંઘમાં ટંટા ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોવાથી બુદ્ધે ગૌતમીની વિનંતી માન્ય કરી નહિ. પછી બુદ્ધ કપિલવસ્તુથી નીકળી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા વૈશાલિમાં આવ્યા. મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમી પણ મુંડન કરાવી ધણી શાક્ય સ્ત્રીઓ સાથે વૈશાલિમાં આવી. ચાલવાના શ્રમથી ત્હેના પગ સૂજી ગયા હતા. ત્હેને જોઈ આનંદ બોલ્યો, “શું આ ત્હારી સ્થિતિ! તું આટલી વિપદાગ્રસ્ત કેમ જણાય છે?”

મહાપ્રજ્ઞપતિએ જવાબ આપ્યો, “આનંદ! બુદ્ધગુરુ સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવા તૈયાર નથી, એ બદલ મ્હને અત્યંત બેદ થાય છે!”

“એમ છે તો તું અહિં જ બેસ, હું ભગવંતને ૪૨૧ એક વાર વિનંતી કરી જોઉં છું.”

એમ બોલી આનંદ બુદ્ધ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “ભગવન્! મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમી પગે ચાલી કપિલવસ્તુથી અહિં સુધી આવી છે. ચાલવાના શ્રમથી ત્હેના પગ સૂજી

મયા છે. આપ સ્ત્રીને બિશુણી થવાનો અધિકાર આપતા નથી તે બદલ ત્હેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તો ભગવન્ ! આપ આપના પંથમાં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાની અનુજ્ઞા આપો. ”

શુદ્ધ બોલ્યા, આનંદ ! આ ભાંજગડમાં તું પડીશ મા ! ”

આનંદે પૂછ્યું, “ ભગવન્ ! આપના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સ્ત્રીઓને થવો શક્ય છે કે નહિ ? ”

શુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારા ધર્મનું રહસ્ય પુરુષો પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓ માટે પણ સમજવું શક્ય છે ! ”

“ એવું છે તો આપ મહાપ્રજ્ઞપતિની વિનંતીને કેમ માન્ય કરતા નથી. ? નહાનપણમાં આપને ત્હેણે જ ઉછેર્યા છે. માયાદેવીના મરણ પછી ત્હેણે જ આપને દૂધ પાચું છે. માટે ત્હેના મનના સમાધાન માટે સ્ત્રીઓથી પ્રવ્રજ્યા લઇ શકાય એવો આપ નિયમ કરો.

આનંદનું કથન માન્ય રાખી શુદ્ધે મહાપ્રજ્ઞપતિને અને ત્હેની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા આપી, અને ત્હેમનો એક જુદો બિશુણીસંઘ સ્થાપન કર્યો. આ બિશુણીસંઘમાં એમા અને ઉપત્રવણા એ બે મુખ્ય બિશુણી હતી. આ સિવાય બીજી બે ઘણી પ્રસિદ્ધ બિશુણીઓ થઇ ગઇ છે ત્હેમને થેરી (સ્થવિરી) કહેતા. ત્હેમના કેટલાક ઉદ્ધાર થેરીગાથા નામના પાલિગ્રંથમાં સંગૃહીત કર્યા છે.

પ્રસન્ની સનના ચોથા શતકમાં બિશુણીસંઘનો લોપ થયો હોવો જોઇએ. આજકાલ બ્રહ્મદેશમાં આવા જ પ્રકારની એક સંસ્થા છે. પણ તે સંસ્થામાંની સ્ત્રીઓને ‘બિશુણી’ ન કહેતાં ‘દશશીલધારિણી’ ઉપાસિકા કહે છે.

(૧૫)

વિદૂષક (વિદુલ)

પસેનદિ રાજનો બુદ્ધ તરફ ભારે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે વારંવાર જ્ઞેતવનમાં ધર્મશ્રવણાર્થે જતો અને બિહુસંધને અન્નવસ્ત્રાદિક દેતો. પોતાનો બુદ્ધના કુળ સાથે નિકટ સંબંધ થાય, એ હેતુથી ત્હેણે શાક્યકુળમાંની એક કન્યાને પોતાની પટ્ટરાણી કરવાનો વિચાર કર્યો.

પણ શાક્યરાજાઓ ભારે અભિમાની હતા. તે કૌસલ રાજના કુળ કરતાં પોતાના કુળને શ્રેષ્ઠ સમજતા. પસેનદિએ જ્યારે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે શાક્યોને મ્હોટી ચિંતા થઈ. પસેનદિનું સામર્થ્ય શાક્યો કરતાં પુષ્કળ વધારે હતું. અર્થાત્ શાક્યોથી કૌસલરાજની માગણી ઉઘાડી રીતે નાકબૂલ થઈ શકી નહિ. ત્હેમણે સર્વાનુમતે એવી યુક્તિ યોજી કે મહાનામ શાક્યની દાસીકન્યા વાસભક્ષત્રિયાને મહાનામે પોતાની કન્યા તરીકે કૌસલ રાજને આપવી.

કૌસલદેશના અમાત્યો(મંત્રીઓ)ને તે છોકરી પસંદ પડી. પણ પસેનદિને શાક્યરાજ આપણને ઠગશે એવી સંકા આવવાથી ત્હેણે પોતાના અમાત્યોને એવો સંદેશો કહાવ્યો કે “ ત્હેમે જે કન્યા પસંદ કરી, તે જે મહાનામ

શાક્યોની પંક્તિમાં બેસી જન્મતી હોય તે હેનો વધુ તરીકે સ્વીકાર કરવો. ”

કોસલરાજનો આ સંદેશ મહાનામે જાણ્યો ત્યારે શાક્યકુળના રક્ષણ માટે હેણે પોતાની દાસીની કન્યા સાથે એક પંક્તિએ બેસી ભોજન કર્યું. આ પ્રસંગે કોસલરાજના અમાત્યો પણ હાજર હતા.

આ પ્રમાણે કોસલરાજનું શંકાસમાધાન થયા પછી શુભ મુહૂર્તે વાસભક્ષત્રિયા સાથે હેનો વિવાહ થયો. રાજાએ હેને પદ્મરાણી કરી. કેટલેક કાળે વાસભક્ષત્રિયા ગર્ભવતી થઇ. નવ માસ પૂરા થતાં હેને એક પુત્ર પ્રસવ્યો. હેનું નામ વિદુડભ (વિદુદર્ભ) રાખવામાં આવ્યું. બાળપણમાં વિદુડભ પોતાની માને વારંવાર કહે કે, “સાધારણ લોકો સુદ્ધાં પોતાનાં બાણેજને ઉત્સવને દિવસે રમકડાં મોકલે છે. પણ મહારા મામા કે દાદા (માના પિતા) મહને કાંઇ જ મોકલતા નથી !”

“બેટા ! તારા મામા, દાદા વિગેરે લોકો અહિંથી બહુ દૂર રહે છે તેથી તને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મોકલવું હેમને માટે શક્ય નથી.” એવું કહી વાસભક્ષત્રિયા પોતાના પુત્રનું સમાધાન કરતી,

વિદુડભ સોળ વર્ષના થયો ત્યારે હેણે પોતાની માને કહ્યું, “હું એક વખત મોસાળ જઇ સર્વ સગાંબહાલાંને મળવા છત્થું છું. વાસભક્ષત્રિયાએ ઘણી હરકતો જણાવી, પણ હેને ન ગણકારતાં વિદુડભે બાપની આજ્ઞા લઇ કપિલવસ્તુ જવાનો પોતાનો વિચાર નિશ્ચિત કર્યો.

વાસભક્ષત્રિયાએ મહાનામને ગુપ્ત સંદેશો મોકલ્યો, કે “મહારા પુત્ર ત્યાં આવે છે, ત્હેને કોઈપણ પ્રકારે ઓછું આવે નહિ એમ વર્તવું. જો આપ ત્હેની સાથે હીક વર્તશો નહિ, તો કોસલરાજની મહારા પર જ દ્રેવળ નહિ, પણ આપના ઉપર પણ ઇતિરાજ થશે.”

વિદૂડભ કપિલવસ્તુ ગયા પછી શાક્યોએ ત્હેનું યથાયોગ્ય આદરાતિથ્ય કર્યું; અને આ ત્હારા મામા, આ ત્હારા દાદા, આ ત્હારા પિત્રાદિ મામા” એમ ઓળખ આપી ત્હેની પાસે મહાનામ વગેરે વડીલોને નમસ્કાર કરાવ્યા, પણ વિદૂડભે “મહારા કરતાં ઉમરે નાનું અહિં કોઈજ નથી કે?” એવો જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે “તે સિકારને માટે બહાર ગયા છે,” એવો ઉત્તર મળ્યો.

પોતાના દાદાને ઘેર કેટલાક દિવસ રહી વિદૂડભ જ્યારે આવસ્તિ પાછો જવા નીકળ્યો, ત્યારે શાક્યોએ પોતાના સંઘાગારમાં (નગરમંદિરમાં) ભેગા થઈ ત્હેનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. વિદૂડભ કેટલેક અંતરે ગયા પછી ત્હેનો એક નોકર કેટલેક સામાન રહી જવાથી પાછો ફર્યો, ત્યારે નીચેનો સંવાદ ત્હેના સાંભળવામાં આવ્યો.

એક દાસી કહે, “અલી, પેલા દાસીપુત્રનો બેઠેલો પાટલો આઘો મૂકજે, હોકે. ત્યારે બીજી દાસીએ કહ્યું: “અલી, દાસીપુત્ર તે કોણ ?

“વાહ, તું તો તદ્દન જ ઘેલી જ જણાય છે. અરે, પેલો આપણો વિદૂડભ દાસીનો પુત્ર છે, તે તું જાણતી નથી કે ? અલી, ત્હેનો પાટલો લઈ પાણીથી સાફ ધોઈ નાંખ.”

પેલા નોકરે આ સમાચાર વિદૂરભના સાથીદારોને કહ્યા, અને તેમણે તે વિદૂરભને જણાવ્યા. તે સાંભળી વિદૂરભ અત્યંત ક્રોધથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો, “હું બેઠો હતો તે પાટલો રાજાએ પાણીથી ધોવડાવ્યો કે ? મને જો દૈવયોગે રાજ્યપદ મળ્યું, તો તે જ પાટલો હું શાક્યોના રક્તથી ધોવડાવી કાઢીશ.”

પસેનદિને પણ વાસભક્ષત્રિયા શાક્યકુળની ન હોઇ દાસીકન્યા છે એ વાતની ખબર પડી. તેથી તેણે તેને પટ્ટરાણી પદથી દૂર કરી.

કેટલેક દિવસે યુદ્ધગુરુ રાજવાડામાં ગયા હતા. તે વેળાએ રાજાએ બનેલી સર્વ હકીકત તેમને કહી. ત્યારે તે બોલ્યા, “મહારાજ, શાક્યોએ અયોગ્ય આચરણ કર્યું એમાં સંશય નથી. પરંતુ વાસભક્ષત્રિયાનો આપે એકવાર સ્વીકાર કર્યો તેથી આટલાજ કારણ માટે તેમને તેને પટ્ટરાણીના પદ પરથી ખસેડો એ હીક નહિ. તેની મા જો કે દાસી હતી તો પણ તેનો બાપ ક્ષત્રિય જ હતો; તે ઉપરાંત આપની સાથે તેનો અભિષેક થયેલો છે તે આપે ભૂલવું જોઈએ નહિ.”

યુદ્ધનું કહેવું રાજાને મળે ઉતર્યું અને વાસભક્ષત્રિયાને આગળ પ્રમાણે પુનઃ માન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. કેટલેક કાળે રાજા અને સેનાપતિ વચ્ચે અસંતોષનું કારણ ઉત્પન્ન થયું. વિદૂરભે એ તકનો લાભ લઇ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, અને વૃદ્ધ પિતાને આવસ્થિમાંથી હાંકી મૂક્યો.

મગધદેશનો રાજા અન્નતથાનુ એ પસેનદિના ભાણેજ થતો હતો. તેની મદદથી વિડૂહ પાસેથી રાજ્ય ઝુંટવી લેવાનો વિચાર કરી પસેનદિ એક દાસી સાથે અજ્ઞાત વેષે રાજગૃહ તરફ ચાલ્યો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ રાજગૃહ બહાર આવેલી એક ધર્મશાળામાં પરિશ્રમથી તે મૃત્યુ પામ્યો. અન્નતથાનુને પોતાના મામાના આવા દુઃખકારક મરણની ખબર મળતાં તેણે પસેનદિના દરજ્જાને શોભે એવી સઘળા ઉત્તરાક્રયા કરી.

રાજ્યકારભાર હાથમાં આવતાં જ વિડૂહે શાક્યો ઉપર સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી. યુદ્ધે તેને સમજાવી તેનો આ વિચાર બે વાર ફેરવી નાખ્યો, પણ ત્રીજી વખતે યુદ્ધને તેને સમજાવવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી વિડૂહ પોતાનો નિશ્ચય નિઃશંકપણે પાર પાડી શક્યો. તેણે શાક્યો પર સ્વારી કરી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. જે શરણે આવ્યા તથા જે નહાસી ગયા તેમને છોડી બીજાને— નહાના મ્હોટા સર્વેને—તેણે કંઠસ્નાન કરાવ્યું, અને તેમના રક્તથી પોતાનું આસન ધોવરાવ્યું. આ પ્રમાણે શાક્યોનો વિનાશ કરી વિડૂહ આવસ્થિ પાછો આવ્યો.

ત્યાં શહેર બહાર અગ્નિરવતી (રાત્રી) નદીના બાઠામાં તેણે પોતાના સૈન્યનો પડાવ નાખાવ્યો. આસપાસના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ, તેથી અગ્નિરવતીમાં મહાપૂર આવ્યું અને તેમાં વિડૂહ તથા તેના સૈન્યનાં કેટલાક માણસો તણાઈ મયાં.

(૧૬)

ઉપસંહાર

શાક્યોનું રાજ્ય મગધદેશના રાજ્ય કરતાં ન્હાનું હતું. તથાપિ શાક્યરાજાઓ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હોવાથી આસપાસના પ્રદેશમાં હેમને ધણું માન મળતું. શાક્યોને પણ પોતાના કુળનું ધણું અભિમાન હતું. હેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો હતો. આ ધધાને તેઓ ધણું જ મહત્ત્વ આપતા. શુદ્ધોદન આ રાજાઓમાંનો એક રાજા હતો. પરંતુ કેટલોક કાળ સુધી શાક્યોએ હેને પોતાનો મહારાજા બનાવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સિદ્ધાર્થનું બાળપણ ઘણા સુખમાં ગયું હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. તથાપિ વયમાં વયમાં વ્યાધિ, જરા અને મરણ સંબંધે તે વિચાર કરતો. આનો આધાર સુત્તપિટકમાં મળી શકે છે. ઓગણીસ વર્ષની વયે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો અને છ સાત વર્ષ ઉરુવેલાની આસપાસ ઘોર તપશ્ચર્યા કરી ત્રીસ વર્ષની ઉમરે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયો.

પ્રથમ, બુદ્ધે કાશી પાસે ઋષિપત્તન નામના ઉદ્યાનમાં આપાડી પૂર્ણિમાને દિવસે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓને ઉપદેશ કર્યો. આ ચાતુર્માસ પૂરો થતાં પહેલાં બુદ્ધે આઠ ભિક્ષુઓને

પોતાના સંધમાં લીધા અને ચાતુર્માસ પૂરે થતાં હેમને ધર્મોપદેશ કરવા માટે સર્વ દિશામાં મોકલ્યા. તે પછી બુદ્ધનું નોંધવા જેવું કાર્ય એટલે ઉરવેલ કારયપ, નંદી કારયપ અને ગયા કારયપ આ ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ તપસ્વી બંધુઓને એક હજાર શિષ્યો સહ પોતાના ભિક્ષુસંધમાં લીધા એ ગણી શકાય. કારયપબંધુ શિષ્ય થવાથી રાજગૃહમાંના અમણ્યાહણે પર બુદ્ધનું તેજ પડતાં વાર લાગી નહિ. રાજગૃહમાં બુદ્ધે પુષ્કળ શિષ્યો મેળવ્યા, પણ તે સર્વમાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન એ મુખ્ય હતા. રાજગૃહથી પોતાના ભિક્ષુસંધ સહ બુદ્ધ શુદ્ધોદન રાજને મળવા કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં બનેલી મુખ્ય વાત એ કે હેમણે પોતાના એકના એક પુત્રને પ્રવંજ્યા આપી આમણેર કર્યો.

કપિલવસ્તુથી બુદ્ધ ફરી રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં અનાથપિંડિકે (સુદતે હેમને આવસ્તિ આવવા માટે) આમ્રહ કર્યો. પછી ન્યારે બિંબિસારને મારી અનતશત્રુ સિંહાસને આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાનું મુખ્ય ચાણું આવસ્તિમાં જ રાખ્યું. બુદ્ધના જે ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સંગૃહીત કરેલા છે, હેમનાં પણાખરા બુદ્ધે જોતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહી આપેલા છે. આવસ્તિ જો કે બુદ્ધનું મુખ્ય સ્થાન થયું હતું, તો પણ ચાતુર્માસ બાદ કરતાં બાકી આઠ મહિના તેઓ ભિક્ષુસંધ સાથે ધર્મોપદેશ કરવા અધ્યદેશમાં સર્વત્ર ફરતા હતા.

બુદ્ધનો વિરોધ કરનારા જે શત્રુ હૃદયવ્યા, હેમમાં કેવદતને અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. કેવદત શાક્યોમાંનો જ

હોઈ યુદ્ધનો પાસેનો સગો હતો તો પણ તેણે યુદ્ધ પર જોટલું વેર રાખ્યું, તેટલું ખીજ કોઈએ નહિ રાખ્યું હોય. ઉદયન રાજાની પદરાણીએ પણ યુદ્ધની ફજેતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિવારકોએ યુદ્ધ પર સુંદરીને માર્યાનું આજ મૂકી આવસ્તિમાં તેમની બેઆખર કરવાની ખટખટ કરી. પરંતુ કોઈપણ વેરી યુદ્ધની ઉજ્જવલ કીર્તિ કરી શક્યો નહિ. દેવદત્તે અને ખીજ-ઓએ યુદ્ધ પર આણેલા પ્રસંગો એટલે યુદ્ધના ચારિત્ર્યની એક પ્રકારની કસોટી જ હતી. તે કસોટીમાંથી યુદ્ધ કેમ પાર પડ્યા તે પાછળનાં કેટલાંક પ્રકરણો પરથી દેખાઈ આવ્યું જ છે. સોનું જેમ આગમાંથી તવાઈને સાફ થઈ બહાર પડે છે તે પ્રમાણે ઉપરના પ્રસંગોથી યુદ્ધનો યશ નિર્મળ થઈ બહાર પડ્યો.

યમયાગાદિકને મહત્ત્વ આપનારા બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધની સાથે ઘણું છળકપટ કર્યું હતું એવી માન્યતા છે; પણ તે નિરાધાર છે. યુદ્ધકાળમાં મધ્યદેશમાં યમયાગનું ઘણું મહત્ત્વ રહ્યું ન હતું; અને જે કાંઈ થોડા ઘણા યમ થતા, તેમાં આતશય ખર્ચ આવતો હોવાથી તે સામાન્ય લોકોની શક્તિ બહાર હતા. યુદ્ધ ચારે વર્ણને સમાન માને છે, એજ એક માત્ર તેના પર બ્રાહ્મણોનો આરોપ હતો. તે મનમાં આવે તેની ભિક્ષા મહણુ કરે છે, ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ સૌને પોતાના સંઘમાં સમાન વર્તાવે છે, અને આ પ્રમાણે પરંપરાગત આવેલો વર્ણ-ભેદ તોડવા માગે છે એ બદલ કેટલાક વર્ણભિમાની બ્રાહ્મણના ચેટમાં દુઃખતું. પણ તેમની તરફથી ગાલિપ્રદાન શિવાય ખીજનું કાંઈ યુદ્ધનું કહેવા જેવું અહિત થયું નહિ. યુદ્ધને ચંડાળ

વગેરે શબ્દોથી સંબોધી તેની જોડે લડવા ઉઠેલા કેટલાક બ્રાહ્મણો તેના શિષ્ય થયા એ આગલા ભાગમાં આપેલી કેટલીક વાતો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

બુદ્ધ ઉપર આવેલું છેવટનું મોટું સંકટ એટલે વિડૂબો પસેનદિને બ્રહ્મ કરી શાક્યોનો સંહાર કર્યો એ હોવું જોઈએ. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રથમ સ્વીકાર કરનાર રાજા બિંબિસારને તેના પુત્રે મારી નાખ્યો. બીજા રાજા પસેનદિ કોસલને તેના પુત્રે હાંકી કાઢ્યો અને સર્વ શાક્યોનો નાશ કર્યો. પણ આ ઐહિક સંકટથી બુદ્ધ ડગી ગયા નહિ. તેમણે પોતાના ધર્મોપદેશનું કાર્ય છેક દેહાવસાન સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના ઉપદેશનો થોડો નમૂનો અને અંતિમ દિવસની હકીકત આગલા ભાગમાં આપી છે.

ભાગ ૩જો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

(૧)

ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો

એક સમયે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાંના વેણુવનમાં રહેતા હતા. તે વખતે સિગાલ (શૃગાલ) નામનો એક તરુણ કુલીન યુવક શહેરમાંથી દરરોજ સવારે બહાર આવી સ્નાન કરી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઉપર અને નીચે એમ છ દિશાને નમસ્કાર કરતો હતો.

રાજગૃહમાં પિંડપાત (બિક્ષા) માટે જતાં બુદ્ધ ત્રેને જોઈ બોલ્યો, “ હે ગૃહપતિપુત્ર, ત્હેં આ શું માંડ્યું છે ? ”

સિગાલ બોલ્યો, “ ભદ્રન્ત ! મહારા પિતાએ મરતી વખતે છએ દિશાઓની પૂજા કરતા રહેવાનું મ્હને કહ્યું હોવાથી હું આ દિશાઓને નમસ્કાર કરું છું ”

બુદ્ધ બોલ્યો, “ પરંતુ ત્હારો આ નમસ્કારવિધિ આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી. ”

ત્યારે સિગાલે આર્યોની રીતિ પ્રમાણે છ દિશાઓનો નમસ્કારવિધિ બતાવવા બુદ્ધને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ જે આર્ય શ્રાવકને છ દિશાની પૂજા કરવાની હોય, ત્રેમણે ચાર કર્મકલેશથી મુક્ત થવું જોઈએ. ચાર કારણોને લઈને પાપકર્મ કરવાં ન ધટે, અને સંપત્તિ-

નાશનાં છ દારનો ત્હેણે અંગીકાર કરવો ન ધટે. આ ચૌદ વાતો જો તે સાંભળે તો છ દિશાની પૂજા કરવાને તે યોગ્ય બને છે. પ્રાણુધાત, ચેરી, વ્યભિચાર અને અસત્ય ભાષણ એ ચાર કર્મકલેશ સમજવાં. એનાથી આર્ય શ્રાવકે દૂર રહેવું ધટે. સ્વચ્છન્દ, દ્રેષ, ભય અને મોહને લીધે અજ્ઞ જન પાપ કરે છે; પરંતુ આર્ય શ્રાવકે આમાંના કાંઈ પણ કારણસર પાપમાં પ્રવૃત્ત થવું ન જોઈયે. જે આ કારણોથી પાપપ્રવૃત્ત થાય છે ત્હેની કીર્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આમાંના કોઈ પણ કારણસર જે પાપવશ થતા નથી, ત્હેમની કીર્તિ શુકલપક્ષના ચંદ્ર પ્રમાણે વૃદ્ધિગત થતી જાય છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! મધપાન, રાતના બહાર રખડવું, નાટક તમાસાનું વ્યસન, જુગાર, દુષ્ટની સંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દારો છે.

“ દારૂના વ્યસનથી સંપત્તિનો ક્ષય થાય છે, એમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ નથી. આ ઉપરાંત દારૂથી કલહ અને રોગ વધે છે. દારૂ અપકીર્તિની જનની જ છે. તે લજ્જાને મારી નાંખે છે, અને બુદ્ધિને દુર્બળ કરે છે. હે ગૃહપતિપુત્ર, જેને રાત્રે બહાર રખડવાનું વ્યસન લાગે છે, ત્હેનો પોતાનો દેહ સુરક્ષિત રહેતો નથી, તેમ ત્હેની પત્ની અને બાળકો પણ સુરક્ષિત રહી શકતાં નથી; ત્હેની સંપત્તિ ત્હેનાથી સંભાળાતી નથી; આપણને કોઈ ઓળખી જશે એવો ભય હંમેશાં ત્હેને લાગ્યા કરે છે; ત્હેને ખોટું બોલવાની ટેવ પડે છે; તેમજ અનેક

પીડાઓ લેને વળગે છે. જોને નાટક અને તમાસાનું વ્યસન લાગે છે તે ક્યાંક નાચ, ક્યાંક તમાસા, ક્યાંક ગાયન એની જ શોધમાં હોય છે. (પોતાના કામનું લેને સ્મરણ રહેતું નથી.) જુગારી માણસનો જુગારમાં જો જય થાય, તો ખીજ જુગારીઓ લેની અદ્વિષ્ટ કરે છે. જો પરાજય થાય તો તે દીલગીર થાય છે; લેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. લેનાં સગાંવહાલાં અને મિત્રો લેનાં વચન પર વિશ્વાસ મુકતાં નથી; લેમના તરફથી લેને વારંવાર અપમાન સહન કરવું પડે છે; લેની સાથે કોઈ નવો સંબંધ બાંધવા ઇચ્છતું નથી, કેમકે એ મનુષ્ય કુટુંબનું પાલન-પોષણ કરવા સમર્થ નથી એમ સૌને લાગે છે. એકાદ માણસ દુષ્ટ સંગતિમાં પડી ગયો એટલે ધૂર્ત, દારૂડીયા, લુચ્ચા, ચોર વગેરે સર્વ પ્રકારના હલકા લોકોનો લેને સહવાસ થાય છે અને તેથી દિન પ્રતિદિન તે નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પામતો જાય છે. આજસુ માણસ એક દિવસ ધણી થંડીને લાંબને પોતાનું કામ કરતો નથી, તો ખીજે દિવસે અતિશય ગરમીને લાંબને પોતાનું કામ કરતો નથી; એક દિવસ લેને સાંજ પડી ગઈ હોય છે, તો ખીજે દિવસે સવાર પડી હોતી નથી. આમ તે આજનું કામ આવતીકાલ પર નાંખી નવી સંપત્તિ મેળવી શકતો નથી; અને લેની પૂર્વાર્જિત સંપત્તિનો માત્ર નાશ થતો જાય છે.

“ ચાર કર્મક્લેશોનો, ચાર પાપનાં કારણોનો અને વિપત્તિનાં છ કારોનો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃહસ્થે છ દિશાની પૂજનો આરંભ કરવો. પણ તે છ દિશાઓ કયી ? માખાપને

પૂર્વ દિશા સમજવી; ગુરુને દક્ષિણ દિશા સમજવી; પત્નીપુત્ર પશ્ચિમ દિશા; સગાંબહાલાં ઉત્તર દિશા; દાસ અને મજૂર નીચેની દિશા; તથા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ઉપરની દિશા સમજવી.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર, પૂર્વ દિશા જે માળાપ, ત્હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) ત્હેમનું કામ કરવું; (૨) ત્હેમનું પોષણ કરવું; (૩) કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કાર્યો ચાલુ રાખવાં; (૪) ત્હેમની સંપત્તિના ભાગીદાર બનવું; અને (૫) જે કોઈ એમનું જીવતું ન હોય તો ત્હેમને નામે દાન-ધર્મ કરવું. આ પાંચ અંગથી જે માળાપની પૂજા કરવામાં આવે તો એ માળાપ પાંચ પ્રકારે બાળક ઉપર અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) પાપથી ત્હેનું નિવારણ કરે છે; (૨) ત્હેને કલ્યાણ-કારક માર્ગે લગાડે છે; (૩) ત્હેને કળાકૌશલ્ય શીખવે છે; (૪) યોગ્ય સ્ત્રી સાથે ત્હેનું લગ્ન કરી આપે છે; અને (૫) યોગ્ય વેળાએ પોતાની મિલકત ત્હેને સ્વાધીન કરે છે.

“ દક્ષિણ દિશા જે ગુરુ ત્હેની પૂજના આ પાંચ વિધિઓ છે:— (૧) ગુરુ પાસે આવે તો ઉડીને ઉભા થવું; (૨) તે માંદા થાય તો ત્હેમની સેવા કરવી; (૩) તે શીખવે તે શ્રદ્ધા-પૂર્વક સમજી લેવું; (૪) ત્હેમનું જે કાંઈ કામ હોય તે કરવું; અને (૫) તે જે વિદ્યા આપે તે ઉત્તમ રીતે ગ્રહણ કરવી. આ પાંચ પ્રકારે ગુરુની પૂજા કરે તો તે શિષ્ય પર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) સદાચાર શીખવે છે; (૨) ઉત્તમ રીતે વિદ્યા શીખવે છે; (૩) પોતાને આવડતી સર્વ વિદ્યા તે શિષ્યને શીખવે છે; (૪) પોતાનાં સગાં-મિત્રોમાં

ત્હેનાં ગુણુ વર્ણવે છે; અને (૫) કોઈ સ્થળે જતાં પોતાના શિષ્યને ખાધાપીધાની અડચણ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! પશ્ચિમદિશા જે પત્ની ત્હેની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) ત્હેને માન દેવું; (૨) ત્હેનું અપમાન ન થવા દેવું; (૩) એકપત્નીવ્રત આચરવું; (૪) ધરતો કારભાર ત્હેને સોંપવો; અને (૫) વસ્ત્રાભંકારની ત્હેને ખોટ ન પડવા દેવી. આ પાંચ અંગોથી જો પતિ પત્નીની પૂજા કરે તો પત્ની તે પતિ પર પાંચ પ્રકારનો અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) ધરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખે છે; (૨) નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે; (૩) પતિવ્રતા થાય છે; (૪) પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે, ઉડાડી થતી નથી; અને (૫) સર્વ ગૃહકૃત્યોમાં તત્પર રહે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉત્તર દિશા જે મિત્રમંડળ ત્હેની પૂજનાં પાંચ અંગ છે:— (૧) ત્હેમને આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તે આપવી; (૨) ત્હેમની સાથે પ્રિય બાપણુ કરવું; (૩) ત્હેમને ઉપયોગી થવું; (૪) ત્હેમની સાથે સમાનભાવથી વર્તવું; અને (૫) ત્હેમની સાથે નિષ્કપટ વર્તન રાખવું. આ પાંચ પ્રકારે જો ગૃહસ્થ મિત્રમંડળની પૂજા કરે તો તેઓ તે ગૃહસ્થ પર પાંચ પ્રકારે અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) એકાએક સંકટ આવી પડતાં તે એનું રક્ષણ કરે છે; (૨) આવે પ્રસંગે ત્હેની સંપત્તિનું પણ તે રક્ષણ કરે છે; (૩) સંકટમાં ગભરાઈ જવાય તો તે ધીરજ આપે છે; (૪) વિપત્કાળમાં છોડી જતા નથી; અને (૫) ત્હેની પાછળ ત્હેની સંતતિ પર પણ ઉપકાર કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! નીચેની દિશા જે સેવકો ત્હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:—(૧) ત્હેમની શક્તિ જોઈ કામ કહેવું; (૨) ત્હેમને યોગ્ય વેતન (પગાર) આપવું; (૩) માંદા પડે તો તેમની સારવાર કરવી; (૪) પ્રસંગોપાત્ત ત્હેમને ઉત્તમ ભોજન આપવું; અને (૫) વખતોવખત ઉત્તમ કામ બદલ ત્હેમને બક્ષીસ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ધણી જે નોકરની પૂજા કરે તો તે પોતાના ધણી ઉપર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) ધણીના ઉઠતાં પહેલાં તે ઉઠે છે; (૨) ધણી સૂતા પછી સૂએ છે; (૩) ધણીના માલની ચોરી કરતા નથી; (૪) ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને (૫) ધણીનો યશ ગાય છે.

“હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉપલી દિશા જે શ્રમણબ્રાહ્મણ (સાધુસંત) ત્હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે:—(૧) કાયાથી ત્હેમનો આદર કરવો; (૨) વાચાથી આદર કરવો; (૩) મનથી આદર કરવો; (૪) ભિક્ષાએ આવે તો ત્હેમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવી નહિ; અને (૫) ત્હેમને ઉપયોગી વસ્તુ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ગૃહસ્થ જે સાધુસંતની પૂજા કરે તો તેઓ ત્હેના પર છ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) પાપથી ત્હેનું નિવારણ કરે છે; (૨) ત્હેને કલ્યાણકારક માર્ગે લગાડે છે; (૩) પ્રેમપુરઃસર ત્હેના પર દયા કરે છે; (૪) ત્હેને ઉત્તમ ધર્મ શીખવે છે; (૫) શંકાનિવારણ કરી ત્હેના મનનું સમાધાન કરે છે; અને (૬) ત્હેને સ્વર્ગનો માર્ગ દેખાડે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! દાન, પ્રિયવચન, અર્થચર્યા એટલે ઉપયોગી થવું, અને સમાનાત્મતા એટલે બીજાને પોતાના

સમાન ગણવા એ ચાર લોકસંગ્રહનાં સાધનો છે. માખાને જો આ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો ન હોત, તો કેવળ જન્મ દીધા માટે પુત્ર લેખનું ગૌરવ કરત નહિ. સુચ મનુષ્યો આ ચાર સાધનોનો ઉપયોગ કરી જગતમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે છે. ’

આ ઉપદેશ સાંભળી સિંગાલ બોલ્યો, “ ભગવન ! આ આપનો ઉપદેશ કેટલો બધો સુંદર છે ! એકાદ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે, અથવા અંધારામાં જોવા માટે મશાલ ધરે, અથવા માર્ગમાં ભૂલા પડેલા માણસને સરળ માર્ગ બતાવે, તે પ્રમાણે ભગવંતે મ્હારે માટે પોતાના ધર્મનું ઉત્તમ વિવરણ કર્યું છે. હું ભગવંતને, ધર્મને અને બિહુસંધને શરણે આવ્યો છું. મરણપર્યંત હું આપનો ઉપાસક છું, એમ જાણી મારો અંગીકાર કરો. ”

---

(૨)

ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્ચા.

એક સમયે યુદ્ધદેવ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા, કરતાં કરતાં શાલ નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવ્યા. યુદ્ધના ત્યાં પહોંચતા પહેલાં જ તહેમની કીર્તિ સર્વ ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. શાલના બ્રાહ્મણોને યુદ્ધ પોતાને ગામ આવનાર છે એવી ખબર પડતાં જ તે સર્વ યુદ્ધનાં દર્શનાર્થે ગયા. તહેમાંના કેટલાક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા, અને બીજા યુદ્ધને કુશળતા પૂછી તથા પોતાનું નામગોત્ર કહી બીજા બાજુએ બેઠા.

તે બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આસન પર બેસી યુદ્ધને પૂછ્યું, “ હે ગૌતમ ! કેટલાંક બ્રાહ્મી મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને કેટલાંક સ્વર્ગમાં જાય છે, એનું કારણ શું ? ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ ! અધાર્મિક ચર્ચાથી મનુષ્ય મરણોત્તર નરકમાં જાય છે અને ધાર્મિક આચરણને લીધે સ્વર્ગમાં જાય છે. ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ હે ગૌતમ ! આપના આ સંક્ષિપ્ત બાણણનો અર્થ અમને બરાબર સમજાશે નહિ. જે વિસ્તારથી આનો અર્થ સમજાવશો તો આપનો મહાન ઉપકાર થશે. ”

શુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહસ્થો ! દેહથી થનારાં અધર્માચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વાણીથી થનારાં ચાર પ્રકારનાં છે, અને મનથી થનારાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. પ્રાણીનો ધાત કરવો, પરધન ચોરી લેવું અને પરસ્ત્રી માટે અભિલાષા કરવી, એ ત્રણ પાપકર્મ કાયાર્થી થનારાં છે. અસત્ય બોલવું, ચાડી ખાવી, ગાળા ગાળી કરવી અને વૃથા બડબડાટ કરવો એ ચાર વાચાર્થી થનારાં પાપકર્મો છે. પરદ્રવ્યનો લોભ ધરવો, બીજના નાશની ઇચ્છા કરવી, અને નાસ્તિક દૃષ્ટિ હોવી, એ ત્રણ માનસિક પાપો છે. હે ગૃહસ્થો ! આ દશ પ્રકારના અધર્મિક આચરણથી મનુષ્ય પ્રાણી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“પણ ગૃહસ્થો ! એકાદ માણસ પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત થાય છે; સર્વ ભૂતમાત્ર વિષે તેના અંતઃકરણમાં દયા વસે છે; તે બીજની વસ્તુને આહાર કરતો નથી; અને પારદારાભિલાષા ધરતો નથી. આ પ્રમાણે તેનાં કાયકર્મ ધર્મિક થાય છે, તે કદિ પણ ખોટું બોલતો નથી; ન્યાયાધીશ આગળ સાક્ષી આપવા બોલાવ્યો હોય તો તે જોયેલી વસ્તુને જોયેલી કહે છે અને ન જોયેલીને ન જોયેલી કહે છે; તે ચાડી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં સુધી પારકાના ટંટા મટાડવાની ખટપટ કરે છે; અને જેના ટંટા મટી ગયા હોય તેના ફરી ન શાય એવો પ્રયત્ન કરે છે; તેને લોકોમાં સલાહસંપન્ન જોઈ આનંદ થાય છે; અને તેના વચનમાં એટલું માધુર્ય હોય છે કે તેથી ભાગી ચયેલાં મન પાછાં જોડાય છે. તે કદિ ગાળાગાળા કરતે નથી; કોઈને કઈક શબ્દ કહેતો નથી; તેનું હૃદયગમ બાપણુ લોકોને ધણું ગમે છે. તે નકામું બાપણુ કરતો નથી,

યોગ્ય વેળાએ મિતભાષણ કરે છે. આ પ્રમાણે તે વાચ્યાએ પુણ્યાચરણ કરે છે. તે મનથી બીજના ધનનો લોભ કરતો નથી. પરધાતનો વિચાર લેના મનનો સ્પર્શ કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાતદિવસ સર્વ પ્રાણી સુખી રહે એવી ભાવના લેના મનમાં જન્યુત રહે છે.

“ નાસ્તિક દષ્ટિ લેના મનને અડકતીયે નથી; સત્કર્મ અને સદ્ધર્મ પર લેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. આ પ્રમાણે તે મનથી પુણ્યાચરણ કરે છે. હે ગૃહસ્થો ! આવાં પુણ્યશીલ પ્રાણીઓ દેહાવસાન પછી સુગતિને પામે છે !

---

(૩)

આર્ય ઉપોસથ *

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાં વિશાખાએ બિહુસંધ માટે બાંધેલા પ્રાસાદમાં રહેતા હતા. એક ઉપોસથને દિને વિશાખા ભિગારમાતા ત્યાં આવી, અને ભગવંતને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠી. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! આજ સવારના ખેડમાં ક્યાં જવા નીકળી છે?”

વિશાખા બોલી, “ભગવન્! આજ ઉપોસથવ્રત પાળવા માટે હું અહીં આવી છું.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! ગોપાલક ઉપોસથ, નિર્ઋથ ઉપોસથ, અને આર્ય ઉપોસથ એવા ઉપોસથોના ત્રણ પ્રકાર છે. સોકોની ગાયો ચારનારો ગોવાળાએ સંધ્યાકાળે સર્વ ગાયો માલિકને સ્વાધીન કરી બીજ દિવસનો વિચાર કરે છે કે, ‘આવતી કાલે હું અમુક ઠેકાણે ગાય ચારીશ, અને અમુક ઠેકાણે પાણી પામશ.’ તે જ પ્રમાણે વિશાખા! એકાદ ઉપાસક ઉપોસથને દિવસે એવો વિચાર કરવા બેસે છે કે ‘આજ મ્હેં અમુક ખાધું; આવતી કાલે આ જ વખતે હું અમુક ખાઈશ.’ તે આખો દિવસ જમવાના કે બીજા પદાર્થના

---

* પાન ૮૬ ઉપરની ટીપ જુઓ.

ચિંતનમાં માળે છે. એવા માણસના ઉપોસથને હું ગોપાલક ઉપોસથ કહું છું.

“વિશાખા! નિર્ઋથ નામના શ્રમણ છે, તે ત્હને ખબર જ છે. તે ઉપોસથને દિવસે શ્રાવકોને એવો ઉપદેશ કરે છે કે ‘પૂર્વ દિશામાં સો યોજન સુધી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો નિશ્ચય કરો; પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ દિશામાં યે સો યોજન સુધી પ્રાણીનો વધ કરીશું નહિ એવો નિશ્ચય કરો.’ આ પ્રમાણે તે કેટલાંક પ્રાણી પર દયા કરવાનું કહે છે, અને કેટલાંક પ્રાણી ઉપર દયા કરવાનું કહેતા નથી. અને તે પોતાના ઉપાસકોને એવો ઉપદેશ આપે છે કે તું સર્વ વેર છોડી દઇ એમ કહે—‘હું કોઇ પણ સ્થળે નથી અને હું કોઇની પણ કાંઈ થતો નથી; મ્હારું કશે યે કાંઈ જ નથી.’ એ જોકે એવું બોલે છે, તોપણ તે પોતાનાં માળાપને ‘મ આપ’ કહેવાનું છોડતો નથી. ત્હને યે ત્હનાં માળાપ ‘પુત્ર’ કહેવાનું છોડી દેતાં નથી. તે પોતાની પત્નીને ‘પત્ની’ કહે છે, અને ત્હેની પત્ની યે ત્હને પહેલાંની જેમ પોતાનો ‘પતિ’ સમજે છે. ત્હેના નોકર ત્હને પોતાનો ‘સ્વામી’ જ સમજે છે અને તે પણ પોતાના નોકરોને ‘સેવક’ તરીકે જ ઓળખે છે. એટલે ઉપોસથના દિવસની ‘હું કશે ચે નથી અને કોઈનો યે નથી’ ઇત્યાદિક ત્હેની પ્રતિજ્ઞા ખોટી કરે છે. જે દિવસે ખરું બોલવાનું શીખવવું ઘટે તે જ દિવસે ખોટું બોલતાં શીખવવા જેવું થાય છે. તે જ નિર્ઋથનો ઉપાસક બીજે દિવસે કોઈએ નદીધેલી વસ્તુ સુદાં ગ્રહણ કરે છે. એટલે બીજાની વસ્તુનો અપહાર કરવામાં ત્હેને દોષ જણ્યોતો નથી. વિશાખા! આવા માણસે કરેલો ઉપોસથ નિર્ઋથ ઉપોસથ કહેવાય છે. પણ એ ઉપોસથ મહત્ત્વ ધરાવતો થતું નથી.

“હવે આર્ય ઉપોસથ કેવો હોય છે એ કહું છું. આર્ય ઉપોસથ ઉપોસથને દિવસે યુદ્ધનું સ્મરણ કરે છે. ‘આ પ્રમાણે તે ભગવાન સમ્યક્સંયુદ્ધ સુગત, સર્વ લોકનું અંતઃકરણ જાણનાર, વિદ્યા અને આચરણથી યુક્ત, દમન કરવાને યોગ્ય એવા માણસના સારથિ, અને દેવ તથા મનુષ્યના ગુરુ છે.’ આવી રીતે તથાગતનું સ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજા નષ્ટ થાય છે.

‘તે જ પ્રમાણે આર્યશ્રાવક ધર્મનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવાને ધર્મ ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશોક્તો છે; સાધુને માટે તે અનુભવ લેવા યોગ્ય છે; તે અદાળ ફળ દેનાર છે; ત્હેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એમ છે; તે પાસે રાખવા લાયક છે; અને સુર માણસે અંતઃકરણમાં ત્હેનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે ધર્મનું સ્મરણ કરતાં આર્યશ્રાવકનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજા નષ્ટ થાય છે.

“બીજું, આર્યશ્રાવક સંઘનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવંતનો શ્રાવકસંઘ સરળ માર્ગે ચાલે છે, ઋણુમાર્ગે ચાલે છે, ન્યાયમાર્ગે ચાલે છે, સમ્યક્ માર્ગે ચાલે છે. આ સંઘમાં આઠ પ્રકારના સત્પુરુષોનો * સમાવેશ થાય છે. આ જે

---

*સેઠતાપત્તિમગ્ગ, સેઠતાપત્તિફલ, સઠદાગામિમગ્ગ, સઠદાગામિફલ અનાગામિમગ્ગ, અનાગામિફલ, અરહત્તમગ્ગ અને અરહત્તફલ, એવી નિર્વાણમાર્ગની આઠ પાયરીઓ છે. ત્હેમને અનુસરી નિર્વાણમાર્ગે ચઢેલા સાધુના આઠ ભેદ થાય છે. એ સંબંધે થોડી માહિતી “બુદ્ધ ધર્મ અને સંઘ” પુસ્તકમાં જુઓ. વિરોધ માહિતી પાલીત્રયમાં મળશે.

ભગવંતનો શ્રાવક સંધ છે તે દક્ષિણા અને નમસ્કારને મોઝ છે. એ લોકો માટે એક ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર જ છે.’ આ પ્રમાણે સંધનું અનુસ્મરણ કરતાં શ્રાવકનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મળ નષ્ટ થાય છે.

“વળી વિશાખા ! આર્યશ્રાવક પોતાના શીલનું અનુસ્મરણ કરે છે. જેને પ્રસંગે પોતાના શીલને ખંડિત ન થવા દેતાં, ત્હેમાં ભંગ પડવા ન દેતાં, શ્રાવકે ત્હેનું (શીલનું) પાલન કર્યું હોય, તે તે દિવસનું અનુસ્મરણ કરતાં ત્હેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે મહાનુભાવ દેવતાઓનું અનુસ્મરણ કરતાં, અને પોતે દીધેલા દાનનું અનુસ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

“આ ઉપરાંત વિશાખા ! ઉપોસથને દિવસે આર્યશ્રાવક એવો વિચાર કરે છે કે “આજ હું પ્રાણાતિપાતથી વિરત થયો છું; ભૂતમાત્ર વિષે મહારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ છે; પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. હું અદત્તાદાન(ચોરી)થી વિરત થયો છું; આપેલી જ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી કરીને મહારો આત્મા પવિત્ર થયો છે. હું અપ્રહ્મચર્યથી વિરત થયો છું. ગ્રામ્યધર્મથી વિરત થઈ હું આજ શ્રેષ્ઠ પ્રહ્મચર્ય પાળું છું; હું અસત્ય બાણણથી વિરત થયો છું; આજથી મહેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; જેથી મહારા વચન પર મોકોનો વિશ્વાસ બેસશે, લોકોને મહારા બોલવાનો પ્રત્યય આવશે. હું સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી વિરત થયો છું;

હું અકાલવિકાલ ભોજનથી વિરત થયો છું; હું બપોર ખેલાં
 એકજ જમણુ જમનાર છું. મનોવિકાર ઉદ્દીપ્ત કરનારા નૃત્ય
 ગીતવાદ્યોથી અને માલા, ગંધ, મંડનવિભૂષણુ મત્યાદિકથી
 હું વિરત થયો છું. ઉચ્ચ શય્યાથી હું વિરત થયો છું; આજ
 હું તદ્દન સાદી શય્યા પર સૂનાર છું. આ આઠ નિયમ પાળવાથી
 હું મહાનુભાવ અર્હન્તનું અનુકરણ કરું છું;” વિશાખા આ
 પ્રમાણે આર્યશ્રાવકે ઉપોસથવ્રત પાલન કર્યું હોય તો તે
 મહત્પ્રસાદાયક થાય છે.

---

(૪)

આર્યશ્રાવકે સાત પાપકર્મો વળ્ય કરવાં બોધ્યો.

એક વખતે યુદ્ધદેવ કૌસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા હતા તેવામાં તે વેણુદાર નામના બ્રાહ્મણના ગામે આવી પહોંચ્યા. વેણુદારવાસી બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધની કીર્તિ પૂર્વે જ સાંભળી હતી. તે સર્વ એકત્ર થઈ યુદ્ધનાં દર્શન કરવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી બાળુએ બેઠા; કેટલાક જણ પોતાનાં નામગોત્ર જણાવી એક બાળુએ બેઠા, અને કેટલાક યુદ્ધના કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાળુએ બેઠા. તેમણે યુદ્ધને કહ્યું, “ ભગવન્ ! અમે અમારાં પત્ની પુત્ર સહ રહી, સુગંધી ચંદન વગેરે ઉપભોગ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ લઈ અને દ્રવ્યસંચય કરી સદ્ગતિ પામીએ, એવો અમને ધર્મોપદેશ કરો. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ ગૃહસ્થો ! બીજને પોતાના જેવાજ ગણવા એ સંબંધે હું તમને ઉપદેશ કરું છું તે સાવધાનપણે શ્રવણ કરો.

“ હે ગૃહસ્થો ! આર્યશ્રાવક એવો વિચાર કરે છે કે ‘ મહારે જીવવાની ઇચ્છા હોઈ મરવાની નથી; સુખની ઇચ્છા હોઈ દુઃખની નથી. એમ હોવાથી હું જો મહારી જેમજ સુખની.

કચ્છા કરનારને મારી નાખું તો તે ત્હેને કેમ રુચશે ?' માટે આર્યશ્રાવકે પોતે પ્રાણુધાતથી વિરત થવું ઘટે, અને ખીજને જે પ્રાણુધાતથી વિરત કરવાની ખટખટ કરવી જોઈએ.

“ ગૃહસ્થો ! આપણું દ્રવ્ય જો ચોરાઈ જાય તો તેથી આપણને દુઃખ થાય; તેથી આર્યશ્રાવક ચોરી કરતો નથી, અને ખીજને જે ચોરીથી પરાવૃત્ત થવાનો ઉપદેશ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ' આપણી પત્ની સાથે જો પારકો વ્યભિચાર કરે તો તે આપણને રુચતું નથી, માટે આપણે જો પરદારાભિગમન કરીએ તો ખીજને તે કેમ ગમે ?' એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક પરદારાભિગમનથી વિરત થાય છે. વ્યભિચાર કર્મ ન કરવા વિષે તે ખીજઓને ઉપદેશ કરે છે અને અવ્યભિચાર આચરણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ' પારકાએ ખોટી સાક્ષી આપી કીધેલું આપણું નુકસાન આપણને ખુચે છે, તેમ અસત્ય બાણુથી હું ખીજની હાનિ કરું તો તે ત્હેને કેમ રુચે ?' એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અસત્ય બાણુથી પરાવૃત્ત થાય છે, ખીજને જે ખડે બોલવા વિષે ઉપદેશ કરે છે, અને પ્રમાણિકપણની પ્રશંસા કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ' પારકો માડી ખાઈ આપણામાં સારું આશ્રય મિત્રોમાં ભંગ પાડે તો તે આપણને રુચતું નથી. તેક હું જો માડીથી ખીજઓમાં ફાટ પાડીશ તો તે

તેમને કેમ રુચશે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક ચાડી ખાતો નથી, ચાડી ન ખાવા વિષે તે ખીજને ઉપદેશ કરે છે, અને સંધ કરાવનાર માણસની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ’ પારકો માણસ જો આપણને ગાળો દે તો તે આપણને ગમતી નથી; તેજ પ્રમાણે આપણે ખીજને ગાળો દઇએ તો તેમને પણ તે ગમશે નહિ ! ” એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અપશબ્દો બોલવાનું છોડી દે છે, સભ્ય ભાષણ કરવાનો ખીજને ઉપદેશ દે છે, અને સંભાવિત ભાષણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ’ પારકો માણસ જો આપણી પાસે વૃથા બડબડ કરે તો આપણને કંટાળો આવે છે; તેજ પ્રમાણે આપણે નિરુપયોગી સંભાષણ કરી ખીજનો વખત લઇએ તો તેને તે કેમ ગમશે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક વૃથા ભાષણથી વિરત થાય છે, નિરુપયોગી ભાષણ ન કરવાનો શોકોને ઉપદેશ કરે છે અને મિત્રભાષણની સ્તુતિ કરે છે !

“ હે ગૃહસ્થો ! આવા આર્યશ્રાવકની યુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ પર શ્રદ્ધા બેસે છે. તેનું શીલ અત્યંત પરિચુદ્ધ થાય છે. કેમકે પ્રાણધાત, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્યભાષણ, ચાડી, અપશબ્દ અને વૃથા ભાષણ એ સાત પાપકર્મથી મુક્ત થઇ તે સદાયરણ્યથી વર્તે છે. ”

(૫)

સાત પ્રકારની ભાર્યા

ભગવાન બુદ્ધ શ્રાવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના ખામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ સવારે પોતાનું પાત્ર અને ચીવર લઈ તે અનાથપિંડિકને ઘેર ગયા અને તહેણે ખીંછાવેલા આસન પર બેઠા. તે વેળાએ અનાથપિંડિકના ઘરમાં ભારે મડબડ ચાલી રહી હતી. તે સાંભળી બુદ્ધદેવે અનાથપિંડિકને કહ્યું, “હે ગૃહપતિ ! તારા ઘરમાં માણસોએ આ શી ગડબડ મચાવી છે ? જાણે કે માછીઓ માછલાં પકડવા મચ્યા હોય !”

અનાથપિંડિક બોલ્યો, “ભગવંત , આ મહારી પુત્રવધૂ મુળતા મ્હોટા ઘરની દીકરી છે. તે કોઈની જ પરવાહ કરતી નથી; જેના ત્હેના પર ગુસ્સે થાય છે.”

બુદ્ધે મુળતાને બોલાવી મંગાવી અને ત્હેને પૂછ્યું, “મુળતા ! વધક જેવી, ચોર જેવી, શેઠ જેવી, મા જેવી, ખેડેન જેવી, મિત્ર જેવી અને દાસી જેવી એમ આ સાત પ્રકારની ભાર્યા કહી છે; ત્હેમાંથી તું કઈ જાતની છે વાર ?”

મુળતા બોલી “ભગવન, આપના આ સંક્ષિપ્ત ભાષણનો મ્હને કાંઈ અર્થ સમજાયો નથી. મ્હને તે સ્પષ્ટ સમજવી કહો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ પતિ વિષે જેના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો
 હેશ પણ નથી, જેને માત્ર પૈસા વડે જ વેચાતી લીધેલી છે,
 એવી વ્યભિચારીણી સ્ત્રી મારાઓ જેવી છે એમ સમજવું.
 પતિએ મેળવેલા ધનમાંથી થોડું ધણું ચોરી રાખવાની ઇચ્છા
 કરે છે તે ચોર જેવી છે. જે કામ કરતી નથી, પરંતુ પુષ્કળ
 ખાય છે, પતિને ગાળો દેવામાં પાછી પાની કરતી નથી અને
 પતિનું સાઈ કાર્ય તણખલા તોલે ગણે છે, તે શેઠ જેવી છે.
 જે પોતાના પતિની એકના એક પુત્રની જેમ કાળજી લે છે,
 અને પતિએ મેળવેલી સંપત્તિની સંભાળ રાખે છે તે સ્ત્રીને
 માતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ ન્હાની બ્લેન મ્હોટા
 ભાઈને માન આપે છે, તેમ જે સ્ત્રી પોતાના પતિને માન આપે
 છે, ત્હેની આજ્ઞામાં રહે છે, ત્હેને ભગિનીની ઉપમા આપી છે.
 જે પતિને જોતાંજ અત્યંત હર્ષથી ઉભરાઈ જાય છે, જણે કે
 એકાદ મિત્ર પોતાના મિત્રને ઘણા વખત પછી મળ્યો હોય,
 એવી કુલીન અને શીલવતી ભાર્યાને મિત્રની ઉપમા આપવામાં
 આવે છે. પતિ ગુસ્સે થાય પણ પોતે ગુસ્સે થતી નથી એટલુંજ
 નાહ પણ જેના અંતઃકરણમાં પતિ વિષે ખરાબ વિચાર કદી થે
 આવતો નથી, ત્હેને દાસી જેવી ભાર્યા કહે છે. સુન્નતા ! આ
 સાતમાંથી તું કયા પ્રકારની ભાર્યા થવા ઇચ્છે છે ? ”

સુન્નતા બોલી, “ ભગવન ! આજંથી હું મ્હારા પતિની
 દાસી જેવી ભાર્યા થઈશ. ”

(૬)

ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું બોધાએ

બુદ્ધગુરુ શ્રાવસ્તીમાં રહેતી હતા ત્યારે એક વેળાએ હેમલે અનાયપિંડિકને કહ્યું, “હે ગૃહપતિ, જો મનુષ્ય ચિત્તનું રક્ષણ કરે નહિ, તો તેના કાયકર્મ, વાકર્મ અને માનસિકકર્મ અરક્ષિત રહે છે; અને તેથી તેનાં આ ત્રણે કર્મ વિકારવશ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેનાં વાચા અને મન એ ત્રણે બગડતાં જાય છે અને તેને મરણ ત્રણે સુખે આવતું નથી. એકાદ ધરનું છાપડું જો ખરાબ હોય તો તે ધરની ભીંત વગેરે સર્વ કંઈ અરક્ષિત થાય છે અને ધીમે ધીમે આખું ઘર દોદળું થઈ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે હે ગૃહપતિ! જો એક ચિત્તને સંભાળાએ નહિ તો મનુષ્યનાં કર્મો વિકૃત બની જઈ તેનું અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. તે જ ચિત્ત જો સંભાળવામાં આવે તો સર્વ કર્મ સુરક્ષિત થાય છે, અને તેને લીધે મનુષ્ય સુખેથી મરી શકે છે. ધરનું છાપડું જો સુરક્ષિત હોય તો ભીંત વગેરે સર્વ કંઈ

સુરક્ષિત થાય; તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત સુરક્ષિત હોય તો ત્હેનાં સર્વ
કર્મે સુરક્ષિત રહે છે.

યથાગારં દુષ્કર્મં વૃદ્ધિ સમતિવિજ્ઞતિ
 एवं અભાવિતં ચિત્તં રાગો સમતિવિજ્ઞતિ ।
 યથાગારં સુચ્છન્નં વૃદ્ધિ ન સમતિવિજ્ઞતિ
 “एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्ज्ञति” ।

ધર્મપદ્ધ

(૭)

સાત ધનો

ભગવાન બુદ્ધ આવસ્તીમાં રહેતા હતા તેવામાં ઉગ્ર નામના રાગનેા મંત્રી હેમની પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરી એક બાળએ બેસી બોલ્યો, “ ભગવન્ ! આ અમારો મિત્ર શાહુકાર કેટલો શ્રીમંત છે ! હેમની પાસે કેવળ સોનાનાં નાણાં લાખોની સંખ્યામાં નીકળી શકે, તો રૂપાની વાત જ શી કરવી ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા “ હે ઉગ્ર ! આવા પ્રકારના ધનની અગત્ય નથી એમ હું કહેતો નથી, તથાપિ હેને અગ્નિ, જળ, રાજ્ય લોક, ચોર, લૂંટાર અને પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ તરફથી ખીક તો હોય છે જ. તેથી હેને શ્રેષ્ઠ ધન ન ગણી શકાય. પણ હે ઉગ્ર ! શ્રદ્ધા, શીલ, લજ્જા, અવત્રપ્ય, શ્રુત, ત્યાગ અને પ્રણા એ સાત ધનો સોના રૂપા સમાન ચંચળ નથી. હેને અમિત્રી કે જળથી નાશ થવાનો ભય નથી; દુષ્ટ રાજા, લૂંટારા કે પોતાના અહિંતચિંતક સગાંઓ આ ધનને ઝુંટવી લે એમ નથી.

“ હવે આ સાતનો અર્થ કહું છું. શ્રદ્ધા એટલે આર્ય-આવકની તથાગત ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી. શીલ પાંચ પ્રકારનું છે. આર્ય આવક પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત થાય છે. અદત્તાદાનથી નિવૃત્ત થાય છે, વ્યભિચાર કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે, અસત્ય

ભાષણથી નિવૃત્ત થાય છે, અને માદક પદાર્થથી નિવૃત્ત થાય છે. આ પાંચ નિયમનું યથાર્થ પાલન એ જ સીલધનનું રક્ષણ. લજ્જા એટલે પાપકર્મ કરતાં લાજવું. ‘આપણે સારા કુળમાં જન્મ્યા છીએ, સદ્ધર્મનું આપણને જ્ઞાન થયું છે, છતાં પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું આપણને શોભે જ કેમ?’ એવા વિચારથી પાપકર્મનો કંટાળો આણવો એને જ લજ્જા કહે છે, અપત્રપ્ય એટલે લોકોપવાદનો ભય. ‘આપણે પાપાયરણ કરીશું તો લોક આપણને શું કહેશે’ એની મનમાં ભીતી રાખવી, એને જ અવત્રપ્ય કહે છે. જેનાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી વાતોનું શ્રવણ કરવું તથા એવી વાતોની બરાબર માહિતી રાખવી એને શ્રુતધન કહે છે. યથાશક્તિ દાનધર્મ કરવાં, એને ત્તાગધન કહે છે. ચાર આર્ય સત્યનું અને બીજા સદ્ધર્મોનું અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવું એને જ પ્રજ્ઞાધન કહેવાય છે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે આ સાત ધનો છે તે જ પુરુષ કે સ્ત્રીને ખરા શ્રીમંત હું માનું છું. કેમકે આલોક અને પરલોકમાં આ ધનનું કોઈપણ અપહરણ કરી શકે નહિ.

સદ્ધાધનં સીલધનં દિરિઓત્તપિયં ધનં
સુતધનં ચ વાગો ચ પઞ્ચા વે સત્તમં ધનં ।
યસ્સ एते धना अत्थि इत्थि यो पुरिसस्स वा
अदक्खिदोऽति तं आहु अमोघं तस्स जीवितं

—અંગુત્તર, -સુત્તનિપાટ.

(૮)

પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું

આવસ્તીમાં રહેતાં યુદ્ધ ભગવાને એક વખતે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “હે ભિક્ષુઓ ! હું જરાધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મરણ-ધર્મી છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મહત્તે વિયોગ થનાર છે, અને હું જે ખરાબ કે સારું કર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થઈશ, કર્મ એ જ મ્હારું ધન છે અને કર્મ જ મારો આંધવ છે.” આ પાંચ વાતનું પ્રત્યેક-પછી તે પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, પ્રવર્ણિત હો કે ગૃહસ્થ હો-વારંવાર સ્મરણ કરવું.

“હે ભિક્ષુઓ ! હું જરાધર્મી છું એવો વિચાર કરતાં મનુષ્યનો તારણ્યમદ નષ્ટ થાય છે. આ તારણ્યમદને લીધે મનુષ્ય કાય, વાચા અને મનથી પાપ કરે છે; પણ જે પોતે જરાધર્મી છે એવું સ્મરણ રાખે છે તેનો આ મદ નષ્ટ પામે છે. નિદાન ઓછો તો થાય છે જ એ આ વાતના ચિંતનથી કાયદો છે. હું વ્યાધિધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં એવો લાભ થાય છે કે જેને લીધે મનુષ્ય ત્રિવિધ પાપ આચરે છે, તે આરોગ્યમદ નષ્ટ થાય છે; કંઈ નહિ તો કમતી તો થાય

છે જ ! હું મરણધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં મનુષ્યનો જીવિતમદ નષ્ટ થાય છે. એ આ ચિંતનનો શાયદો છે. ‘સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મૃત્યુ વિયોગ થનાર છે’ એ વાતનું સ્મરણ રાખતાં મનુષ્ય પ્રિય વસ્તુ માટે કે મનુષ્ય માટે પાપાચરણ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને વિયોગદુઃખનો ભોગ થઈ પડતો નથી. ‘સારાંનરસાં કર્મનો’ હું ભાગીદાર થઈશ, કર્મ એ જ મ્હારું ધન અને કર્મ એ જ મારો બાંધવ’ એ વાતનું સ્મરણ કરતાં મનુષ્ય પાપકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે. એ આ વાતના ચિંતનથી લાભ થાય છે. ”

---

(૯)

ગયાનો શોક વૃથા

કોઇ એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન જોતવનમાં અનાથ પિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા. એક દિવસ રાજા પ્રસેનદિ કોસલ જોતવનમાં આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠો. એવામાં રાજાની માનિતી રાણી મલ્લિકા પર-
 શોકવાસી થયાના સમાચાર આવ્યા. તે સાંભળી રાજા શોકાકુલ થયો. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ, જરાધર્મી પદાર્થને જરા ન આવડી, મરણુધર્મી પદાર્થને મરણુ ન આવડું, વ્યયધર્મી પદાર્થનો વ્યય ન થવો અને નાશવંત પદાર્થનો નાશ ન થવો, એવું બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં કરી શકનાર નથી. પણ મહારાજ ! આવા પ્રસંગે અમુજન એવો વિચાર કરતા નથી કે ‘મહારાજ પ્રિયજનને જરા, મરણુ, વ્યાધિ આવે છે એવું નથી, એ સર્વ જગતનો ધર્મ છે. પ્રાણીમાત્ર જરામરણુમાં સપડાયેલાં છે !’ અને મહારાજ ! અમુ મનુષ્યને આ પ્રમાણે યથાર્થ વિચાર કરતાં ન આવડવાથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ધધો સૂઝતો નથી, અન્ન રચતું નથી, તેની અંગકાંતિ નષ્ટ થાય છે, કામકાજ બંધ પડે છે, અને તેના શત્રુ આનંદિત

થાય છે, પણ મહારાજ ! આર્યશ્રાવકની વાત આનાથી ભિન્ન છે. તે જરાધર્મી જીર્ણ થતાં, વ્યાધિધર્મી વ્યાધિત થતાં, મરણધર્મી મરણ પામતાં, ક્ષયધર્મી ક્ષીણ પામતાં કે નાશધર્મી નાશ પામતાં યથાર્થ વિચાર કરે છે. પ્રાણીમાત્ર આ વિકારથી બદ્ધ થયાં છે એ જોઈ તે શોક કરતો નથી. તે પોતાના અંતઃકરણમાંનું વિષાદી શોકશલ્ય કાઢી નાંખે છે,—જે શલ્યથી વિક્ક થતાં મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાની જ હાનિ કરે છે. પણ આવે સમ્રે આર્યશ્રાવક શોકરહિત થઈ નિર્વાણમાર્ગના લાભ મેળવી લે છે ! ”

---

(૧૦)

બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણો

બુદ્ધદેવ શ્રાવસ્તીમાં જોતવન ઉદ્યાનમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા, ત્યારે અંગારવ બ્રાહ્મણ હેમની પાસે આવ્યો. અને કુશલ પ્રશ્નાદિક પૂછી એક બાળુએ બેસી બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! પુષ્કળ કાળ સુધ્ધી પરિચિત હોય એવા મંત્રો એ મૂળે એકાએક યાદ આવતા નથી, તો પછી મોઢે નહિ કરેલા મંત્રોની શી વાત પૂછવી ! પણ આમ થવાનું કારણ શું તે આપ કહેશો કે ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ ! જે વેળાએ કામવિકારથી મનુષ્યનું ચિત્ત વ્યગ્ર થઈ જાય છે, અને કામવિકારને શાંત કરવાનો માર્ગ ત્હેને ખબર હોતો નથી, તે વેળાએ ત્હેને આત્માર્થ શું, પરાર્થ શું, એ સમજાતું નથી, અને પુષ્કળ દિવસ પરિચિત એવા મંત્ર સુદ્ધાં ત્હેને સ્મરણમાં આવતા નથી. જે વેળાએ ત્હેનું ચિત્ત ક્રોધથી ઠેકાણે રહેતું નથી કે આલસ્યથી મંદ પડી ગયું હોય છે, અથવા ગમે તેમ બ્રાંત થયું હોય છે કે સંશયગ્રસ્ત થાય છે, ત્યારે પોતાનું કે પારકાનું હિત શેમાં

છે તે યથાર્થપણે જાણતો નથી, અને ચિરકાળ પરિચિત મંત્રો પણ ત્હેને યાદ આવતા નથી.

“હે બ્રાહ્મણ ! વાસણના પાણીમાં ભૂરો કે કાળો રંગ નાંખીએ તો ત્હેમાં આપણો પડછાયો દેખાતો નથી, તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામવિકારથી વ્યગ્ર થતું હોય ત્હેને પોતાના હિતાહિતનું જ્ઞાન થતું નથી. તે જ પાણીનું વાસણ ગરમ થતાં ત્હેમાંથી વરાળ નીકળશે, અને પાણી ઉકળવા માંડશે. આવે સમયે મનુષ્યને પોતાનું પ્રતિબિંબ એ પાણીમાં દેખાય એ શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્રોધાભ્યૂત થતાં ત્હેને આત્મહિત શેમાં છે, એ સમજવું શક્ય નથી. તે વાસણમાંનું પાણી જે શેવાળથી ભરેલું હશે, તો સુદ્ધાં માણસને પોતાનું પ્રતિબિંબ એમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું મન આલસ્યમાં સપડાયું છે, ત્હેને પોતાનું હિત સમજાય એવું નથી, તો બીજાના હિતની વાત તો બાજુએ જ રહી. તે પાણી જે પવનથી હાલવા માંડે તો સુદ્ધાં આપણું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત ભ્રાંત થયેલું છે, ત્હેને આત્મપરાહિત શેમાં છે એ સમજાશે નહિ. તે જ પાણી ગંદું અને ગલીય થયું હશે, તો સુદ્ધાં આપણું પ્રતિબિંબ બરાબર દેખાનાર નથી ! તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત સંશયગ્રસ્ત થયું છે, ત્હેને પારકાનું કે પોતાનું હિતાહિત સમજાય છે એ બનવા જોગ નથી. તે જ પાણી જે સ્વચ્છ અને શાંત હોય તો ત્હેમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે દેખાશે. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામચ્છંદ, વ્યાપાદ (ક્રોધ), આલસ્ય, ભ્રાંતતા અને સંશયગ્રસ્તતા એ પાંચ આવરણથી વિમુક્ત થયું હશે, ત્હેને જ આત્મપરહિત યથાર્થપણે સમજાય.

“હે બ્રાહ્મણુ ! આ પાંચ આવરણના પરિહારના ઉપાય એટલે સાત બોધ્યંગની (જ્ઞાનનાં અંગની) ભાવના છે: (૧) સ્મૃતિ,^૧ (૨) ધર્મપ્રવિચય,^૨ (૩) વીર્ય,^૩ (૪) પ્રીતિ,^૪ (૫) પ્રજ્ઞા,^૫ (૬) સમાધિ,^૬ અને (૭) ઉપેક્ષા.^૭ આ સાત જ્ઞાનનાં અંગ છે. આ સાત બોધ્યંગની ભાવના કરતાં મનુષ્યનું ચિત્ત સર્વ આવરણોથી મુક્ત થાય છે.”

---

૧. જાગૃતિ અથવા વિવેક. ૨. મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા પ્રજ્ઞા. ૩. સત્કર્મ કરવા વિષે માનસિક ઉત્સાહ. ૪. સત્કર્મથી પ્રાપ્ત થનારો આનંદ. ૫. ચિત્તની શાંતતા, અથવા ચિત્તસુખ. ૬. ચિત્તની એકાગ્રતા. ૭. ચિત્તની મધ્યસ્થાવસ્થા.

(૧૧)

બોધગોની ભાવના

પ્રભુદેવ આવસ્તીમાં રહેતા હતા ત્યારે એક સમયે ભિક્ષુને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે “ હે ભિક્ષુઓ, જે વેળાએ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તે વેળાએ પ્રશ્રવ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ બોધગોની ભાવના કરવી થોડી નથી. એકાદ માણસને દેવતા સળગાવવો હોય અને તે જો બીનાં લાકડાં, છાણાં અને બીની ધાસ નાંખી ફૂંકવા માંડે, તો તે સળગશે ખરે કે ? તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય, તે જો પ્રશ્રવ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધગોની ભાવના કરશે તો ત્હેના ચિત્તને ઉત્તેજના મળશે નહિ. પહેલેથી જ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તો તે આ ત્રણ બોધગો વડે અટકાવી શકાય એ શક્ય નથી. પણ તે કાળે ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ આ ત્રણ સંબોધગોની ભાવનાઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. કેમકે, જડ થયેલા ચિત્તને એનાથી ઉત્તેજન મળે છે. એકાદ માણસને દેવતા સળગાવવો હોય તો તે જો સૂકાં લાકડાં છાણાં અને સૂકું ધાસ નાંખી સળગાવવા પ્રયત્ન કરે તો ત્હેને સળગતાં વિલંબ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય તે જો ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધગોની ભાવના કરે તો ત્હેની જડતા નીકળી જશે અને ત્હેના ચિત્તને ઉત્તેજન મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

“ પણ હે ભિક્ષુઓ ! જો વેળાએ ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય તે વેળાએ ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એની ભાવનાથી ચિત્તની બ્રાંતતાનો ઉપશમ ન થતાં, તે વિશેષ બ્રાંત થશે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ હોલવવી હોય, અને તે હોલવવાને જો તે સૂકાં લાકડાં અને છાણાં અને ઘાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે આગ ન હોલાતાં અધિક જ ભભકશે. તે પ્રમાણે જેનું ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય, તેને ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરતાં તે પ્રશાંત ન થતાં અધિક જ ભડકશે. આવે પ્રસંગે પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગથી ભાવના ધરવી યોગ્ય થશે. કેમકે આ બોધ્યંગથી ભડકેલું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ કમી કરવી હોય, અને તે જો બીનાં લાકડાં, બીનાં છાણાં અને બીના ઘાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે ખાત્રીથી કમી થશે. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત ભડક્યું હોય, તે જો પ્રશ્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરે, તો તે ખાત્રીથી પ્રશાન્ત થશે.

“ હવે રહ્યો સ્મૃતિસંબોધ્યંગ. હે ભિક્ષુઓ ! આ સંબોધ્યંગનો આપણે સર્વત્ર ઉપયોગ કરવો ઘટે. ”

(૧૨)

સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ

વળી એક પ્રસંગે શાલાગ્રામના બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી બુદ્ધ-ગુરુ બોલ્યા , “ હે ગૃહસ્થો ! કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન નથી, ધર્મ નથી, સત્કર્મ કે કુકર્મનાં જ્ઞાન નથી, મા નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કોઈ નથી, કે સ્વર્ગે જનાર કોઈ, એવું કહેનાર છે. પણ આનાથી ઉલટું બીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે દાન ધર્મ છે, દાન ધર્મનાં જ્ઞાન છે. સત્કર્મ અને અસત્કર્મનાં એ જ્ઞાન છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે અને સ્વર્ગ છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ નાસ્તિકવાદી હોય, ત્હેમનાથી કાયા, વાયા મને કરી પાપકર્મ થઈ જાય એ સાહજિક છે; પરંતુ જે આસ્તિક હોય છે, ત્હેમને પાપકર્મનો ભય હોવો, અને પુણ્યકાર્ય તરફ ત્હેમની પ્રવૃત્તિ થવી, એ એ સાહજિક જ છે. હવે એકાદ સુર આદમી એવો વિચાર કરે છે કે જે નાસ્તિકના કહેવા પ્રમાણે પરલોક ન હોય, તો મરણોત્તર પ્રાણીને દુઃખની બીતિ નથી; પરંતુ જે પરલોક હોય અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્માચરણ કર્યાં હશે, તો પરલોકમાં ત્હેની શી ગતિ થશે ? ત્હેની દુર્ગતિ થશે નહિ કે ? હવે પરલોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક આચરણથી મરણ પછી કાંઈ પણ દુઃખ થવા જેવું નથી;

એટલું જ નહિ, એકાદ ખરાબ માણસની જેમ ધર્માચરણ કરનારા ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપહારિત થતી નથી. સુઘ લોકોમાં તે પ્રશંસનીય થાય છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ખીજ કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો અક્રિયાવાદી છે; તેઓ કોઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ફળ ભોગવવું પડતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્ય હજારો પ્રાણીને મારી નાંખે, કે પરદારાનો અપહાર કરે, તો તેથી તેના આત્મા પર કાંઈ જ પરિણામ થતું નથી, એવો આ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો મત છે. પરંતુ ખીજ શ્રમણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપ-કર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે. હે ગૃહસ્થો ! આ બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, ભદ્રંત ! ” બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

ભુદ્ધ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે, કે જો ક્રિયાનું પરિણામ આત્મા પર થતું ન હોય, તો આત્મા પરલોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે. પણ જો આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થયું તો દુરાચરણથી તે દુર્ભિતિને પામશે ! ઠીક. આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું નથી એવું જો ધારી લઈએ તો એ સદાચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થવા નથી. સદાચરણી મનુષ્યની સુઘ લોક પ્રશંસા જ કરે છે.

“ ગૃહસ્થો ! ખીજ કેટલાક બ્રાહ્મણ શ્રમણ અહૈતુવાદી છે; મોક્ષને કોઈ પણ કર્મો કારણરૂપ થતાં નથી, અમુક એક

યોનિમાંથી પ્રાણી ગયો કે તે આપોઆપ મોક્ષને પામે છે, તેને મોક્ષ મેળવવા માટે ખટખટ કરવી પડતી નથી, એવો તેમનો મત છે. પરંતુ બીજા અમલુ બ્રાહ્મણ મોક્ષ સહેલુક છે એવું કહેનારા છે. પોતાના પ્રયત્નથી મોક્ષ મેળવાય છે, એવું તેમનું કહેવું છે. હે ગૃહસ્થો ! આ બે પંથના અમલુ બ્રાહ્મણના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, ભદ્રંત ! આ અમલુ બ્રાહ્મણોનું કહેવું પરસ્પર વિરોધી છે. ” શાલાગ્રામવાસી બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! ડાહ્યા માણસ એવો વિચાર કરે છે કે અમુક અમુક યોનિમાં દુઃખ ભોગવ્યા સિવાય કેવળ સદાચરણથી મોક્ષ મળશે નહિ, એ વાત જો ખરી હોય તો આ લોકમાં ધાર્મિક આચરણથી કંઈ જ નુકસાન થવા જેવું નથી. ઉલટી સુર લોકોમાં આપણી પ્રશંસા જ થનાર છે. અને જો પ્રયત્નથી સુગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો મહારો સત્કર્મ વિધેનો ઉત્સાહ મ્હને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

(૧૩)

વિચાર કરીને વિશ્વાસ રાખો

એક વખત યુદ્ધદેવ ધર્મપ્રચારાર્થે કોસલદેશમાં ૪૨તાં ૪૨તાં કાલામ નામના ક્ષત્રિયોને ગામ આવ્યા. ભગવંતના આગમનની વાત સાંભળી કાલામનો મ્હોટો સમુદાય લેમના દર્શને ગયો. કેટલાક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠા; કેટલાકે પોતાનાં નામ જોત્ર કહ્યાં; કેટલાક જણ મૂગા મૂગા એક બાળુએ બેઠા; અને બીજા યુદ્ધને કુશળ પ્રશ્નાદિક પછી લીધા પછી બાળુએ બેઠા.

આ સર્વ વિધિ પૂરો થયા બાદ કાલામમાંથી રાની લોકે યુદ્ધને કહ્યું, “ ભગવન, અમારા ગામમાં પુષ્કળ શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, તે આપના મતને વખાણે છે, અને બીજાના મતની નિંદા કરે છે. બીજાએ કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, અને પોતાના મતની મ્હોટાઈ કરી લેમની પૂર્વે આવેલા શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતની નિંદા કરે છે. આવી વેળાએ અમને શંકા આવે છે કે આ સર્વમાં કોનો મત ખરો, તે કોનો ખોટો ? આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોમાં સત્યવાદી કોણ અને અસત્યવાદી કોણ ? ”

યુદ્ધદેવ બોલ્યા, “ હે કાલામો ! હું જે કંઈ કહું છું તે પરંપરાથી સાંભળ્યા કરો છો માટે ખરું માનશે નહિ; આપણી

પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરૂં માનશો નહિ. એ આમ હશે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ આપણા પવિત્ર ગ્રંથમાં યે છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ અનુમાનસિદ્ધ છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આવો આ લૌકિક ન્યાય છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ સુંદર જણાય છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આપણી શ્રદ્ધાને એ અનુકૂળ છે માટે એ ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; આ શ્રમણ પ્રસિદ્ધ છે કે આ આપણને પૂજ્ય છે માટે મહારા આ ભાષણ પર વિશ્વાસ મૂકશો માં! પણ કાલામો ત્હમારી વિવેકમુદ્ધિથી જ્યારે મહારો ઉપદેશ ત્હમને ખરો લાગે, ત્યારે જ ત્હમે તેનું શ્રહણ કરો. હવે હું ત્હમને પૂછું છું કે જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર લોભનો પાંજો બેસે છે, તે વેળાએ ત્હને આત્મહિત કે પરહિત સમજાય એ શક્ય છે કે ?”

“ ના, ભગવન્ ” એવો કાલામોએ ઉત્તર આપ્યો. બુદ્ધ આગળ બોલ્યા, “ હવે હે કાલામો ! હું ત્હમને એમ પૂછું છું કે મનુષ્યનું અંતઃકરણ જો અલોભથી (પરોપકારમુદ્ધિથી) ભરાઈ ગયું, અદ્રેષથી (મૈત્રીથી) ભરાઈ ગયું, અને અમોહથી (જ્ઞાનથી) ભરાઈ ગયું, તો ત્હનાથી હિત થશે કે અહિત થશે ? ”

“ હિત થશે ” એવો કાલામો ઉત્તર આપતાં, બુદ્ધ-દેવ બોલ્યા, “ હે કાલામ ! જેનું અંતઃકરણ લોભાભિભૂત થયું નથી, તે નિર્લોભી મનુષ્ય લોભથી પ્રાણુધાત કરતો નથી; ચોરી કરતો નથી; વ્યાભિચાર કરતો નથી; ખોટું બોલતો નથી, અને આ પાપો કરવામાં ખીજાને યે ઉત્તેજન આપતો નથી. તેમ જ અદ્વેષા અને જ્ઞાની મનુષ્ય દ્રેષથી કે અજ્ઞાનથી

પાપાયરણુ કરતો નથી, અને બીજાઓને પાપાયરણુમાં ઉત્તેજન આપતો નથી. લોભ, દ્વેષ અને મોહ એ પાપનાં મૂળ છે. અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ એ પુણ્યનાં મૂળ છે. કાલામ ! લોભાદિકથી હાનિ છે કે નહિ, આ ત્રણ પાપનાં મૂળ આત્માના ધાતનાં કારણ થાય છે કે નહિ, અને એનાથી જગતમાં દુઃખ વધે છે કે નહિ, એનો ત્હમે પૂર્ણ વિચાર કરી જ્યારે ત્હમારી બુદ્ધિને આ મનોધર્મ ત્યાજ્ય છે એમ લાગે ત્યારે જ ત્હમે ત્હેનો ત્યાગ કરો. કેવળ આ ઉપદેશ ત્હમારી પરંપરાગત આવેલી દૃષ્ટિને પસંદ છે ઇત્યાદિ કારણથી જ આ મહારા ઉપદેશનો ત્હમે સ્વીકાર કરશો નહિ. અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ આ ત્રણ મનોધર્મ પુણ્યનાં મૂળ છે એમ મ્હેં કહ્યું, એનો ચે ઠીક વિચાર કરી, ઓ કાલામ ! જ્યારે ત્હમારી બુદ્ધિને આ મનોધર્મ આત્મપરાહતકારક છે, જગતમાં આથી સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એમ ખાત્રી થાય, ત્યારે જ આ મનોધર્મ પૂણ્યતાએ પહોંચે એવો પ્રયત્ન કરો.

“ હે કાલામો ! જે આર્યશ્રાવકના મનમાંથી લોભ, દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ મનોવૃત્તિ નષ્ટ થઈ, તે ચારે દિશામાં પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રીભાવ કરવા સમર્થ થાય છે; પોતાના મૈત્ર ચિત્તથી ચારે દિશામાંનાં પ્રાણી પર તે પ્રેમ કરે છે, તે જ પ્રમાણે કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા આ ભાવનાનો ચે ત્હેને સહજ લાભ થાય છે. હે કાલામો ! આ ચાર ભાવનાઓને થોડે જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રકારના વૈરથી મુક્ત થયું હશે, ત્હેના મનને ચાર પ્રકારનું ધૈર્ય આવે છે તે એવો વિચાર કરે છે

કે, (૧) જો પરલોક હશે તો મહારા સુકર્મથી મહને સુગતિ-
મળવી જોઈએ; (૨) જો પરલોક ન હોય તો આ જ જગતમાં
હું કોઈ પણ પ્રાણી તરફ વૈરભાવ ન રાખતાં આનંદથી રહું
છું; (૩) જો પાપી મનુષ્યને પાપ બદલ શિક્ષા ભોગવવી પડે
છે, એ સિદ્ધાંત ખરો હોય, તો હું કદી એ પાપ કરતો ન
હોવાથી શિક્ષા ભોગવવાનો મહારા પર પ્રસંગ આવશે નહિ;
(૪) જો આપણા પાપનું ફળ આપણને મળે છે જ એવું ન
હોય તે ખીજા કોઈને એ ભોગવવું પડે છે, એ સિદ્ધાંત ખરો
હોય તો મહારા સદાયરણુથી જ હું મહાર્જ નહિ પણ ખીજા
જનોનું એ કલ્યાણ કરું છું !”

બુદ્ધનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી કાલામેને અત્યંત આનંદ
થયો અને તે દિવસથી તેઓ બુદ્ધના ઉપાસક થયા.

(૧૪)

આશ્વલાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને

બ્રાહ્મણવર્ણુ ગૌરવ

એક સમયે યુદ્ધદેવ આવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ જુદા જુદા દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ કાંઠક કારણને લીધે આવસ્તીમાં આવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે “આ અમણુ ગૌતમ ચારે વર્ણુ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્હેની સાથે આ વિષયમાં વાદ કરવા કોણુ સમર્થ છે?” છેવટે આશ્વલાયનકુમારને યુદ્ધની સાથે વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિશ્ચય થયો.

આશ્વલાયનકુમારનું અધ્યયન હમણાંજ પૂરું થયું હતું. નિષંકુ, છંદઃશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વેદાંગો સહિત ચારે વેદ ત્હેને કંઠસ્થ હતા, તો યે યુદ્ધની સાથે વાદ કરવો કઠણ છે એ તે જાણતો હતો. ત્હેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતી કરી, ત્યારે ત્હેણે ત્હેમને કહ્યું, “ભાઈઓ! અમણુ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જોકે વેદોમાં પારંગત હઉંશ, તો યે ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી.”

લાંબા વખત સુધી વાટાઘાટ થયા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું કે “આશ્વલાયન ! હું પરિવાજક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને યુદ્ધ વિના પરાજિત થવું ત્હને યોગ્ય નથી.”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કઠણ કામ છે તો ચે ત્હમારા આગ્રહથી હું ત્હમારી સાથે આવું છું.”

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્વલાયન યુદ્ધદેવ પાસે ગયો અને કુશલસમાચારાદિ પૂછી એક બાળુએ બેઠો. પછી હેણે યુદ્ધદેવને પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, ખીજા વર્ણો હીન છે. બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શુદ્ધ છે, ખીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણને જ મોક્ષ મળે છે, ખીજાઓને નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા હોના. ઔરસ પુત્ર છે; અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના વંશજ છે. હે ગૌતમ ! આ મુદ્દા સંબંધે આપનું કહેવું શું છે?”

યુદ્ધ બોલ્યા, “હે આશ્વલાયન ! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋતુવતી થાય છે, ગર્ભવતી થાય છે, પ્રસૂતા થાય છે, અને બાળકને દુધ પાય છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતતિ ખીજા વર્ણો પ્રમાણે જન્મતાના કિદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! આપનું કહેવું ગમે તે હોય તો ચે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિષે બ્રાહ્મણોને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે આશ્વલામન ! યૌન, કુંબોજ અને બીજા સરહદ પરના પ્રદેશમાં આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગ હોઈ કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને છે; એ વાત ત્હારા સાંભળવામાં છે ખરી કે ? ”

“ હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે. ” આશ્વલામને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ એવું જો છે, તો બ્રાહ્મદેવે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન કર્યા અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો ? ”

આશ્વલામને કહ્યું, “ આપનું કહેવું બસે ગમે તે હોય પરંતુ બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે બ્રાહ્મણ વર્ણ જ માત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર કરે, ખોદું બોલે, ચાડી કરે, જ્યાં બડબડે, પારકાના ધન પર દૃષ્ટિ નાંખે, દ્વેષબુદ્ધિ વધારે, નાસ્તિકપણાનો અંગીકાર કરે તો તે જ માત્ર નરકમાં જશે; પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરતાં યે દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું ત્હને લાગે છે કે ! ”

આશ્વલામ બોલ્યો, “ હે જૌતમ ! કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય પાપ કરતાં નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ શું કે અબ્રાહ્મણ શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડશે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ એકાદ બ્રાહ્મણ જો પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત થાય, કે ચૌર્યકર્મથી નિવૃત્ત થાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્ત થાય, ગાળાગાળીથી નિવૃત્ત થાય, જ્ઞાલાપથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત થાય કે દ્વેષ તથા નાસ્તિકતાથી નિવૃત્ત થાય, તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જ

પણ ખીજ વર્ણના લોક આ પાપથી નિવૃત્ત થશે તો એ સ્વર્ગ-
લોકમાં જન્મરા નથી, એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ કેઈ પણ વસ્તુનો મનુષ્ય આ
પાપકર્મથી નિવૃત્ત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ
બ્રાહ્મણને અને બ્રાહ્મણેતરોને સરખું જ મળનાર છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણ જ માત્ર દ્વેષવેર
રહિત મૈત્રીભાવના કરી શકે છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
એ કરી શકશે નહિ એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ ત્યારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી
શકે છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ ત્યારે પછી બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને
ખીજ વર્ણ હીન છે એમ કહેવાને શો આધાર છે. ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ આપ ગમે તે કહો, પણ બ્રાહ્મણ
પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને ખીજઓને હીન સમજે છે એ
વાત ખરી છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે આશ્વલાયન ! ધારો કે એકાદ
મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સો પુરુષોને એકત્ર કરે.
તેમાંના ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે કહે
કે ‘ ભાઈઓ, અહિં આવો અને શાલ કે ચંદનવૃક્ષનું લાકડું
લઘુ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંના ચંડાળ, નૈપાદ ઇત્યાદિ
હીન કુલમાં જન્મેલા હોય ત્હેમને તે કહે કે ‘ ભાઈઓ અહિં
આવો; અને એરંડાની લાકડીઓ લઘુ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’

હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે જે અમિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી થશે. અને આંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલો અમિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અમિનાં કાર્યો થશે નહિ એવું ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો, “ હે જોતમ ! કોઈ પણ જાતના માણસે સારા કે નરસા લાકડાનું ઈંધણ કરી કોઈ પણ સ્થળે અમિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો એ તે સરખો જ તેજસ્વી થશે, અને ત્હેનાથી સરખું જ કાર્ય થઈ શકશે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ એકાદ ક્ષત્રિયકુમાર બ્રાહ્મણકન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી ત્હને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જેવો અને બાપ જેવો મનુષ્ય થશે, એમ ત્હને લાગતું નથી કે ? તે જ પ્રમાણે એકાદ બ્રાહ્મણકુમારે ક્ષત્રિયકુમારી સાથે શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર તે બેના જેવો ન થતાં, ગમે તે ત્રીજી જ જાતનો થશે એમ ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ આવા મિશ્રવિવાહથી જે પુત્ર થશે, તે ત્હેના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ થશે. ત્હને બ્રાહ્મણ કહી શકાય તેમજ ક્ષત્રિય પણ કહી શકાય. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ પણ આશ્વલાયન, એકાદ ઘોડીના અને ગધેડાના સંબંધથી જે ટંદુ થશે, ત્હને ત્હેની મા જેવું ગણવું કે બાપ જેવું ? ત્હને ઘોડો તેમજ ગધેડો એ કહેવાશે કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! ત્હેને ઘોડો કે ગધેડો કહેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજી જ જાતિનું પ્રાણી થાય છે. ત્હેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધથી થનારા પુત્રમાં આવો પ્રકાર જણાઈ આવતો નથી. ”

બુદ્ધે પૂછ્યું, “ હે આશ્વલાયન ! બે બ્રાહ્મણ બંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો સુશિક્ષિત હોય અને બીજો અશિક્ષિત હોય તો ત્હેમાં કયા ભાઈને શ્રાદ્ધ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ અપાશે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ જે સુશિક્ષિત હશે તે બંધુ વયમાં ન્હાનો હશે, તો યે ત્હેને જ યજ્ઞયાગમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે. ! ”

બુદ્ધે બોલ્યા, “ હવે એવું સમજ કે તે બેઉ જણામાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે, બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત સુશીલ છે. તો ત્હેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું, “ હે ગૌતમ ! જે શીલવાન હશે ત્હેને પ્રથમતઃ આમંત્રણ થશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર છે ? ”

બુદ્ધે બોલ્યા, “ હે આશ્વલાયન, પ્રથમતઃ ત્હેં જાતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પછી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે, અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણી શુદ્ધિ કહું છું, ત્હેનો ત્હેં યે અંગીકાર કર્યો છે ! ”

બુદ્ધનું આ ભાષણ સાંભળી આશ્વલાયન નીચું માથું કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલવું એ એને સમજાયું નહિ!

આથી બુદ્ધ બોલ્યા, “હે આશ્વલાયન ! પ્રાચીન કાળમાં સાત બ્રહ્મર્ષિ અરણ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે હેમની એક એવી પાપી સમજ થઈ હતી કે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના સાચા વંશજ છે’.

“અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા, ત્યારે હેણે પોતાની હજમત કરાવી લઈ, મજ્જીયાં વસ્ત્ર અને સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં સુવર્ણની લાકડી લઈને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના સ્થળ પર આવ્યા; અને ત્યાં ચંક્રમણ કરતા બોલ્યા, ‘વાહ વાહ ! આ બ્રહ્મર્ષિ હવે જણાતા નથીને !’

“આ હેતુ ઉદ્ધત વર્તન જોઈ તે સાત બ્રાહ્મણોને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો અને ‘હે ચંડાળ ! તું ભસ્મ થા’ એવો હેમણે દેવલને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપની દેવલ ખરકાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિકાધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો.

“ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, ‘અરેરે ! અમારું તપ વ્યર્થ છે, અમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે; પૂર્વે જેને અમે શાપ આપતા હેતી તરત જ રાખ થઈ જતી; પણ આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિકાધિક સુંદર થતો જાય છે !’

“ અસિત ઋષિ બોલ્યા ‘તહમાઈ તપ વ્યર્થ નથી કે તહમાઈ બ્રહ્મચર્ય નિષ્ણ નથી; પરંતુ મહારા પર વિના કમચ્છુ ગુસ્સો કરવાનું તહમારે છોડી દેવું જોઈએ.’

“ ‘તું કોણુ છે ?’ તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.

“ અસિતે ‘હું અસિતદેવલ ઋષિ છું’ એમ કહ્યા. પછી તે સાત બ્રાહ્મણુ ઋષિઓએ હેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યા, ‘બ્રાહ્મણુવર્ણુ જ શ્રેષ્ઠ છે અને ખીજા વર્ણુ હીન છે, બ્રાહ્મણુ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એવું તહમે ધારે છે, એમ મહેં સાંભળ્યું છે! પણ મારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણુ સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે ? તહમારી દાદી-વડદાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણુ પુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ બદલ તહમે નિશ્ચિતમણુ શું કહી શકો છો ?’

“ ‘ના એ સંબંધે અમે કાંઈ જ કહી શકતા નથી.’ તે સાત ઋષિઓએ ઉત્તર વાળ્યો.

“ અસિત બોલ્યા, ‘તો પછી બ્રાહ્મણુ વર્ણુ જ શ્રેષ્ઠ !’ અને ખીજા વર્ણુ હીન છે, એમ કહેવામાં શા અર્થ રહ્યો છે ?’

“ હે આશ્વલાયન ! તે સાતે બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરુત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિવાદના સંબંધમાં તું મહારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ ?’

આ બાષણુ સાંભળી આશ્વલાયન યુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

(૧૫)

અતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?

એક સમયે બુદ્ધદેવ ઇચ્છાનંગલ નામના ગામની પાસે ઇચ્છાનંગલ નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાળે ધણી પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇચ્છાનંગલ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી ?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું, “ હે વાસિષ્ઠ, જેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, ત્હેમાં વર્ણ-મંકર થયો નથી, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોય શકે ! ”

વાસિષ્ઠ બોલ્યા, “ હે ભારદ્વાજ ! જે મનુષ્ય શીલ-સંપન્ન અને કર્તવ્યદક્ષ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ”

પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ હે ભારદ્વાજ ! આપણા આ વાદનો અહિં અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂજ્ય અને સર્વ લોકોના ગુરુ છે એવી એમની સર્વત્ર કીર્તિ છે. આપણે ત્હેમની પાસે જઈ ત્હેમને આપણો મતભેદ જણાવીશું, અને તે જે કહેશે તે મત માન્ય કરીશું. ”

આમ વિચાર કરી તે બેઠ બુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુશળપ્રશ્ન પૂછી એક બાજુ પર બેઠા. વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ હે જૌતમ ! અમે બેઠ સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુણ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌષ્કરસાદીનો શિષ્ય છું. અમારો જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે છે ‘ જન્મથી બ્રાહ્મણ ’; હું કહું છું ‘ કર્મથી બ્રાહ્મણ ’. આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કોનું કહેવું ખરું છે, અને કોનું ખોટું છે, એ આપ અમને સમજાવી દેશો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! તુલુ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વન-સ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે, તેમજ કીડી, કીડા, ઇત્યાદિ બારીકમાં બારીક પ્રાણીમાં યે જણાય છે. સર્વની જાતો અનેક છે. શ્વાપદની જાતિઓ અનેક છે. પાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં ઉડનારાં પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, ટાન, આંખ, મોં, નાક, ઓઠ, ભવાં, ડોકું, પેટ, પીઠ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ પશુપક્ષિ વગેરેમાં જેમ આકારાદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યનાં અવયવ લગભગ સરખા આકારનાં જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. એકાદ

બ્રાહ્મણને ગાયનું પાલન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે 'ભોવાળીઓ' જ કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય ! જે કોઈ શિષ્યકળા વડે ઉપજવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણીયો; જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત; જે યુદ્ધકળા ઉપર ઉપજવિકા કરે છે તે યોદ્ધો; જે યજ્ઞયાગ કરી ઉપજવિકા ચલાવે છે તે યાજ્ઞક છે. અને જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે. પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નાહ.

“ સર્વ સંસારબંધન છોડી જે કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાપંચિક દુઃખથી બ્હીતો નથી, કોઈ પણ વાતની જેને આસક્તિ નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. બીજાએ દીધેલી ગાળો, બંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના ટીપાની જેમ જે આ લોકના વિષયસુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

“ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને બીજારી કર્મથી થાય છે; અને રાજા સુદ્ધાં કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સંધનું જગત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રથ ધરી પર અવલંબીને રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મ પર અવલંબીને રહ્યા છે ! ”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળીને વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ બૌદ્ધોપાસક થયા.

(૧૬)

ચાંડાળ કેમ થાય છે ?

ભગવાન યુદ્ધ આવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ, ભિક્ષા ગ્રહણ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના પારણા આગળ આવી ભિક્ષા માટે ઉભા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આહુતિ નાંખતો હતો. યુદ્ધને જોતાં જ તે મ્હોટથી ખૂમ પાડી બોલ્યો કે “અરે શ્રમણ ! મૂંડીઆ ! ચાંડાળ ! ત્યાં જ ઉભો રહે !”

યુદ્ધે પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે છે ખરે કે ?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે જૈાતમ ! મ્હને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કેણુ અને ચાંડાળના ધર્મ કયા એ આપ મ્હને કહેશે તો હીક થશે.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વારંવાર ગુરુસે યનાર, બીજા પર વેર લેનાર, પાપથી લેપાયેલો અને નાસ્તિક દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ઘાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે ભૂદ્વંષ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે બીજાનું ઋણ લઈ તે પાછું માગતાં નહાસી જાય છે, કે મ્હારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી એમ આડું બોલે છે, તે

ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાભિગમન કરે છે, વૃદ્ધ માતા પિતાની સેવા ચાકરી કરતો નથી, માળાપ, ભાઈ, બહેન છત્તાદિ સગાંબહાણાંએને ગાળો દે છે કે મારે છે, તે ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

“મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આનું એક ઉદાહરણ આપું છું:-માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કુતરાનું માંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મ્હોટા મ્હોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. બીજા બાળુ સારા કુળમાં જન્મેલા ધણા એ બ્રાહ્મણોને આપણે ન્હાના પ્રકારનાં પાપો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં તેમની નિંદા થાય જ છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. તેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી તેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ધણો જ સતોષ પામ્યો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ઘણો જ સરસ છે. એકાદ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી

પાડી બતાવે, અથવા દેખતાને અધારામાં મશાલ ધરી બતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણ પર્યન્ત આપને, આપના ધર્મને અને બિશ્વસંધને શરણે આવ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું એમ ધારી આપ મ્હારો અંગીકાર કરો.”

---

(૧૭)

ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા

એક વખત યુદ્ધદેવ કૌસલદેશમાં પ્રવાસ કરતા કરતા મનસાકટ નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મનસાકટની ઉત્તરે અચિરવતી નદીને તીરે એક આંખરાઈમાં તે રહેતા હતા.

તે વેળાએ મનસાકટ ગામમાં કાંઈક નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાંના વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરુણો સંધ્યાકાળે ધરવા નીકળ્યા, ત્યારે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યા. વાસિષ્ઠનું કહેવું એવું હતું કે મહારા ગુરુએ-પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણો-ઉપદેશો માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવાનો સરળ માર્ગ છે, પણ ભારદ્વાજનું કહેવું એમ હતું કે, પોતાના ગુરુ તારુક્ષ્ય બ્રાહ્મણનો ઉપદેશો માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો ખરો માર્ગ છે. તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તે યુદ્ધ પાસે આવ્યા અને યુદ્ધને પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો.

યુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! પણ તમારો મતભેદ શા માટે હોવો જોઈએ, એ મુદ્દે સમજતું નથી. તમારા આચાર્યોનો માર્ગ આટલો ભિન્ન શા માટે હશે ? ”

વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ સરળ માર્ગ ક્યો અને દૂરનો માર્ગ ક્યો એ સંબંધે જ અમારો વિવાદ છે. આધ્વર્યુ બ્રાહ્મણ, તૌતરીય બ્રાહ્મણ, હાંદોઅ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મચર્યુ બ્રાહ્મણ એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉપદેશે છે. તો યે જન્મ એકાદ ગામમાં જવાના લાંબા અગર ટુંકા રસ્તા તે ગામમાં જ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા બ્રાહ્મણોએ ઉપદેશેલા દૂરના કે પાસેના માર્ગો છેવટે બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જ જઈને મળે છે.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ તું આ સર્વ માર્ગ બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જઈને મળે છે એમ કહે છે. પરંતુ આ સર્વ બ્રાહ્મણોમાંથી બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હોય એવો ક્ષેપ એકાદ પણ બ્રાહ્મણ છે કે ?

“ ના, ગૌતમ ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા “ બ્રાહ્મણોની સાત આચાર્યપરંપરાઓ સુધીના એક પણ આચાર્યે બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા છે કે ? ”

“ ના, ગૌતમ.”

બુદ્ધે ફરી પૂછ્યું, “ વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, અંગી-રસ, ભૃગુ ઇત્યાદિ વેદમત્રના પ્રણેતા અને પ્રવર્તક ઋષિઓએ પણ બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હતા કે ? ”

“ ના, ગૌતમ.”

“ વાસિષ્ઠ ! આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ, બ્રાહ્મણોના આચાર્યોએ અને બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય એવા ઋષિઓએ સુદ્ધાં બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા નથી. એમ હોવા છતાં આજકાલના બ્રાહ્મણો તે બ્રહ્મદેવ સાથે સાયુજ્યતા મેળવાનું કહે છે, એ વિચિત્ર નથી શું ?

“ હા, એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું.” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે પછી, વાસિષ્ઠ, બ્રાહ્મણોના આ માર્ગોપદેશને અંધપરંપરા કહેવી જોઈએ. હે વાસિષ્ઠ! આ જે ચંદ્ર, સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે અને બ્રાહ્મણો રોજ જેનાં સ્તોત્રો ગાય છે તથા પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્ય તરફ જવાનો માર્ગ કયો, એ બ્રાહ્મણો કહી શકશે કે?”

“ ના, જ્ઞાતમ ”

“ હે વાસિષ્ઠ! જેને બ્રાહ્મણો જોઈ શકે છે અને જેના પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્યને પહોંચવાનો માર્ગ સુદ્ધાં બ્રાહ્મણો દેખાડી શકતા નથી, તો જેને એમણે કે એમના આચાર્યોએ જોયા નથી, તે બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો માર્ગ બ્રાહ્મણો ઉપદેશે છે, એ વિચિત્ર નહિ કે?”

“ હા, વિચિત્ર તો લાગે છે, ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ માણસ એમ કહે કે ‘ આ પ્રદેશમાં જે સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી છે, તેને હું શોધું છું. ’ તો બીજા લોક એને પૂછશે કે ‘ બાપ! તું જે સ્ત્રીને શોધે છે તે બ્રાહ્મણ-કન્યા છે કે ક્ષત્રિયકન્યા છે? તે ઉચી છે કે ઠીંગણી છે? તેના વાળ-સાદા છે કે વાંકડીયા છે? ’ આવા પ્રશ્ન પૂછતાં તે ઉત્તર આપશે કે ‘ મહને એમાંની કાંઈ ખબર નથી; મેં તેને કદી પણ જોઈ નથી, તો પણ હું તેને શોધું છું. ’ હે વાસિષ્ઠ! તે માણસના જેવું જ આ બ્રાહ્મણોનું કહેવું વિચિત્ર જણાતું નથી કે?”

“ હા, વિચિત્ર જણાય છે ખરું.”

“ હે, વાસિષ્ઠ ! ખીજે એકાદ માણસ ચૌદામાં સીડી ચંચુવાનો આરંભ કરશે ત્હેને ખીજા લોકો પૂછશે કે ‘ભાઈ ! તું જે પગથીયાં બાંધે છે તે કયા ઘરના માળ ઉપર જવા માટે છે ?’ તે કહેશે ‘તે ઘર કયું તે મ્હને ખબર નથી, તો ચે ત્હેના માળ ઉપર જવાને હું પગથીયાં બાંધું છું.’ આ મનુષ્યના કથન મારફત બ્રહ્મદેવને ન જોતાંજ ત્હેની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવનારૂં બ્રાહ્મણોનું બોલવું વિચિત્ર નથી કે ?”

“ હા ગૌતમ ! એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું.”

“ હે વાસિષ્ઠ ! આ અચિરવતી નદી પાણીથી છલાછલ ભરી હોય અને એકાદ માણસ આ તીર પર આવી સામા તીરની પ્રાર્થના કરે કે ‘હે તીર ! તું અહિં આવ; તું અહિં આવ’ તો શું આ મનુષ્યની પ્રાર્થનાથી કે યાચનાથી અચિરવતીનું પેલું તીર આ પાર આવશે કે ?”

“ ના, ગૌતમ.”

“ તે જ પ્રમાણે, હે વાસિષ્ઠ ! બ્રાહ્મણોની નાનાવિધ પ્રાર્થનાઓથી બ્રહ્માની સાથે એ સાયુજ્યતા પામે એ સંભવતું નથી.

“ હે વાસિષ્ઠ ! ખીજે એકાદ મનુષ્ય આ અચિરવતીનું પાર ઉતરવા માટે આ કઠિ પોતાની જાતને દોરીથી કડક બાંધી લેશે તો તે સ્થાને તીરે જઈ શકશે એમ ત્હેને લાગે છે કે ?”

“ ના ગૌતમ ! ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! પચેન્દ્રિયના વિષયોમાં જે અત્યાસક્ત ત્હેને હું આ લોકનું બંધન કહું છું. આ બંધનથી ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ બદ્ધ થયેલા દેખાય છે. એટલે તે દેહાવસાન પછી બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામે એ બિલકુલ અસંભવિત છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બીજને એકાદ મનુષ્ય અચિરવતી પાર ઉતરવાને આ તીર પર આવી મોઢે માથે ઝોઢી લાંબો થઇ ધોરે છે, તો તે માણસ પાર ઉતરી શકે એમ ત્હેને લાગે છે ખરૂં ? ”

“ ના, ગૌતમ. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! કામવિકાર, ક્રોધ, આળસ, બ્રાંતિ, સંશયમ્મસ્તતા, એ પાંચ નિર્વારણોને હું બુદ્ધિનાં આવરણો કહું છું. એ આવરણથી વિંટાયેલા ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ મરણોત્તર બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામશે, એ બિલકુલ સંભવી શકતું નથી. ”

“ હવે હું ત્હેને એમ પ્રશ્ન છું કે ત્હારા આચાર્યપ્રાચાર્યો તરફથી બ્રહ્મા સંબંધે ત્હેને શું જ્ઞાન મળેલું છે ? બ્રહ્મદેવ સપરિગ્રહ છે કે અપરિગ્રહ છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! બ્રહ્મા અપરિગ્રહ છે. ”

“ ત્હેના ચિત્તમાં વેર છે કે નાહ ? ”

“ નથી, ગૌતમ. ”

“ તે દ્વેષબુદ્ધિથી મુક્ત છે કે નહિ ? ”

“ મુક્ત છે ”

“ ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી ખરડાયેલું છે કે નહિ ? ”

“ હે ગૌતમ ! ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી વિરહિત છે. ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ તે સ્વતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ સપરિચ્છિદ છે કે અપરિચ્છિદ છે ? ”

“ સપરિચ્છિદ, ગૌતમ ! ”

“ હૈમના ચિત્તમાં વેર છે કે નહિ ? ”

“ છે. ”

“ હૈમનામાં દ્વેષપ્રયુદ્ધિ છે કે નહિ ? ”

“ દ્વેષપ્રયુદ્ધિ છે, હે ગૌતમ ! ”

“ હૈમનું ચિત્ત પાપમલવિરહિત છે કે પાપમલયુક્ત છે ? ”

“ પાપમલયુક્ત ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! તે પરતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બ્રહ્મદેવના અને ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણના ગુણ આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો બ્રહ્મદેવનો અને હૈમનો બન્નેનો મેળાપ કેમ થશે વાર ? તે મરણોત્તર બ્રહ્મસાયુજ્યતા પામે એ તો જરા થે સંભવિત નથી. તેથી હે વાસિષ્ઠ ! ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જો માર્ગ કહે છે તે માર્ગ નથી, પણ કુમાર્ગ છે. આ હૈમના મતને ત્રૈવિધારણ્ય કે ત્રૈવિધકાંતાર કહી શકાશે. ”

(૧૮)

યજ્ઞયાગ

એક સમયે યુદ્ધદેવ મગધદેશમાં ધરતા ધરતા ખાણુમત નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવ્યા. આ ગામ મગધદેશના રાજા બિંબિસારે કૂટદંત નામના બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યું હતું. યુદ્ધ ત્યાં પહોંચ્યા તે વેળાએ કૂટદંત બ્રાહ્મણને ઘેર એક મ્હોટો યજ્ઞ થનાર હતો. તેમાં સાતસો બળદ, સાતસો વાછરડાં, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંઢાં યજ્ઞમાં મારવા માટે આણ્યાં હતાં.

યુદ્ધ પોતાના ગામમાં આવ્યા છે એ સમાચાર સાંભળી ખાણુમત ગામમાંના બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ યુદ્ધદર્શન નિકળ્યા. તે કૂટદંત બ્રાહ્મણના વાડા પાસેથી જતા હતા તેવામાં કૂટદંત તેમને જોયા અને “ ત્વમે સધળા ક્યાં જાઓ છો ? ” એમ પૂછ્યું. કૂટદંતના હનુરીયાએ તેને સાંઘત સર્વ સમાચાર આપ્યા. તેણે હનુરીયાને કહ્યું કે “ તું એ બ્રાહ્મણોને કહે કે કૂટદંત સુદ્ધાં યુદ્ધનાં દર્શન જવા ઇચ્છે છે. માટે તેને માટે અત્રે જરા થોભો.”

કૂટદંતના યજ્ઞને માટે પુષ્કળ બ્રાહ્મણો ખાણુમત ગામમાં આવ્યા હતા. તેમને કૂટદંત યુદ્ધદર્શન જનાર છે એવા વર્તમાન કાને પડતાં જ તેઓ કૂટદંત પાસે આવ્યા અને બોલ્યા,

“ અરે કૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શનને તું જાણ છે, એ વાત ખરી છે શું ? ”

કૂટદંત બોલ્યો, “ હા. ગૌતમનાં દર્શનાર્થ જવાની મને ઇચ્છા થાય છે.”

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “ હે કૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શનાર્થે જવું ત્હને યોગ્ય નથી. જો તું ત્હેનાં દર્શનને જાણ, તો ત્હેના યશની અશ્લિષ્ટિ થશે; અને ત્હારા યશની હાનિ થશે ! માટે ગૌતમ જ ત્હને મળવા આવે અને તું ત્હેને મળવા જાય નહિ, એ જ હીક છે. તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો છે, ધનાઢ્ય છે, વિદ્વાન છે, સુશીલ છે, ઘણા લોકોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે, વેદમંત્રી શીખવા માટે ચારે દિશામાંથી ત્હારી પાસે અનેક શિષ્યો આવે છે; તું ગૌતમથી વયે પ્રજુ મ્હોટો છે, અને મગધરાજાએ ત્હને ઘણું માન દઈ આ ગામ ઇનામમાં આપ્યું છે, એટલે ગૌતમ ત્હને મળવા આવે અને તું ત્હેને મળવા જાય નહિ, એ જ યોગ્ય છે.”

કૂટદંત બોલ્યો, “ હવે મ્હાં કંઈવું જરા સાંભળી લ્યો. શ્રમણ ગૌતમ મહાન કુળમાં જન્મેલો છે; તેભારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થયો છે; તરુણ વયે જ ત્હેણે સંન્યાસ લીધો છે; તે નેજસ્વી છે; સુશીલ છે; મધુર બોલનારો છે; ત્હેનાં વચન કલ્યાણપ્રદ છે; તે પુષ્કળ જનોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે; કામાસક્તિથી મુક્ત હોઈ તે શાંત થયો છે; તે કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે; સર્વ રાષ્ટ્રમાંના લોકો ત્હેનાં ધર્મવાક્ય શ્રવણ કરવા માટે આવે છે. તે સમ્યક્સંયુક્ત, વિદ્યા અને આચરણથી

મુક્ત, લોકવિદ્, દમ્ય પુરુષોનો સારથિ, અને દેવ મનુષ્યોનો શાસ્ત્ર (શાસનકર્તા) છે, એવી ત્હેની સર્વત્ર કીર્તિ પ્રસરી ગઈ છે. બિંબિસાર રાજા પોતાના અમાત્યો (મંત્રીઓ) સહ ત્હેનો શિષ્ય થયો છે. તેમ જ કૌશલ દેશનો પસેનદિરાજ પણ ત્હેનો શિષ્ય થયો છે. આ રાજાઓને જેમ તે પૂન્ય છે તેમ જ પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણોને જે તે પૂન્ય છે. આટલી ત્હેની યોગ્યતા હોઈ હાલમાં તે આપણા ગામમાં આવ્યો છે. આપણે ત્હેને આપણો અતિથિ સમજી ત્હેનાં દર્શન કરવાં ત્હેનો સત્કાર કરવો એ જ યોગ્ય ગણાય ! ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ એ કૂટદંત, ત્હેં જોતમની જે આ સ્તુતિ કરી તેથી અમને પણ એમ થાય છે કે સદ્ગૃહસ્થે સો યોજન જઈને પણ ત્હેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ચાલો આપણે બધા જ એનાં દર્શન જઈએ ! ”

પછી કૂટદંત તે સર્વ બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્રયશ્રિ નામના વનમાં જ્યાં યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં આવ્યો અને યુદ્ધને કુશલ પ્રશ્ન વગેરે પૂછી એક બાળુએ બેઠો. તે બ્રાહ્મણો-માંથી કેટલાક યુદ્ધને નમસ્કાર કરી, કેટલાક પોતાનાં નામ જોત જણાવી અને કેટલાક કુશલ પ્રશ્નાદિક પૂછી એક બાળુએ બેઠા.

કૂટદંતે યુદ્ધને વિનંતી કરી, “ આપ ઉત્તમ વિધિ જાણો છો એમ મ્હેં સાંભળ્યું છે; તે જો આપ અમને સમજાવી કહેશો તો મહાન ઉપકાર થશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામનો એક મ્હોટો રાજા થઈ ગયો છે. એક દિવસ તે એકાન્તમાં બેઠો

હતો ત્યારે એના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે. ત્હેમે જો આપણે મહાયજ્ઞમાં વાવરીશું તો આપણને ચિરકાળ શાયદો થશે. આ વિચાર ત્હેણે પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો. અને કહ્યું કે ‘હે બ્રાહ્મણ, મહાયજ્ઞ કરવાની મ્હારે ધણી ઇચ્છા છે. તે કઈ રીતથી કરતાં મ્હારું હિત થશે તે મ્હને કહો.’

“પુરોહિત બોલ્યો, હાલમાં આપના રાજ્યમાં શાંતતા નથી. ગામ અને શહેરો લૂંટાઇ જાય છે, લોકોને ચોરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં જો આપ લોકો ઉપર કંઈ નાખશો તો કર્તવ્યથી વિમુખ થશો. હવે આપને એમ લાગશે કે શાંતી દીધાથી, તુરંગમાં નાખવાથી, તિરસ્કાર કરવાથી, કે રાજ્યમાંથી હાંકી મૂકવાથી આ ચોરોનો બંદોબસ્ત થશે; પરંતુ આવા ઉપાયથી રાજ્યમાંની અંધાધૂંધીનો પૂર્ણપણે નાશ થશે નહિ. કેમકે, આવા ઉપાયોથી જે તાબે આવશે નહિ. તે ફરી તોફાન ઉભાં કરશે.

“હવે આ તોફાન તોડવાના ખરા ઉપાય જોઈએ તો આ છે કે આપના રાજ્યમાં જે ખેતી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને આપ ખી આપો; જે વેપાર કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને મૂડી આપો; જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને યોગ્ય વેતન આપી ત્હેમનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરી લો. આવી રીતે સર્વ માણસો પોતપોતાના મનગમતા કામમાં લાગી ગયા પછી આપના રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી. વખતસર કર વસુલ થયાથી આપની તિબેરીની અભિવૃદ્ધિ

થશે. તોશનીઓને ઉપદ્રવ ન હોવાથી લોકો બાળખંચાંના કોડ-કોતુક પૂરા પાડતા દરવાજા ઉઘાડા મૂકી, નિર્ભયપણે મોટા આનંદથી કાલનિર્ગમન કરશે.’

“પુરોહિત બ્રાહ્મણે કહેલો તોશનોનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય મહાવિનિત રાજને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ એવા લોકોને બી વગેરે આપી તેણે તેમની પાસે ખેતી કરાવી; ન્હાના મોટા વેપારીઓને મૂડી આપી તેમનો વેપાર વધાર્યો, અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કહાડી તેમની સરકારી કામ પર યથાયોગ્ય સ્થળે યોજના કરી. આ ઉપાયથી મહાવિનિતનું રાષ્ટ્ર થોડા જ વખતમાં સમૃદ્ધ થયું. રાજ્યમાંના લોક એટલા સુખી થયા કે તેઓ, ચોરી લૂટશટ નામશેષ થઈ જવાથી, દરવાજા ઉઘાડા રાખીને પોતાનાં બાળકને રમાડતાં બારે આનંદથી કાળ ગાળવા લાગ્યા.

“એક દિવસ મહાવિનિત રાજએ પુરોહિતને કહ્યું, ‘પુરોહિત! ત્હમે કહેલા ઉપાયોથી મેં મહારા રાજ્યમાંથી તોશન નહિ જેવું કરી નાંખ્યું છે; મહારી તિજોરીની સાંપત્તિક સ્થિતિ ધણી જ સમાધાનકારક છે; અને રાષ્ટ્રમાંના સર્વલોક નિર્ભયપણે અને આનંદમાં રહે છે. હવે મહાયજ કરવાની મહારી ઈચ્છા છે, તો એ યજ કેમ કરીને કરવો એનો મ્હને ઉપદેશ કરો.’

“પુરોહિત બોલ્યા, ‘મહાયજ કરવાનો જો આપનો વિચાર છે, તો આપે, આ કાર્યમાં આપની પ્રજાની અનુમતિ લેવી જોઈએ. માટે પ્રથમ આખા રાજ્યમાંના લોકોને જાહેરનામાં

કાઠી આપની ઇચ્છા જણાવો અને સર્વ લોકોની આ કામમાં સંમતિ મેળવો.’

“ પુરોહિતના કલા પ્રમાણે રાજ્યએ ‘હું યજ્ઞ કરનાર છું એમાં લોકોની અનુમતિ છે કે નહિ એ સર્વેએ નિર્ભયપણે અને સ્પષ્ટપણે અમને જણાવવું;’ એવું જાહેરનામું કાઢ્યું અને તે પ્રમાણે ન્હાના મોટા સર્વ લોકોએ યજ્ઞ કરવાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો.

“ આથી પુરોહિતે યજ્ઞની સર્વ તૈયારી કરી, અને રાજ્યને કહ્યું કે, ‘યજ્ઞનો આરંભ કરતાં મ્હારી પુષ્કળ સંપત્તિ આ યજ્ઞમાં જનાર છે, એવો વિચાર ત્હમારે મનમાં આણવો ન ઘટે. યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે મ્હારી સંપત્તિ નાશ પામે છે, તથા યજ્ઞ પૂરો થયા બાદ મ્હારી સંપત્તિનો નાશ થઈ ગયો, એવો વિચાર મનમાં આણવો ન જોઈયે. આપના યજ્ઞમાં સારા નરસા લોક આવશે. પણ ત્હેમાં જે સત્પુરુષ હોય ત્હેમના પર જ દૃષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો અને આપનું ચિત્ત આનંદિત રાખવું.’

“મંડાવિનિજિતના યજ્ઞમાં ગાયો, અકરાં, મેઠાં ઇત્યાદિ પ્રાણી મારવામાં આવ્યાં નહિ; અને ઝાડો તોડી ત્હેના યૂષ (યજ્ઞસ્તંભ) કરવામાં આવ્યા નહિ; દર્ભનો ઉપયોગ થયો નહિ; અને દાસોને તથા મનુરોને જામરદસ્તીથી કામે રોકવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઇચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું, અને જેમની ઇચ્છા નહતી ત્હેમણે તે કર્યું નહિ. ધી, તેલ, માખણ, દહીં, મધ અને ગોળ એટલા પદાર્થો તે યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

“ ત્યાર પછી રાષ્ટ્રમાંના શ્રીમંત લોકો બારે બારે નજરાણું લઇ, મહાવિજિત રાજના દર્શને આવ્યા. હેમને રાજ્યે કહ્યું, ‘હે ગૃહસ્થો! મ્હને તમારા નજરાણાની જરાએ આવશ્યકતા નથી. ધાર્મિક કરના રૂપમાં મહારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું થયું છે. હેમાંનું તમારે કાંઇ જોઇતું હોય તો તે ખુશીથી લઇ જાઓ.’

“આ પ્રમાણે રાજ્યે તે ધનાઢય લોકોનાં નજરાણાં ન લીધાથી હેમણે તે દ્રવ્ય વડે આંધળા, લૂલા, લંગડા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિત રાજની યજ્ઞશાળાની ચારે બાજુએ ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં ગરીબગરબાઓને દાન આપ્યાં.”

છુદ્દે કહેલી આ યજ્ઞની વાત સાંભળી કૂટદંત સાથે આવેલા બ્રાહ્મણે બોલી કહ્યા કે. “બહુ જ સરસ યજ્ઞ ! વાહ બહુ જ સરસ યજ્ઞ !”

પછી છુદ્દે કૂટદંત બ્રાહ્મણને પોતાનાં ધર્મનો વિસ્તાર-પૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો. હેતું શ્રવણ કરી કૂટદંત છુદ્દનો ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! સાતસો બળદ, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેદાં, આ સર્વ પ્રાણીઓને ચૂપથી મુક્ત કરે છું; હેમને હું જીવદાન આપું છું ! તાજું ઘાસ ખાઇ અને થંડું પાણી પી તેઓ શીતળ હવામાં આનંદથી રહેા.”

કૂટદંત બ્રાહ્મણે બીજે દિવસે છુદ્દને પોતાને ઘેર બિહુ-સંધ સહ આમંત્રણ કર્યું અને પોતે પોતાના હાથે સર્વ વ્યવસ્થા કરી છુદ્દને અને બિહુસંધને તૃપ્ત કર્યા.

(૧૯)

ભારદ્વાજ ખેડત

એક વખતે યુદ્ધદેવ મગધરાષ્ટ્રમાં એકનાળા નામના બ્રાહ્મણગામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ખેડવાનું કામ ચાલતું હતું, ત્હેણે આ કામમાં પાંચસો હજારોકેલાં હતાં. એક દિવસ ભારદ્વાજે ખેતર ખેડનારા લોકોને મિજબાની આપી. તે કુળણી ચાલતી હતી એવામાં યુદ્ધ ભગવાન ચીવર ધારણ કરી અને પોતાનું બિશ્વાપાત્ર હાથમાં લઈ એક બાળુએ કુભા રહ્યા.

યુદ્ધને બિશ્વા માટે કુભા રહેલા જોઈ ભારદ્વાજ ખોલ્યો, “ હે શ્રમણ ! હું ખેડું છું, વાવું છું અને મ્હારો નિર્વાહ કરું છું, તે પ્રમાણે તું ચે ખેતી કરી ત્હારો નિર્વાહ કર, બિશ્વા શા માટે માગે છે ? ”

યુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ હું પણ ખેતી પર જ મ્હારો નિર્વાહ કરું છું. ”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ વાહ ! તું પોતાને ખેડત કહેવડાવે છે, પણ ત્હારાં ઓળરો કાંઈ દેખાતાં નથી એ શું ? ત્હારી ખેતી વળી કેવા પ્રકારની છે તે કહે જોઈએ. ”

યુદ્ધે ખોલ્યા, “ શ્રદ્ધા એ જી છે, ત્હેના ઉપર સદા-ચરણની વૃષ્ટિ થાય છે. પ્રજા એ મ્હારું શળ છે, અને પાપ

કરવામાં રહેલી શરમ એ તે હળનો વચ્ચો દાંડો છે. મન રૂપી દોરાથી એ હળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મહારા હળનું શળ અને એ જ મહારો ચાખૂક છે. સત્ય એ મહારું નીંદણુ છે. અને શાન્તિ એ મહારી વિશ્રાન્તિ છે. મહારો ઉત્સાહ એ જ મહારા બળદ છે. મહારૂં આ હળ નિર્વાણની દિશામાં ખેડી રહ્યું છે. આ પ્રમાણે કરેલી ખેતી, હે ભારદ્વાજ ! અમૃત સમાન શળ આપનારી થાય છે. આવા પ્રકારની ખેતી કરનારો મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે. ” આ બોલવું સાંભળી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ મહોટી યાળામાં દૂધની ખીર લાવ્યો અને તે બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! આ ખીર આપ આરોગો. ભારેમાં ભારે શળ આપનારી ખેતીના કરનારા આપ ખેડૂત છો ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહેં આજ ત્હારી સાથે મહને બિદ્ધા આપવા સંબંધે સંવાદ કીધો છે, માટે આજ આ બિદ્ધા સ્વીકારવી મહારે માટે અયોગ્ય છે. તું બીજા કોઈ પણ સત્પુરુષને આનંદથી સંતુષ્ટ કર. કેમકે સાધુસંત એ પુણ્યનાં ખેતરો જ છે. ”

---

(૨૦)

ગુસ્સે થનાર ભારદ્વાજ

એક સમયે યુદ્ધદેવ રાજગૃહમાંના વેણુવનવિહારમાં રહેતા હતા. પોતાના ગોત્રમાંના એક બ્રાહ્મણ યુદ્ધનો શિષ્ય થયો, એ સમાચાર સાંભળી આક્રોશક ભારદ્વાજને બહુ ક્રોધ આવ્યો; અને વેણુવનમાં આવી તેણે યુદ્ધ પર ગાળોના વરસાદ વરસાવ્યો. યુદ્ધે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યાથી ભારદ્વાજ થોડીક વારમાં શાંત થયો. ત્યારે યુદ્ધે તેને કહ્યું કે “ હે બ્રાહ્મણ ! ત્યારે ઘેર કદી પણ પરોણા આવે છે ખરા કે ? ”

ભારદ્વાજે જવાબ આપ્યો “ હા. મહારાં સગાંવહાલાં કદી કદી મહારે ઘેર આવે છે. ”

“ અને તેમને તું ખાવાપીવાની સામગ્રી આપે છેને ? ”

“ હા. મહારે ઘેર આવેલા પરોણાનો યોગ્ય આદર-સત્કાર કરી હું તેમને ખાવાપીવાની સામગ્રી આપું છું. ”

“ પણ હે બ્રાહ્મણ ! જો ત્યારા પરોણા ત્યારી આપેલી વસ્તુઓ ન સ્વીકારે, તો તેનું શું થાય છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! આ તું શું પૂછે છે ? મહેં આપેલી વસ્તુઓ મહારા પરોણાને ગમે નહિ તો તે મહેને પાછી મળે. એ દેખીતું જ છે ! ”

“ હે બ્રાહ્મણુ ! તે જ પ્રમાણે ત્હેં જે આ ગાળોની બેટ મ્હારે માટે આણી, તેનો મ્હેં સ્વીકાર કર્યો નહિ. મ્હેં જે ત્હારા પર ગુસ્સો કર્યો હોત કે ત્હને સામે ગાળો આપી હોત તો, ત્હારી બેટનો મ્હેં અંગીકાર કર્યો એમ કહેવું પડત. પણ હું કાંઈપણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ બેસી રહ્યો, એટલે ત્હેનો મેં અંગીકાર કર્યો નથી. હવે, ત્હારી આ બેટ ત્હારી પાસે જ રહી છે ”

બ્રાહ્મણુ બોલ્યો, “ આપ મ્હોટા સંત છો. એવી આપની સર્વત્ર પ્ર્યાતિ ફેલાઈ છે; પણ આપ ગુસ્સો કરો છો એ કેમ ? ”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ હે બ્રાહ્મણુ ! હું ગુસ્સે થયો નથી એ તો કિંમત જ છે. ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામે જ ગુસ્સો કરે છે તેનું પોતાનું જ તેનાથી અહિત થાય છે. પણ જે કોઈ સામે માણસ ગુસ્સે થવા છતાં પોતે કોઈ ભરાતો નથી, તે એક મ્હોટી લડાઈ જીતે છે એમ કહી શકાય; પ્રતિપક્ષી ગુસ્સે થયો છે એવું જોઈ જે અત્યંત વિવેકથી શાન્ત થાય છે તે પોતાનું અને પારકાનું હિત સાંધે છે. પોતાનો અને પારકાનો રોગ સારો કરનાર આ મનુષ્યને સદ્ધર્મનું જેમને જ્ઞાન નથી એવા મૂર્ખ લોકો મૂર્ખ સમજે છે ! ”

આ કથન સાંભળી કોધાળુ ભારદ્વાજ બુદ્ધને શરણે ગયો, અને ભિક્ષુ થઈ કેટલેક કાળે અર્હતપદને પામ્યો.

(૨૧)

ખોદું ન બોલવા વિષે રાહુલને ઉપદેશ

કેઇ એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાંના વેણુવનમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ આયુષ્માન રાહુલ રાજગૃહ પાસે અમ્મલકાંઠા નામના સ્થળમાં રહેતો હતો. એક દિવસ સંધ્યાકાળે યુદ્ધ ભગવાન રાહુલ હતો તે ઠેકાણે ગયા. રાહુલે ભગવાનને દૂરથી જોઈ આસન બિછાવ્યું અને ચરણ ધોવાને પાણી લાવી રાખ્યું. યુદ્ધદેવને આસન પર બેસાડી ચરણ ધોયા. રાહુલ હેમને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

યુદ્ધે પગ ધોવાના પાત્રમાં થોડુંક પાણી બાકી રાખ્યું, અને રાહુલને પૂછ્યું, “ રાહુલ ! આ અત્યંત અદ્ય જળ તું જુએ છે કે ? ”

“ હા, ભદંત ” રાહુલે કિતર આપ્યો.

“ રાહુલ, જોને ખોદું બોલતાં શરમ આવતી નથી, તે માણસનું શ્રામણ્ય (શ્રમણપણું) આ પાણી પ્રમાણે કુલ્લક સમજવું જોઈએ ! ”

“ પછી યુદ્ધે તે પાણી ફેંકી દીધું અને બોલ્યા, “ રાહુલ ! જોને ખોદું બોલતાં લાજ આવતી નથી. તેનું શ્રામણ્ય આ પાણી પ્રમાણે ત્યાજ્ય છે ! ”

૪રી યુદ્ધ તે વાસણ ઉધું પાડી બોલ્યા, “ જોને ખોદું બોલવામાં શરમ લાગતી નથી તેનું શ્રામણ્ય આ વાસણ પ્રમાણે ઉધું થઈ ગયું છે, એમ સમજવું ! ”

તે વાસણુ ફરી હતું રાખી છુદ્દે કહ્યું, “રાહુલ! આ ખાલી થયેલું વાસણુ તું જીએ છે ને? જેને ખોદું એલવાની શરમ આવતી નથી, ત્હેનું આમણ્ય આ વાસણુ પ્રમાણે ખાલી-નકામું-સમજવું!”

“રાહુલ! લડાઇ માટે સજ્જ કરેલો એકાદ હાથી પોતાનાં સર્વ અવયવોથી લડાઇ કરશે, પણ સૂંઢ માત્ર રાખી મૂકે તો એમ કહી શકાશે કે આ હાથીએ પોતાનું જીવિત ધણીના કાર્યને માટે આપ્યું નથી. પરંતુ તે જ હાથી જે લડાઇમાં સૂંઢનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવા માટે. તો રાજકાર્યને ત્હેણે પોતાનું આખું જીવિત અપણુ કર્યું છે, એમ કહેવું પડશે. તે જ પ્રમાણે જેને ખોદું એલતાં લાજ આવતી નથી, ત્હેને કોઇ પણ પાપ કરતાં લાજ આવશે નહિ, એમ હું કહું છું. માટે હે રાહુલ! મશ્કરીની ખાતર પણ હું ખોદું એલીશ નહિ, એવા તું નિશ્ચય કર.”

“રાહુલ! આરસાનો ઉપયોગ શો?”

“પ્રત્યવેક્ષણુ કરવા માટે આરસાનો ઉપયોગ થાય છે.”
રાહુલે કિત્તર આપ્યો.

“તેજ પ્રમાણે, રાહુલ! પ્રથમ પોતાનામનની સાથે પ્રત્યવેક્ષણુ ફરી પછી તું કર્મ કરતો જા. કાયા, વાયા અને મનથી એકાદ કર્મ કરવાનો ન્યારે તું આરંભ કરે, ત્યારે પ્રથમ તું તે કર્મનું પ્રત્યવેક્ષણુ કર અને તેમ કરવાથી જે તે કર્મ આત્મપરહિતને આડે આવનારું ત્હને જણાય, તો ત્હેનો તું એકદમ ત્યાગ કર. પણ તે જ કર્મ આત્મપરહિત સાધનારું અને સુખકારક પરિણામ લાવનારું ત્હને જણાય તો ત્હેનો તું અંગીકાર

કર. કર્મ કરતાં કરતાં પણ ત્હેનું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું જોઈએ અને કર્મ આત્મપરહિતબાધક જણાય તો અધવચમાં જ ત્હેને છોડી દેવું. પણ તે કર્મ સાઈ જણાતાં આગળ ચાલુ રાખવું. વળી રાહુલ ! કોઈ પણ કર્મ કર્યા પછી પણ ત્હારે એનું પ્રત્યવેક્ષણ કરવું. તે કર્મ ખરાબ છે, આત્મપરહિતને વિધન કરનાઈ છે અને દુઃખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવતાં તથાગત પાસે કે વિદ્વાન ભિક્ષુ પાસે જઈ ત્હારે ત્હેનો પ્રશ્નાત્તાપ કરવો અને તે દિવસથી ફરી તે કરવું નહિ. પણ પોતાને હાથે થયેલું કર્મ જો ત્હેને આત્મપરહિતસાધક હોઈ સુખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવે, તો મુદિત (આનંદિત) અંતઃકરણથી તે કર્મનો ત્હારે ફરી ફરી અભ્યાસ કરવો.

“હે રાહુલ ! અતીત કાળમાં જે સાધુસંતોએ પોતાનાં કામિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો પરિશુદ્ધ કર્યા, તે ત્હેમણે પ્રત્યવેક્ષણથી જ કર્યા. ભવિષ્ય કાળમાં જે સાધુસંતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરશે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણની સાહાય્યથી જ; નેમ જ વર્તમાન કાળમાં સાધુસંતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરે છે, તે પણ આ પ્રત્યવેક્ષણ વડે જ કરે છે. અર્થાત્ હે રાહુલ ! યરી યરી પ્રત્યવેક્ષણ કરતાં કરતાં તું કામિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો શુદ્ધ કરતાં શીખ.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલી રહ્યા પછી રાહુલે ત્હેમનો ઉપદેશ માન્ય કરી ત્હેમને વંદન કર્યું.

(૨૨)

બિશુએ કદી પણ ગુસ્સો કરવો ન જોઈએ

મોલિય ફેલ્યુન નામના એક બિશુની અને કેટલીક બિશુણીઓની મૈત્રી હતી. તે બિશુણી સંબંધે જો કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતું, તો ફેલ્યુનને ખૂબ ગુસ્સો આવતો અને એકદમ તે ત્હેને મારવા દોડતો. આ સમાચાર બુદ્ધને કાને પડતાં જ ત્હેમણે ફેલ્યુનને બોલાવી કહ્યું, “હે ફેલ્યુન, તું કેટલીક બિશુણી સંબંધે કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતાં ત્હેના પર ગુસ્સે થાય છે અને લડવાને તૈયાર થાય છે, એ વાત શું ખરી છે?”

“હા, બદાંત.” ફેલ્યુને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે ફેલ્યુન! તું કુલીન મનુષ્ય હોઈ શ્રદ્ધા-પૂર્વક બિશુ થયો છે. એવું હોવા છતાં હજી ત્હારા પ્રાપ્તિયક સંસ્કારો ગયા નથી, એ આશ્ચર્ય નથી શું? હે ફેલ્યુન! તે બિશુણીને જ નહિ, પણ ત્હેને સુદ્ધાં કોઈએ ગાળો બાંડી હોય; ત્હેમના જ નહિ, પણ ત્હારા પોતાના સુદ્ધાં ગાલ પર તમાચા માર્યા હોય; કે પથર અને શસ્ત્રથી ત્હેમના જ નહિ પણ તારા શરીર પર સુદ્ધાં પ્રહાર કર્યા હોય; તોયે ત્હારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, ત્હારા મુખમાંથી બૂંડા શબ્દો નિકળે નહિ ત્હારા મનમાં તે વેળાએ ત્હારા સત્ત્વ પર અનુકંપા અને મૈત્રી રહે, અને ક્રોધ આવે નહિ, એ બદાંત ત્હારે સાવચેતી રાખવી જોઈએ.”

ત્યાર પછી બુદ્ધશુર બિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “ હે બિહુઓ ! એવો એક સમય હતો કે જે સમયે બિહુ મહારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવામાં કસર કરતા નહિ. હું ત્હેમને કહેતો કે હું દિવસમાં એક જ વખત જમું છું અને તેથી કરીને મને ધણું ખર્ચ રોગનો ઉપદ્રવ થતો નથી, મહારાં અંગેમાં હોશિયારી રહે છે, બળ રહે છે અને હું સુખથી રહું છું. તે જ પ્રમાણે ત્હમે જે દિવસમાં એક જ વાર જમતા જાઓ અને તેથી કરીને નીરોગી, હોશિયાર અને બળવાન થઇ સુખેથી રહો. તે બિહુઓને મહારે પુષ્કળ ઉપદેશ કરવો પડતો નહિ, કેવળ ત્હેમના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવું પડતું. જેમ કેળવેલા ઉત્તમ ઘોડા સીધા માર્ગ પર રથખેંચી જતાં ચાલુકની અપેક્ષા રાખતા નથી તે પ્રમાણે તે બિહુઓને અનુશાસન કરવું પડતું નહિ.

“બિહુઓ ! ત્હમે પણ તે બિહુઓ પ્રમાણે અશુભધર્મ છોડીને શુભધર્મનો અભ્યાસ કરો. ગામ કે નગરની બહાર શાલવૃક્ષોનું એકાદ જંગલ વધી ગયું હોય અને એકાદ મનુષ્ય ત્હેની સુધારણા કરવા માટે ત્હેની આસપાસનાં કાંટાવાળાં તેમ જ વાંકાં ચુકાં ઝાડો કાઢી નાંખી જંગલને સાફ કરે તો શાલવૃક્ષોની ધણી જ અભિવૃદ્ધિ થાય. તે જ પ્રમાણે હે બિહુઓ ! ત્હમારા અંતઃકરણમાંની અશુભ મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ કરી, કુશલ મનોવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ કરો. તેથી કરીને આ મહારા ધર્મમાં ત્હમારી ઉન્નતિ થશે.

“હે બિહુઓ ! પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્થિતમાં વૈદેહિકા નામની એક કુલીન સ્ત્રી રહેલી હતી. તે અત્યંત શાંત અને

નમ્ર હોવા માટે પ્રખ્યાત હતી. તેની પાસે કાળી નામની એક દાસી હતી. તેના મનમાં એક વાર એવો સવાલ ઉઠ્યો કે મહારી શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે હું સવ કામો વખતસર કરું છું તેથી તેને મહારા પર ગુસ્સે થવાને કદિ જ પ્રસંગ આવતો નથી ?

“એક દિવસ પોતાની શેઠાણીની પરીક્ષા કરવાને કાળી દાસી જરા મોડી ઉઠી આથી વૈદેહિકાએ ભવાં ચઢાવી કાળીને કહ્યું, ‘કેમ રે કાળી ! આજ શામાટે મોડી ઉઠી ?’

‘કાંઈ નહિ’ બા, સાહેબ ! સહજ મોડું થઇ ગયું.’ કાળીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ‘કાંઈ નહિ’ ! અમથી જ મોડી ઉઠી ? તું તો સાવ નહારી છે, વૈદેહિકા કાળી તરફ ધુરધવા લાગી.

“ ‘હાંહાં’ શેઠાણીને ગુસ્સો તો ખૂબ આવે છે ! પણ આડોશીપાડોશીને માત્ર તે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ દેખાડતી નથી !’ કાળીએ મનમાં જ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“વળી કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી પોતાની શેઠાણીની પુરી પરીક્ષા કરવા માટે કાળી દાસી વધારે મોડી ઉઠી. આથી વૈદેહિકા રાત્રી પીળી થઇ ગઈ અને બારણાનો નકૂચો કાઢી તેના કપાળમાં માર્યો. કાળીના માથામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી. તેણે રસ્તા પર જઈ મોટા રાગડા કાઢવા માંડ્યા. આથી આડોશીપાડોશી લોકો તેની આસપાસ ભેગા થયા અને તેનું કપાળ કેમ કુટયું એ વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

“ કાળી બોલી, ‘આ અમારાં શાન્ત અને નમ્ર શેઠાણીનું પરાક્રમ છે. આખા ઘરમાં હું એકલી જ દાસી અને ઉઠતાં જરા

ગોડું થયું, એટલે એમણે બારણાનો નકુચો કાઢી મ્હારા કપાળમાં માર્યો!’

“ તે દિવસથી વૈદેહિકા ધણી દુષ્ટ અને ગરમ સ્વભાવની છે એવી ત્હેની અપકીર્તિ થઈ. ”

“આ પ્રમાણે, હે ભિક્ષુઓ! એકાદ ભિક્ષુ જ્યાં સુધી ત્હેની વિરુદ્ધ ખરાબ શબ્દો ત્હેના કાન પર પડતા નથી, ત્યાં સુધી શાન્ત અને નત્ર હોય છે. પણ જ્યારે ખરાબ શબ્દો સાંભળવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તે શાન્ત અને નત્ર છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરી શકાય છે. જે અન્ન વસ્ત્ર મેળવવા ખાતર શાન્ત કે નત્ર રહે છે, ત્હેને હું શાન્ત કે નત્ર કહેતો નથી. પરંતુ જે ધર્મના ગૌરવથી ધર્મને પૂજ્ય માનીને શાન્ત થાય છે, તે જ ખરો શાન્ત ગણાય; અને તે જ ખરો નત્ર હોઈ શકે.

“ હે ભિક્ષુઓ કોઈ યોગ્ય વેળાએ બોલે છે, તો કોઈ અયોગ્ય વેળાએ બોલે છે; કોઈ બનેલી વાત કહે છે તો કોઈ ન બનેલી વાત કહે છે; કોઈ મધુર બોલે છે તો કોઈ કટુ બોલે છે; કોઈ હિત માટે બોલે છે તો કોઈ અહિત માટે બોલે છે; કોઈ મિત્રભાવે બોલે છે તો બીજો કોઈ દ્વેષપુદ્ધિથી બોલે છે. આ સર્વ પ્રસંગે હે ભિક્ષુઓ! ત્હમારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, ત્હમારા મુખમાંથી બૂંડા શબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી વસે, દ્વેષ રહે નહિ, અને જે મનુષ્ય પોતાની વિરુદ્ધ બોલ્યો હોય ત્હેને આધાર બનાવી અખિલ જગત પર ત્હમે મૈત્રીની ભાવના કરી શકો, એવો ત્હમારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

“હે બિશ્નુઓ ! એકાદ મનુષ્ય ટોપલી અને કોદાળી લઈ કહેશે કે ‘આ સર્વ પૃથ્વી હું ખોદી નાંખીશ!’ બીજો એકાદ લાક્ષારસ, હરિદ્રારસ, કે મંજિષ્ઠારસ લઈ કહેશે કે ‘આ આકાશ હું રંગી નાંખીશ.’ ત્રીજો એકાદ ઘાસની પૂણી સળગાવી કહેશે કે ‘આ ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી મૂકીશ.’ આ સર્વ મનુષ્યના પ્રયત્નોનું પૃથ્વી, આકાશ કે ગંગા નદી પર કાંઈજ પરિણામ થનાર નથી; તે પ્રમાણે બીજાં લોકોનાં બોલવાનું ત્હમારાં અંતઃકરણ ઉપર જરાએ ખરાબ પરિણામ થવું જોઈએ નહિ.

“હે બિશ્નુઓ ! જો લૂંટારૂઓ આવીને કરવતથી એકાદ બિશ્નુનાં અવયવ કાપવાની શરૂઆત કરે, અને તે પ્રસંગે તે બિશ્નુ જો ચીઢાય, તો તેને મ્હારો ખરો અનુયાયી ગણી શકાય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ હે બિશ્નુઓ ! ત્હમને ચીઢ આવે નહિ, ત્હમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારા અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી રહે, તથા ત્હમારા શત્રુને આધાર તરીકે રાખીને ત્હમે આખા જગત પર નિરસીમ મૈત્રીની ભાવના કરી શકો એવી હમેશાં સાવચેતી રાખો.

“ઓ બિશ્નુઓ ! આ મ્હારા ઉપદેશને ત્હમે ક્રકચોપમ (કરવત જેવો) ઉપદેશ કહેજો, અને તેનું ધરી ધરી મનન કરજો. શું એવો કોઈ પણ મ્હોટો કે ન્હાનો ખરાબ શબ્દ છે કે જે ત્હમારાથી સહન ન થઈ શકે ?”

બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું બિશ્નુઓએ પ્રસન્ન ચિત્તથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૩)

ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો (જગૃતિનાં સાધનો)

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન કુરુરાષ્ટ્રમાં કૃમ્માસદમ્મ (કુદમાપદમ્મ) નામના શહેરમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ બિહ્લુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે “ હે બિહ્લુઓ ! મનુષ્ય પ્રાણીની શુદ્ધિ થવા માટે, શોક અને ખેદની પાર જવા માટે, સન્માર્ગ મેળવવા માટે અને નિર્વાણનો અનુભવ લેવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો એ જ માત્ર ખરો માર્ગ છે. પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું અને મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરવું, એ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો છે.

“ હે બિહ્લુઓ ! એકાદ બિહ્લુ અરણ્યમાં જાડ નીચે કે એકાન્તમાં પલાંડી વાળી અને ડોકથી કમ્મર સુધીનો ભાગ ટટાર રાખી બેસે છે. તે જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ અંદર લે છે અને જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ બહાર કાઢે છે; પોતાના આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ છે, લેની લેને પૂર્ણ સ્મૃતિ હોય છે; આખા શરીર વિષે જગૃતિ રાખી આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરવાનો તે અભ્યાસ કરે છે. જેમ એકાદ હોંશિયાર સુથાર (શાહીથી છિદ્ર પાડનાર) કે લેનો હોંશિયાર મદદનીશ પોતે દારી જોરથી કે ધીરે બેચે છે તે સારી રીતે સમજે છે, તેમજ આ બિહ્લુ પોતે દીર્ઘ કે હ્રસ્વ આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરે છે

તે તે સારી રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના દે
યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“ તે જવા આવવામાં, આમ તેમ જોવામાં, બેસ
ઊઠવામાં, પાત્ર ચીવર ધારણ કરવામાં, જમવામાં, ખા
પીવામાં, શૌચમુખમાર્જનાદિ કરવામાં, બોલવા ચાલવા
સ્મૃતિ રાખે છે. હેની સર્વ ક્રિયા સ્મૃતિપૂર્વક થાય છે. આ
પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“ વળી તે પોતાના દેહનું પગથી કેશ સુધી અવલોકન
કરે છે. આ દેહમાં કેશ, લોભ, નષ્ઠ, દાંત, ત્વચા, માં
સ્નાયુ, અસ્થિ, અસ્થિમજ્જા, મૂત્રાશય, હૃદય, કાળજી
કેથળી, બરોળ, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, કોઠામાં
પદાર્થ, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પર, રક્ત, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, થું
લીંટ, વીર્ય એ પદાર્થો છે. એકાદ ટોપલીમાં જુદાં જુ
ધાન્યો બર્યાં હોય તો તે ટોપલી ઠાલવી નાંખી એકાદ દેખ
માણસ તે જુદાં જુદાં કરી શકશે કે આ મગ, આ ચોખ
આ અડદ, આ તલ વગેરે, તે જ પ્રમાણે આ (ચોગી) આ
કેશ, આ લોભ, ઇત્યાદિ પોતાના દેહમાંના અપવિત્ર પદાર્થો
અવલોકન કરે છે.

“ તે રમશાનમાં જઈ, ત્યાં પડેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં કે
જુએ છે. એકાદ પ્રેત સૂજને મ્હોડું થયેલું હોય છે; એક
કાગડા કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓએ ખાધને છિન્નભિન્ન કર્યું હે
છે, તો એકાદનાં અસ્થિ જ સિલ્લકમાં રચ્યાં હોય છે. આ
પ્રેતો તરફ જોઈ તે એવો વિચાર કરે છે કે, મ્હારો દેહ સુ

આવી સ્થિતિએ જ પહોંચવાનો છે ! આ સ્થિતિથી મ્હારો દેહ મુક્ત થવો શક્ય નથી.’ આ દેહ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે એનું તે સ્મરણ રાખે છે; દેહ આવો છે એનું એ સ્મરણ રાખે છે. તે અનાસક્ત થાય છે, જગતમાં કાંઈપણ વસ્તુની તે આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થપણે અવલોકન કરે છે,

“ હે બિશ્વઓ ! એકાદ બિશ્વ પોતાની વેદનાઓનું અવલોકન કરે છે. તે સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય, તો તે સમજે છે કે પોતે સુખકારક વેદના અનુભવે છે અને તે દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો તે એ સમજે છે કે પોતે દુઃખકારક વેદના અનુભવી રહ્યો છે; તે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવતો હોય તો તે સમજે છે કે પોતે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવી રહ્યો છે. તે આ વેદના લોભથી અનુભવે છે, કે અલોભથી અનુભવે છે, એનું ત્હેને સ્મરણ હોય છે. આ પ્રમાણે તે અધ્યાત્મિક કિંવા બાહ્ય વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે એ તે જુએ છે. પોતાના અંગમાં વેદના છે એનું એને સ્મરણ હોય છે. સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવાને તે અનાસક્ત થાય છે આ લોકમાં કશાની એ આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રમાણે બિશ્વ વેદનાઓનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“ હે બિશ્વઓ ! એકાદ બિશ્વ પોતાના ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. પોતાનું ચિત્ત સકામ છે કે નિષ્કામ; સદ્ છે કે વિગતદ્રેષ છે; સમોહ છે કે વીતમોહ છે; સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત

છે; સમાહિત છે કે અસમાહિત છે; વિમુક્ત છે કે અવિમુક્ત છે; ઇત્યાદિ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે પોતાના કે પારકાના ચિત્તનું ત્હેને જ્ઞાન થાય છે. ચિત્ત ચંચલ છે, એ તે જાણે છે. ચિત્ત એવું કાંઈક છે એની ત્હેને સ્મૃતિ હોય છે. કેવળ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે તે કોઈપણ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રાખતાં વર્તન કરે છે. આ પ્રમાણે ભિક્ષુ ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“હે ભિક્ષુઓ ! એકાદ ભિક્ષુ પોતાની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. તે કામવિકાર, દ્વેષમુદ્ધિ, આળસ, અસ્વસ્થતા અને સંશય એ પાંચ જ્ઞાનનાં આવરણો પોતાનાં અંતઃકરણમાં છે કે નહિ, એ બરાબર તપાસે છે. આ આવરણની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, તે ઉત્પન્ન થતાં ત્હેનો વિનાશ શી રીતે કરાય છે, અને ફરી ત્હેનો ઉત્પાદ ન થવા વિષે શો ઉપાય છે એ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ મનોવૃત્તિનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે પંચસ્કંધનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ સ્કંધોનો ઉદય અને અસ્ત કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આખ્યંતર કે બાહ્ય સ્કંધોનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે ચક્ષુ, રૂપ ઇત્યાદિ આખ્યંતર અને બાહ્ય આયતનોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. ચક્ષુ અને રૂપ, કર્ણ અને શબ્દ, નાસા અને ગંધ, ત્વચ્છા અને સ્પર્શ, મન અને મનોવૃત્તિ એ સાના સંયોગે ક્યાં ક્યાં બંધનો ઉત્પન્ન થાય છે,

એનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બંધનોનો નાશ કેમ થાય છે, અને ફરી બંધનો ઉત્પન્ન ન થવાના ઉપાય શા, એ તે જાણે છે.

“વળી, તે સાત બોધ્યગોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રશ્રદ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ સાત ધર્મો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ તે જાણે છે. ન હોય એવા સંબોધ્યગોને ભાવનાના બળથી પૂર્ણતાએ કેમ પહોંચાડવા, એ એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“આ સિવાય તે ચાર આર્યસત્યોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે, એ તે જ્ઞેમ છે તેમ જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય વૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“હે ભિક્ષુઓ ! આ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ઉપર કલ્યા પ્રમાણે સાત વર્ષ સુધી ભાવના કરતાં ભિક્ષુને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે; કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ. (આ લોકમાં ત્હેને જન્મ ધારણ કરવો પડશે નહિ.)

ભિક્ષુજનો! સાત વર્ષ તો જવા દો, પણ જો કોઈ આ સ્મૃત્યુપસ્થાનોનું બારે લાગણીપૂર્વક પાંચ-ચાર-ત્રણ-બે-એક વર્ષ, સાત માસ, સાત દિવસ યથાર્થરીતે ચિંતન કરશે, તો ત્હેને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે-કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ !”

બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું ભિક્ષુઓએ સુદૃઢ અંતઃકરણથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૪)

વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને તેમાંથી મુક્તિ.

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં રહેતા હતા, ત્યારે હેમણે ભિક્ષુઓને બોલાવી કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ! વિષયોની મીઠાશ એટલે શું? આંખને ગમતાં રૂપો, કાનને ગમનારા શબ્દો, નાકને ગમનારી સુગંધ, જીભને ગમનારો રસ અને ત્વચાને ગમનારો મૃદુ સ્પર્શ, આ પંચેન્દ્રિયના વિષયથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે, તેને જ હું વિષયોની મીઠાશ કહું છું.

“પણ હે ભિક્ષુઓ! આ વિષયમાં દોષ શો? એકાદ તરુણ માણસ કારકુની કરીને, વ્યાપાર કરીને, ખેતી કરીને, કે સરકારી નોકરી કરીને, પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાના ધંધાને લીધે હેને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તોપણ વિષયોપભોગની વસ્તુ મેળવવા માટે તે રાતદિવસ ખટપટ કરે છે. આટલી મહેનત કરીને જો આ વસ્તુઓ હેને પ્રાપ્ત થતી નથી તો તે શોકાકુલ થઈને પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, એની ચિંતામાં વિચારમૂઢ બની જાય છે. વળી જો કદાચિત્ત હેના ઉદ્યોગમાં તેને યશ મળે અને ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તો તે દુષ્ટ રાજા કે ચોરો લૂંટી ન જાય, અગ્નિ અને ઉદકથી હેનો નાશ ન થાય, તથા અગ્નિય સગાંઓથી હેને હરકત થાય નહિ, તેથી તે રાતદિવસ હેની

સંભાળ રાખવામાં મૂંઝાય છે, અને ત્હેનાથી ત્હેના મનને ખણે ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. પણ આટલો બદોબસ્ત કર્યા છતાં પણ રાજા કે લૂંટારા ત્હેની સંપત્તિ લૂંટે છે; આગથી કે રેલથી તે સંપત્તિનો નાશ થાય છે; અથવા દુષ્ટ સગાંબહાલાંઓ ત્હેનું હરણુ કરે છે, આવે પ્રસંગે તે ગૃહસ્થને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

“વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયો માટે જ રાજાઓ રાજા નોડે લડે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય સાથે લડે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સાથે લડે છે, વૈશ્ય વૈશ્ય સાથે લડે છે, મા પુત્ર નોડે લડે છે, પુત્ર મા નોડે લડે છે, બાપ દીકરા નોડે લડે છે, બ્હેન બાપ નોડે લડે છે, બાપ બ્હેન નોડે લડે છે, અને મિત્ર મિત્ર નોડે લડે છે ! તેમના આ કલહનું પરિણામ કાષ્ઠક વાર એવું આવે છે કે તેઓ હાથે, પથરે, લાકડીએ કે શસ્ત્રથી એકમેક પર પ્રહાર કરે છે, અને તેથી મરણુ પામે છે, અથવા મરણુાંતિક દુઃખ ભોગવે છે.

“વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે જ લોક લડવાને સંજ્ઞ થાય છે, અને બચાંકર સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી ત્હેમને મરણુ આવે છે કે જખમો વગેરે થઈ તેઓ મરણુાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. બીજા કેટલાક લોક વિષયોપભોગ માટે ચોરી કરે છે, લૂંટ ચલાવે છે, મુસાફરો પર તૂટી પડે છે, કે પરત્તી ગમન કરે છે. તેમને પકડી રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની શિક્ષા કરે છે. રાજપુરુષ ત્હેમને ડટકા મારે છે. ત્હેમના હાથ પગ તોડી નાંખે છે, ત્હેમનાં નાક કાન કાપે છે; અથવા ત્હેમનો શિરચ્છેદ કરે છે. આવી રીતે વિષયલોભને લીધે તે મરણુ પામે છે, કે મરણુાંતિક વેદના ભોગવે છે.

“ વળી બિહુઓ ! આજ વિષયભોગ માટે મનુષ્યપ્રાણી કાયા, વાચા, મને કરીને આ લોકમાં દુષ્ટ આચરણ કરી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“ બિહુઓ ! વિષયોની આસક્તિ છોડી દીધાથી જ મનુષ્યની હેમાંથી મુક્તતા થાય છે. (કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપમાં વિષયોનો ત્યાગ કરે તો હેમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે એમ નથી.)

“ હે બિહુઓ ! આ પ્રમાણે જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોના દોષ અને વિષયમાંથી મુક્તિ યથાર્થપણે જાણે છે તે પોતે વિષયોનો ત્યાગ કરશે, અને બીજાને તેમ કરવાને ઉપદેશ કરશે, એ સંભવિત છે.

“ બિહુજનો ! સૌંદર્યની મીઠાશ કઈ ? એકાદ અત્યંત સુસ્વરૂપ તરુણ બ્રાહ્મણકન્યા, ક્ષત્રિયકન્યા અથવા વૈશ્યકન્યા જોઈ જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સૌંદર્યની મીઠાશ છે !

“ પણ આ સૌંદર્યમાં દોષ કયો ? હે બિહુઓ ! તેજ તરુણી જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે, તેની પીઠ વળી જાય છે, હાથમાં લાકડી લીધા તસવાય તે ચાલી શકતી નથી, તેનાં સર્વ અવયવ ધૂન્યા કરે છે, દાંત પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, ડોક હાલ્યા કરે છે, મોઢા પર કરચલીઓ પડી જાય છે, ત્યારે તેનું પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ તે કદ્રૂપી થાય છે કે નહિ ? ”

“ થાય છે, ભદ્રંત ! ” બિહુઓ બોલ્યા.

“આ જ એ સૌંદર્યની દોષ છે, એમ હું કહું છું. બિહુઓ ! તે જ સુંદર સ્ત્રીનું પ્રેત સ્મશાનમાં પડેલું, કાગડા કે કુતરાએ કરડેલું, અથવા ખીજી રીતે ખગડેલું ત્હમારા જોવામાં આવે તો તે પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને ત્હેને ઠેકાણે વિકાર ઉત્પન્ન થયો, એમ ત્હમને જણાશે કે નહિ ?”

“હા બદંત !” બિહુઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ઓ બિહુઓ ! સૌંદર્ય વિષે આસક્તિરહિત થવું એ જ સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થનારા ભયમાંથી મુક્ત થવાનો ખરો માર્ગ છે. સૌંદર્યની મીઠાશ કષ્ટ, ત્હેમાં દોષ ક્યો, અને ત્હેમાંથી મુક્તતા કેમ થાય છે એ જે બ્રાહ્મણને યથાર્થ રીતે સમજાયું, તે પોતે સૌંદર્યથી મુક્ત થશે, અને ત્હેમાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ ખીજાઓને શીખવશે, એ સંભવિત છે.”

---

(૨૫)

સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર રહેતા હતા. દેવદત્ત સંપદે વાત કરતાં ત્હેમણે બિહુઓને કહ્યું, “હે બિહુઓ ! એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે. પોતે સંસાર દુઃખમાંથી મુક્ત થવું એવી એની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ બિહુ થવાથી લોકો તરફથી ત્હેનો સત્કાર થાય છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર ગ્રહણ કરવા જાય છે, અને ત્હેનાં ડાંખળાં પાંદડાં લઈને તેજ સાર છે એમ સમજે છે તે જ પ્રમાણે આ મનુષ્ય દેવળ પ્રવ્રજ્યાને જ શ્રામણ્યનો સાર ગણી મોહિત થાય છે.

“ઓ બિહુઓ ! ખીજે એકાદ કુલપુત્ર પ્રવ્રજ્યાથી સંતોષ ન પામતાં શીલવાન થાય છે, પણ પોતાના શીલથી ગર્વિત થઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. હું જ માત્ર શીલવાન, ખીજા બિહુ દુઃશીલ, એવું તે કહ્યા કરે છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય મોટા વૃક્ષનો સાર લાવવાને જાય છે, અને તે વૃક્ષની છાલનો ઉપરનો ભાગ લઈને ત્હેને જ સાર સમજી સંતોષ માને છે, તેજ પ્રમાણે આ બિહુ શીલ જ શ્રામણ્યનો સાર છે, એમ સમજી મોહિત બને છે.

“ ત્રીજો એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવળ્યા લઈ તેટલાથી સંતોષ ન માનતાં શીલવાન થાય છે, અને સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે; પણ સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતે કૃતાર્થ થયો એમ લાગે છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જઈ, વૃક્ષની છાલને જ સાર માની સંતોષ પામે છે તે પ્રમાણે આ બિહુ સમાધિમુખને જ શ્રામણ્યનો સાર સમજી મોહિત થાય છે.

“ ચોથો એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક બિહુ થઈ શીલ અને સમાધિથી સંતુષ્ટ ન થતાં પ્રણાનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ પ્રણમાં જ શ્રામણ્યનું સર્વસ્વ છે એમ માની લઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. ‘હું પ્રણવાન છું, અને બીજા બિહુ દુઃપ્રણ છે,’ એમ તે કહે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને તેની છાલ કાઢી તેની અંદરના લાકડાને જ સાર માની ખેસે, તેમજ આ બિહુ પ્રણને જ શ્રામણ્યનો સાર સમજી મોહિત થઈ જાય છે.

“ પણ પાંચમો એકાદ કુલપુત્ર બિહુ થઈ શીલ, સમાધિ અને પ્રણાની પ્રાપ્તિથી સંતોષ ન પામતાં નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. તે આ ગુણોથી ગવિત થઈ આત્મસ્તુતિ કે પરનિંદા કરતો નથી. જેમ એકાદ મનુષ્ય મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લાવવા જાય છે અને તે વૃક્ષની છાલ વગેરે કાઢી, અને તેનું પોચું લાકડું ફેડી નાંખી અંદરનો ખરેખરો સાર ખેંચી લે છે તેમજ આ બિહુ શ્રામણ્યનો ખરો સાર જે નિર્વાણ તે મેળવી લે છે.

“ ઓ ભિક્ષુઓ ! આ બ્રહ્મચર્ય આદરસત્કાર મેળવવા માટે નહિ, શીલસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, સમાધિસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, કે પ્રણા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ, પરંતુ આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ (નિર્વાણ) માટે છે; આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન છે.

---

(૨૬)

મારનું ખીડ.

બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તિમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા; ત્યારે બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે—“ હે બિશ્નુઓ ! ખીડ કરનારો મનુષ્ય પશુઓના કલ્યાણને માટે ખીડ કરતો નથી. ત્હેનો હેતુ એવો હોય છે કે ‘આ ખીડમાંનું ઘાસ ખાઈને પશુઓ પોતાનું ભાન ભૂલી જશે, અને તેથી તે સધળાં આપણા તાબામાં આવશે.’”

“ હે બિશ્નુઓ ! આવા એક ખીડમાં એક જાતનાં પશુઓ આવી પુષ્કળ ઘાસ ખાઈને નિશ્ચિંત થયાં, અને તેથી તે સર્વે ખીડના માલિકના તાબામાં આવ્યાં. તે જોઈ ખીજાં કેટલાંક પશુઓએ એવો વિચાર કર્યો કે આ ખીડમાં પેસવું સર્વ રીતે અનિષ્ટકર્તા છે. ત્હેમણે તે ખીડનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉજ્જડ અરણ્યમાં પેડાં. પરંતુ ઉન્હાણાના દિવસો આવતાં ત્યાં ત્હેમને ચારાપાણીની તાણ પડી તેથી ત્હેમના શરીરમાં બળ રહ્યું નહિ. તે ભૂખથી ત્રાસીને ફરી તે ખીડમાં પેડાં, અને પ્રમાદમાં પડી તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં. ત્રીજાં કેટલાંક પશુઓએ આ બંને માર્ગ છોડી, પાસેના જંગલનો આશ્રય લીધો અને તે ભારે સાવધાનતાથી તે ખીડમાંનું ઘાસ ખાવા લાગ્યાં. ધણાક

કાળ સુધી તેઓ તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં નહિ, પરંતુ
ન્યારે તે માણસને એમના આશ્રયસ્થાનની ખબર પડી, ત્યારે
તેણે તેમની આસપાસ જાળ પ્રસારી, અને તેમને પકડી
લીધાં. પણ ચોથી વખતનાં પશુઓ એટલાં હોંશિયાર હતાં
કે તેમણે ખીડથી દૂરને અંતરે અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો, અને
ત્યાંથી તે ઘણાં સાવધાન રહીને ખીડમાંનું ઘાસ ખાઈ જવા લાગ્યાં.
તેમનું આશ્રયસ્થાન એટલું વિકટ હતું કે તેનો પત્તો ખીડના
માલિકને બિલકુલ હાથ લાગ્યો નહિ.

“હે બિલ્લુઓ ! મ્હેં આ એક રૂપક કહ્યું છે. ખીડ કરનારો
મનુષ્ય ખીજે કોઈ નહિ પરંતુ માર છે. જે શ્રામણ બ્રાહ્મણોએ
વિષયસુખમાં જ આનંદ માન્યો તે પહેલાં પશુઓ; પણ
જેમને વિષયભોગનો અત્યંત ભય લાગવાથી અરણ્યવાસ લીધો
તે ખીજાં પશુઓ; જે બ્રાહ્મણશ્રમણ વિષયોનો ઉપભોગ
ઘણી કાળજીથી લઈ, જગત એ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે,
આત્મા અમર છે કે નાશવંત છે, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિષે
વાદવિવાદ કરી પોતાનો વખત ફોકટ ગાળે છે, તે ત્રીજાં પશુઓ
છે; પણ જે આવી પંચાતમાં ન પડતાં પોતાનું અંતઃકરણ
નિષ્કલંક રહે, એવી કાળજી લે છે, તે ચોથાં પશુઓ જાણવાં.”

(૨૭)

સુખનો દિવસ.

બુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિતમાં અનાથપિંડિકના આશ્રમમાં બિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે, “ ગઈ વાતનો અધિક વિચાર કરવો નહિ, અને ભવિષ્યની વાતની આશા રાખવી નહિ, કેમકે ગઈ વાતો નાશ પામી છે, અને ભવિષ્યની વાત હજી બનવાની છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાતનો જ ખરોખર વિચાર કરવો; જે કાંઈ કરવાનું હોય તે આજે જ કરવું; આવતી કાલના મરણની કોને ખબર છે ? ‘ જેની પાસે અખૂટ સૈન્ય છે, એવા મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરવું અમારે માટે શક્ય છે શું ? ’ આવો વિચાર કરીને જે સાવધપણે અને હોંશિયારીથી વર્તે છે તેનો જ દિવસ સુખથી જાય છે, એમ મુનિવચ કહે છે.

“ હે બિહુઓ ! ભૂતકાળમાં મહાઈ ૩૫ આવું હતું, મહારી વેદના આવી હતી, મહારી સંજ્ઞા, મહારા સંસ્કાર અને મહાઈ વિજ્ઞાન એ આવાં હતાં, એવું કહીને એકાદ મહાશય હેમને પકડી રાખે છે. એ માણસ ગઈ ગુજરી વાતોની પાછળ પડ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. બીજો એકાદ મહાશય ભવિષ્ય કાળમાં મહાઈ ૩૫, વેદના એ આવા આવા પ્રકારનાં થવાં જોઈએ એ વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય છે, અને આ વાતો વિષે અત્યંત મમતા રાખે છે. એ માણસ ભાવી વાતોની આશા રાખે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ આર્યશ્રાવક આર્ય.

ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી લઈ અને સત્પુરુષને સહવાસ કરી રૂપ
આત્મા નથી, કે રૂપમાં આત્મા નથી, વેદના આત્મા નથી,
સંજ્ઞા આત્મા નથી, સંસ્કાર આત્મા નથી, વિજ્ઞાન આત્મા
નથી, વિજ્ઞાનવાન આત્મા નથી, વિજ્ઞાનમાં આત્મા નથી કે
આત્મામાં વિજ્ઞાન નથી, એ યથાર્થ રીતે જાણે છે. આ
મહાપ્રય પ્રસ્તુત વાલનો બરોબર વિચાર કરે છે, એમ કહેવું
જોઈએ.

---

(૨૮)

માહુંકયપુત્રની દષ્ટિ.

ધ્રુવ ભગવાન આવસ્થિમાં અનાયપિંડિકલા આયથમાં રહેતા હતા, તેવામાં એક દિવસ માહુંકયપુત્ર નામનો બિહુ હેમની પાસે આવ્યો અને હેમને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો. પછી માહુંકયપુત્રે ભગવાંતને કહ્યું કે, “ભદંત ! એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં મહારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આ જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? સ્થીર અને આત્મા એક છે કે બિન્ન છે ? મરણ પછી તથાગતને પુનર્જન્મ છે કે નહિ ? મૃત્યાદિ વિષયોનું ભગવતે વિવરણ કર્યું નથી. તેથી હું આપની પાસે આવી એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીશ. જો આપને આ વિષયનો નિકાલ કરતાં આવડશે, તો જ હું આપનો શિષ્ય થઈશ. જો આપને આ બાબતોનું જ્ઞાન ન હોય, તો તે ‘મૂઠને ખખર નથી’ એમ કહેવું એ જ સરળ માર્ગ છે !”

ધ્રુવે કહ્યું, “ માહુંકયપુત્ર ! તું મહારો શિષ્ય થઈશ જો આ મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ, એવું મહેં તને કદી કહ્યું હતું કે ?”

“ ના ભદંત ! ” માહુંકયપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ ઠીક ત્હેં પણ મૂઠને એમ કહ્યું હતું કે જો મૂઠને ત્હેમે આ સર્વ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી કહેશે, તો જ હું ત્હમારા બિહુસંઘમાં આવીશ ?”

“ ના, બદંત ! ” માલુંકચપુત્ર બોલ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું, “ તો પછી હવે આ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરી કહ્યા વના હું ત્હમારો શિષ્ય થનાર નથી, એ કહેવાનો અર્થ શો ? ”

“ માલુંકચપુત્ર ! એકાદ માણસ શરીરમાં બાણનું વિષમય શલ્ય પેસવાથી તડપડતો હોય, તો ત્હેનાં સગાંવહાલાં શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈદ્યને બોલાવી લાવશે. તે રોગી તે વૈદ્યને કહેશે કે ‘ આ બાણ કોણે માર્યું ? તે બ્રાહ્મણ હતો કે શૂદ્ર હતો ? કાળો હતો કે ગોરો હતો ? ત્હેનું ધનુષ્ય કયા પ્રકારનું હતું ? ધનુષ્યની દોરી શેની કરેલી હતી ? ઇત્યાદિ સર્વ વાતો ન્યાં સુધી ત્હમે મ્હને સમજાવી દેશો નહિ ત્યાં સુધી હું આ શસ્ત્રને હાથ લગાડવા દઇશ નહિ ! ’ માલુંકચપુત્ર ! આવે પ્રસંગે તે માણસને આ બધી વાત સમજાયા પહેલાં જ મરણ આવશે. તેજ પ્રમાણે જે એવી હડ પકડીને બેસે કે ‘ મ્હને આ જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે ઇત્યાદિ સર્વ મુદ્દા સમજાયા વિના હું બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરીશ નહિ, તો ત્હેને આ મુદ્દા સમજતાં પહેલાં જ મરણ આવશે.

“ હે માલુંકચપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે એવી દૃષ્ટિ અને એવો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ ધાર્મિક આચરણમાં ત્હેનાથી મદદ થશે એમ નથી. આ જગત્ શાશ્વત છે એવો વિશ્વાસ રાખીએ તો યે જરા, મરણ, શોક, પસ્તિદ છે જ છે ! માટે હે માલુંકચપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે ઇત્યાદિ બાબતોનું વિવરણ કરવાની ખટખટમાં હું પડ્યો નથી કેમકે આ વિષયના વાદવિવાદથી બ્રહ્મચર્યમાં કાંઈ પણ સ્થિરતા.

આવવાનો સંભવ નથી. આવા વાદથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થનાર નથી, પાપનો નિરોધ થનાર નથી, શાન્તિ, પ્રમા, સંબોધ અને નિર્વાણ એની પ્રાપ્તિ થનાર નથી.

“ પણ માલુંકયપુત્ર ! આ દુઃખ છે. આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખાનરોધનો માર્ગ છે, આ મ્હેં સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે. કેમકે, આ ચાર આર્યસત્યો બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિરતા લાવનારાં છે. આનાથી જ વૈરાગ્ય થાય છે. પાપનો નિરોધ થાય છે. શાંતિની, પ્રમાની, સંબોધની અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હે માલુંકયપુત્ર ! જે વાતની મ્હેં ચર્ચા કરી નથી, તે વાતની ચર્ચા કરીશ નહિ, અને જે વાતનું મ્હેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વિષયો સ્પષ્ટીકરણને યોગ્ય છે એમ માનજે. ”

બુદ્ધ ભગવાન આલું બોલ્યા પછી માલુંકયપુત્રે હૃદયના બાષણનું અભિનંદન કર્યું.

(૨૯)

વત્સગોત્ર પરિવ્રાજક.

બુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં રહેતા હતા તે વખતે વત્સગોત્ર નામનો પરિવ્રાજક ત્હેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, “હે ગૌતમ ! આત્મા છે કે ?”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વત્સગોત્રે પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! આત્મા નથી શું ?”

બુદ્ધ કાંઈ બોલ્યા નહિ, અને વત્સગોત્ર ઉઠી ચાલતો થયો.

કેટલીક વારે આનંદે બુદ્ધને પૂછ્યું, “ભગવંત ! વત્સ-ગોત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપ્યો નહિ ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ ! મહેં જો આત્મા છે કે ?-એ પ્રશ્નનો ‘આત્મા છે’ એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો આત્મા નિત્ય માનનારા શ્રમણબ્રાહ્મણોથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત; જો-આત્મા નથી-એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો જો શ્રમણ બ્રાહ્મણ દેહાત્મવાદી છે, ત્હેમના મતથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત. ‘રૂપાદિ પંચસ્કંધ આત્મા નથી, બધા ધર્મો અનાત્મા છે’ એમ મહેં કહ્યું હોત, તો તે મ્હારા મતને અનુરૂપ થયું હોત; પરંતુ ત્હેનાથી, વત્સગોત્ર ગોટાળામાં પડી જત, ત્હેને એમ લાગ્યું હોત કે પૂર્વે મ્હારા શરીરમાં આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ હતો, પરંતુ તે આ બુદ્ધના કહ્યા પ્રમાણે નહિ જોવા થઈ ગયો.”

(૩૦)

આંધળાઓ અને હાથી.

એક વેળાએ શ્રાવસ્તિમાં વિવિધ સંપ્રદાયોના શ્રમણબ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ પોતપોતાના મત સંબંધે ઉત્સાહપૂર્વક લડતા હતા. કોઈ કહેતો કે, આત્મા શાશ્વત છે; પણ ત્હેને ખીન્ને કહે કે આત્મા અશાશ્વત છે. કોઈ કહે, જગતનો અંત છે; તો ખીન્ને કોઈ કહે, જગતનો અંત નથી.

ત્હેમનો આ કલહ કેટલાક ભિક્ષુઓએ સાંભળ્યો અને જૈતવનમાં આવી એના સમાચાર બુદ્ધને આપ્યા.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ઓ ભિક્ષુઓ! પ્રાચીન કાળમાં આ શ્રાવસ્તિ નગરમાં એક રાજા થઈ ગયો. ત્હેણે પોતાની રાજધાનીમાં જેટલા જન્માંધ લોકો હતા તે સંખ્યાને ભેગા કર્યા. ત્હેમને હાથી બતાવવા માટે રાજાએ હુકમ કર્યો. માહુતે તે જન્માંધોના ટોળાની વચ્ચમાં હાથી ઉભો કર્યો. હાથીના જે જે અવયવો ત્હેમના હાથને લાગ્યા, તે તે અવયવો ત્હેમણે તપાસી જોયા. પછી રાજાએ ત્હેમને પૂછ્યું, ‘કેમ! ત્હમે હાથી જોયો કે?’

“‘હા મહારાજ!’ તે જન્માંધોએ ઉત્તર આપ્યો.

“‘તો પછી આંધળાજી! હાથી કેવો છે તે કહેશો?’

“જેણે હાથીનું ડોકું પકડી જોયું હતું તે આંધળો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો, ‘મહારાજ! હું કહું છું હાથી કેવો છે તે. પાણીનો ઘડો હોય છે ને તેવો છે જીવો!’

“એટલામાં બીજો આંધળો આગળ વધી બોલ્યો કે ‘મહારાજ ! આ કાંઈ વિચિત્ર જ કહે છે, ખરું પૂછો તો હાથી સૂપડા જેવો છે !’ આણે અને એના બીજા સાથીદારોએ હાથીના કાન તપાસી જોયા હતા. પણ જે આંધળાઓએ હાથીના પગ પકડી જોયા હતા તે બોલ્યા, ‘મહારાજ ! એનું કહેવું અર્થરહિત છે ! એ ગમે એમ બકે છે ! ખરું કહું તો હાથી જાડના થડ જેવો છે !’

“આ પ્રમાણે હે ભિક્ષુઓ ! તે આંધળાઓ હાથીના સ્વરૂપનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું વર્ણન આપી આપસમાં લડવા લાગ્યા, અને એક એક પર મૂઠીના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે જોવામાં રાજાને ખૂબ મઝા પડી. તે આંધળાની જેમ જ આ શ્રમણુપ્રાહ્મણો, ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી, મહારો જ ધર્મ ખરો, ત્હમરો ખોટો એમ કહી લડી રહ્યા છે !”

---

(૩૧)

અંગુલિમાલ લૂંટારો.

બુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે અંગુલિમાલ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા લૂંટારૂએ આવસ્તિની આસપાસ પુષ્કળ ગામો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં હતાં. તેને ખૂન કરવાનું વ્યસન એટલું બધું લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ માણસને ઠાર મારી તેની આંગળી કાપી ઘણા ગૌરવથી તે પોતાના ગળામાંની અંગુલિમાળામાં પરોવતો. આ આંગળીઓની માળાથી જ તેણે અંગુલિમાલ ઉપનામ પડી ગયું હતું.

એક દિવસ બુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાંથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો તે દિશામાં ગયા. વાટમાં જોવાળીયા અને ખેડૂતોએ તેમને જોયા, અને તે માર્ગે ન જવા વિષે પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો. તે બોલ્યા, “હે અમણ! આ માર્ગે જઈશ મા! પેલી બાબુ જંગલમાં અંગુલિમાલ નામનો ભયંકર લૂંટારો રહે છે તે તેને મારી નાંખી કેવળ મોજની ખાતર ત્હારી આંગળી પોતાની માળમાં ઘાસશે!”

બુદ્ધ ભગવાને તેમને કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. પણ સીધા આગળ વધ્યા. તે જોઈને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તે મનમાં જ બોલ્યો કે, “આ માર્ગે ચાલીસ પચાસ માણસો એકઠાં થઈ જાય છે. તેમના પર સુકાં હલ્લો કરી હું તેમને

હાંટી શકું છું, પરંતુ આ શ્રમણ એકબો ભારે સાહસથી આ આર્જે ચાલ્યો આવે છે, એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે ! એના સાહસનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ હોય શકે કે એને દેહાન્ત શાસન કરવું. ”

આમ બોલી પોતાની ઢાલ તલવાર લઈ અંગુલિમાલ વેગથી યુદ્ધ તરફ દોડ્યો; પરંતુ તે વેળાએ યુદ્ધે યોગસિદ્ધિનો એવો એક ચમત્કાર દેખાડ્યો કે જોકે અંગુલિમાલ પોતાની સર્વશક્તિથી દોડતો હતો, તોપણ યુદ્ધ પાસે આવી શક્યો નહિ !

ત્યારે અંગુલિમાલ મનમાં જ બોલ્યો કે, “આ મહાશ્ચર્ય છે ! હું હાથી, ઘોડા, રથ, મૃગ ઇત્યાદિનો પણ પીછો પકડું છું; પણ આ શ્રમણ સાધારણ રીતે ચાલે છે છતાં એનો પીછો મહારાથી પકડી શકાતો નથી ! ”

તે ત્યાં જ ઉભો રહી જોરથી બોલી ઉઠ્યો કે, “શ્રમણ, ઉભો રહે ! ”

“અંગુલિમાલ ! હું ઉભો છું અને તું પણ ઉભો રહે ! ” યુદ્ધે હત્તર આપ્યો.

અંગુલિમાલથી યુદ્ધનું કહેવું બરાબર સમજાયું નહિ. આ શ્રમણ ચાલતો હોય-ઉભો છું-એમ કહે છે અને હું ઉભો હોવા છતાં મ્હને-ઉભો રહે-એમ કહે છે, એનો અર્થ શો એ પૂછવા હેણે યુદ્ધને કહ્યું કે “હે શ્રમણ ! તું ચાલતો હોય-ઉભો છું-એમ કહે છે અને મ્હને ઉભો હોવા છતાં-ઉભો નથી-એમ જણાવે છે એ ત્હારા કહેવાનો અર્થ શો છે ? તું કેવી રીતે સ્થિત છે અને કેવી રીતે હું અસ્થિત છું ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “અંગુલિમાલ! પ્રાણીમાત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું, એ અર્થમાં હું સ્થિત છું; અને પ્રાણીઓ વિષે તારા હૃદયમાં દયા વાસ કરતી ન હોવાથી તું અસ્થિર છે, અને તેથી જ હું તને અસ્થિત કહું છું.”

આ બુદ્ધવાક્યથી અંગુલિમાલના હૃદયમાં તત્કાલ યોગ્ય ક્રિપ્ત થયો. તે બોલ્યો, “બુદ્ધની કીર્તિ વિષે હું ઘણા વખતથી સાંભળતો હતો; પરંતુ આજ તે સત્યવાદી મહર્ષિના દર્શનનો અમૂલ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! તારાં આ યથાર્થ વાક્ય શ્રવણ કરી આજથી હું પાપાયરણનો ત્યાગ કરું છું.”

એમ બોલીને અંગુલિમાલે એક ટેકરી તળે પોતાની ઢાલ તલવાર ફેંકી દીધી અને તે બુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો તથા બુદ્ધને પોતાના ભિક્ષુસંઘમાં લેવાની તહેણે પિનંતી કરી. ત્યારે તે અત્યંત કારુણિક, સર્વ જગતના ગુરુ, મહર્ષિ બુદ્ધ અંગુલિમાલને “ભિક્ષુ તું અહિં આવ” એમ બોલ્યા. આ જ અંગુલિમાલનો પ્રવ્રજ્યાવિધિ ગણાયો.

ત્યાર પછી અંગુલિમાલ બુદ્ધનું પાત્ર ચીવર લઇ હૈમની સાથે અનાથપિંડિકના આરામમાં આવ્યો.

અંગુલિમાલના ઉપદ્રવથી ત્રાસેલા પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ કોસલ રાજાના વાડા સામે જઇ અંગુલિમાલને શિક્ષા કરવા માટે અરજ કરી. આથી રાજા મોહાતું સૈન્ય લઇ અંગુલિમાલને પકડવા નીકળ્યો. વાટમાં જોતવનમાં બુદ્ધ-ભગવાન વસે છે એવા સમાચાર મળતાં તે બુદ્ધદર્શન ગયો. પોતાનું સૈન્ય આરામ બહાર રાખી રાજા એકલો જ અંદર ગયો. અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

તેને યુદ્ધે પૂછ્યું, “ મહારાજ ! ત્હારી તૈયારી બારે જણાય છે. મગધદેશના ધિંધિંસાર રાજ સાથે કે વૈશાલીમાંના લિચ્છવી^૧ (વજ્જી) સાથે ત્હારો વિગ્રહ થયો છે કે શું ? કે બીજો કોઈ રાજ ત્હારા પર ચઢી આવે છે ? ”

પસેનદિકોસલ બોલ્યો, “ ભગવન્, બહારનો કોઈ પણ શત્રુ મ્હારા પર ચઢી આવ્યો નથી. પરંતુ અંગુલિમાલ નામના એક લૂંટારાએ મ્હારા રાજ્યમાં ઘણી જ ગડબડ ઉભી કરી છે. તેણે મોટમોટાં ગામો ઉજ્જડ કર્યાં છે. તે એટલો ક્રૂર છે કે તે લોકોની આંગળીઓ કાપી તેની માળા કરી ગળામાં ધાલે છે ! ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જો અંગુલિમાલ મુંડન કરીને અને કાપાયવસ્ત્ર પરિધાન કરીને બિક્ષુ બને, તે પ્રાણુઘાત કરવાનું છોડી દે, અદત્તાદાનથી વિરત થાય, ખોટું બોલે નહિ, અહસચર્યનું પાલન કરે, અને સર્વ પ્રકારે શીલવાન થાય, તો તું તેને શું કરીશ ? ”

રાજાએ જવાબ આપ્યો, “ ભગવન્ ! અંગુલિમાલ આવા પ્રકારનો શીલસંપન્ન બિક્ષુ થશે, તો હું તેને નમસ્કાર કરીશ, તેને બેસવાને આસન આપીશ, અન્ન વસ્ત્રનું તેને દાન કરીશ, અને તેનું રાજધર્મને અનુસરીને રક્ષણ કરીશ. પણ ભગવન્ ! આવા પ્રકારના અત્યંત પાપી મનુષ્યને આપ કહો છો તેવા શીલસંયમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ”

---

૧. પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વજ્જી કે લિચ્છવીનું એક બલાદય રાજ્ય હતું; તે શાક્યોના રાજ્યની પશ્ચિમ પ્રમાણે ચાલતું હતું. યુદ્ધે વજ્જીને અભિવૃદ્ધિના સાત નિયમો આંકી આપ્યાનો ઉલ્લેખ મહાપરિનિર્વાણ સૂત્રના આરંભે જ મળે છે. અમારા વાચકોને તે આ પુસ્તકની છેવટે જણાશે.

અંગુલિમાલ યુદ્ધની પાસે જ બેઠો હતો. જમણો હાથ આગળ લાંબો કરી યુદ્ધે રાજાને કહ્યું “ મહારાજ ! આ અહિ અંગુલિમાલ બેઠો છે. ”

તે સાંભળી પસેનદિરાજના અંગ ઉપર કાંટા ઉભા થયા. તે ભયચકિત થઈ બાવરો બાવરો આમ તેમ જોવા લાગ્યો. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! ગભરાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. અંગુલિમાલથી ત્હને બિલકુલે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ નથી. ”

રાજાનો ભય શાન્ત થયો, અને તે અંગુલિમાલને કહેવા લાગ્યો, “ભદંત ! તું આર્ય છે ને ?”

“ હા મહારાજ !” અંગુલિમાલે કિતર આપ્યો.

“ ત્હારા માબાપનું નામ શું અને જોત્ર કયું ?”

“ મહારી માનું નામ મન્તાની અને બાપનું જોત્ર ભર્ગ.”

“ હે ભર્ગમન્તાની પુત્ર ! આ બૌદ્ધધર્મમાં તું સુખેથી રહે. હું સુદ્ધાં અન્નવસ્ત્ર આપી ત્હારી યથાયોગ્ય શુશ્રૂષા કરીશ.”

પરંતુ અંગુલિમાલ બીજાનું અન્ન ગ્રહણ કરતો નહિ. તે અરણ્યમાં જ રહેતો, ભિક્ષા પર જ પોતાનો નિર્વાહ કરતો, અને રસ્તા પરનાં ચિંદરડાં ભેગાં કરી ત્હેનાં ત્રણ જ ચીવર ધારણ કરતો. ત્હેણે રાજાને કહ્યું, “મહારાજ, મહારી પાસે સર્વ કંઈ છે. મહારે વિષે આપ કાળજી કરશો માં !” પસેનદિકોસલે યુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન્ ! અમે દંડથી અને શસ્ત્રથી સુદ્ધાં અંગુલિમાલ સરખા માણસોનું દમન કરી શકતા નથી, પણ આ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે કે ભગવાન દંડ અને શસ્ત્ર

શિવાય મદમત માણસોનું દમન કરે છે; આંત મનુષ્યને શાન્ત કરે છે; અને સામાન્ય માણસને નિર્વાણ સુધી પહોંચાડે છે ! ભગવન્ ! અમારી પાછળ ધણાં કામકાજ લાગેલાં છે, માટે અમે હવે જઈશું !”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જેમ ત્હને યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

પસેનદિ રાજા બુદ્ધને નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી ત-
વનમાંથી નીકળ્યો.

એક દિવસ અંગુલિમાલે આવસ્તિમાં બિક્ષાટન કરતાં ગર્ભવેદનાથી વિહ્વળ થયેલી એક સ્ત્રીને જોઈ. ત્હેને ત્હેના પર અત્યંત દયા આવી, અને બિક્ષાગ્રહણ કર્યા પછી બુદ્ધ પાસે આવી ત્હેણે આ વાત જણાવી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “તું તે સ્ત્રી પાસે જઈ એમ કહે કે મહારા જન્મથી માંડીને મ્હેં જાણી જોઈને પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

“પણ ભગવન્ ! હું જો એમ બોલીશ, તો મહારા પર ખોટું બોલવાનો આરોપ નહિ આવે કે ? ભગવન્ ! મ્હેં જન્મથી બુદ્ધિપૂર્વક પુષ્કળ પ્રાણીની હિંસા કરી છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એમ જો ત્હને લાગે છે, તો તું એમ કહેજે કે જ્યારથી હું આર્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારથી મ્હેં જાણી જોઈને કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

બુદ્ધના કહેવાનો ગૂઢઅથ શો હતો એ હવે અંગુલિમાલના લક્ષમાં આ-ચ્યો. પોતે આર્યજાતિમાં જન્મ્યા પછી (બિક્ષુ થયા પછી) બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કર્યો નથી, એ બદલ ત્હેને ખાતરી હતી. અંગુલિમાલ તૂર્તાતૂર્ત તે સ્ત્રી પાસે ગયો,

અને તેણે જુદે કહેલા કબ્બા ઉઝાર્યા આથી તે સ્ત્રી પ્રસૂતિવેદનામાંથી સુખે પાર ઉતરી.

અંગુલિમાલ ધણી સાવધાનતાથી અને શાન્તિથી એકલો રહી અહીં પહોંચ્યો. તે બિશ્નુ થયાના સમાચાર આવતિ નગરમાં સૌને મળ્યા હતા. એક દિવસ બિશ્નુએ જતાં લોકોએ તેના પર પત્થરનો, લાકડીનો અને ધૂળનો વર્ષાદ વરસાવ્યો તેથી અંગુલિમાલનું માથું ફૂટી તેમાંથી લોહી બહવા લાગ્યું અને તેની સંઘાટી (કંથા) શટ્ટી ગઈ. તેવો જ તે જુદ પાસે આવ્યો.

તેને જોઈ જુદ બોલ્યા, “હિ બ્રાહ્મણ ! સહન કર ! જે કૂર કર્મોના વિપાક નરકમાં હજારો વર્ષો પર્યંત તારે ભોગવવા પડ્યા હોત તેનું જ ફળ તું આ લોકમાં થોડાકમાં જ ભોગવી લે છે !”

લોકો તરફથી થયેલા અપમાનથી કે શરીરને થયેલી વેદનાથી અંગુલિમાલનું ચિત્ત જરાયે વિચલિત થયું નહિ. એકાંતમાં બેસી તે મનમાં જ બોલ્યો કે “જે પૂર્વ વયમાં પ્રમત્ત થઈ ઉત્તર વયમાં સાવધ થાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર માણક પ્રકાશે છે ! જેનું પાપકર્મ કુશલ કર્મની નીચે પૂરાઈ જાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાણે પ્રકાશે છે ! જે બિશ્નુ તરફ વયમાં જુદધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાણે પ્રકાશે છે ! મહારા કનુ સુદ્ધાં જુદના ધર્મનું શ્રવણ કરો : મહારા શત્રુઓ સુદ્ધાં જુદ ધર્મનો અભ્યાસ કરો ! મહારાં નામ અહિંસક રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તે નામ પ્રભાણે મહારી કરણી નહોતી ! હું હરહમેશ હિંસા કરતો; પરંતુ આજ મહારાં તે નામ સાર્થક થયું છે. કેમકે, હું સર્વ હિંસામાંથી નિવૃત્ત થયો છું.”

(૩૨)

ખેડૂત કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ?

એક વેળાએ યુદ્ધગુરુ નાલંદા નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં અસિમધક મુખીનો પુત્ર તેમની પાસે આવી નમસ્કાર કરી એક બાળુએ ખેડો. તે બોલ્યો, “ ભગવન્ ! આપ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા ધરો છો, એ ખરું નથી શું ? ”

“ હા, મુખીજી, તથાગત સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખે છે. ”

“ તો પછી, ભગવન્ ! કેટલાકને આપ આસ્થાપૂર્વક ધર્મોપદેશ કરો છો અને કેટલાકને માટે એટલી કાળજી લેતાં નથી, એ કેમ ? ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હે મુખી ! એકાદ ખેડૂતની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવી ત્રણ પ્રકારની જમીન હોય, તો તે કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ? ”

“ ભગવન્ ! પ્રથમ તે ખેડૂત ઉત્તમ ખેતરમાં બી વાવશે, પછી મધ્યમમાં, અને છેવટે કનિષ્ઠમાં તો વાવે કે નયે વાવે ! કાંઈ મળશે નહિ તો દોરને ચારો ચે મળશે, એવા હિસાબથી કદાચિત્ તે તે ખેતર ખેડશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ બિહુ અને બિહુણી ઉત્તમ ખેતર પ્રમાણે છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તે મ્હારે શરણે આવ્યાં છે. માટે હેમને હું પ્રથમ ધર્મોપદેશ કરું છું એ યોગ્ય નથી શું ? ઉપાસક

૩૫૫

અને ઉપાસિકા એ મધ્યમ ખેતર જેવાં છે; હૈમને હું તે
ખણી ઉપદેશ કરું છું. પણ ખીજ પંથના પરિવારક લોક 'વગેરે એ
કનિષ્ઠ ખેતર જેવા છે ! તેમને મુઠ્ઠાં હું ઉપદેશ કરું છું. કેમકે
એકાદ ખીજું વાક્ય તે સમજી નાય તો તેટલાથી એ હૈમનું
કલ્યાણ થઈ નાય ! ”

---

(33)

સિંહ સેનાપતિ

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન વૈશાલીમાં આવેલા મહાવનમ રહેતા હતા. તે વેળાએ કેટલાક પ્રખ્યાત લક્ષ્મી રાજાઓ સંઘાગાર (નગરમંદિર) માં કંઈક કારણસર ભેગા થતાં યુદ્ધ સંઘે વાત નીકળી. તેમાંના ધણાખરાએ યુદ્ધની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી સિંહ સેનાપતિને યુદ્ધદર્શનની ઇચ્છા થઈ. પણ તે નિઃશ્ચયને ઉપાસક હોવાથી નિઃશ્ચયના મુખ્ય ગુરુને નાથપુત્રને મળ્યા વિના એકાએક યુદ્ધને મળવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તે નાથપુત્ર પાસે જઈ બોલ્યો, “ભદ્ર ! હું યુદ્ધને મળવા ઇચ્છું છું.”

નાથપુત્ર બોલ્યો, “સિંહ ! તું અક્રિયાવાદી છે કે ?” જોતમ એ પક્ષો અક્રિયાવાદી છે, અને તું ક્રિયાવાદી હોઈ તેને મળવા માગે છે એ યોગ્ય નથી.”

પોતાના ગુરુનું આ બાષણ સાંભળી સિંહે યુદ્ધદર્શને જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ૧૨ી એક બે વાર સંઘાગારમાં તેણે યુદ્ધની પ્રશંસા સાંભળી; પરંતુ નાથપુત્રના આગ્રહથી યુદ્ધદર્શને જવાનો પોતાનો વિચાર તેને ૧૨ી મુલતવી રાખવો પડ્યો. છેવટે સિંહે નાથપુત્રને પૂછ્યા વિના જ યુદ્ધને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને બારે દમામ સાથે મહાવનમાં આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ આસન પર બેઠો. પછી

સિંહે બુદ્ધને પૂછ્યું, “ભદ્રંત, ધણા લોકો આપને અક્રિયાવા કહે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે આપ ખરેખર જ અક્રિયાવા છો શું?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “સિંહ ! એક અંશે મહને અક્રિયાવા કહેવાય એમ છે. પાપવિચારની ક્રિયા કરવી નહિ, પાપવિચારો નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં સુદ્ધા આવવા દેવો ના એવો હું ઉપદેશ કરું છું. એ દૃષ્ટિએ હું અક્રિયાવાદી છું.

“પણ બીજા કોઈ મહને ક્રિયાવાદી કહે, તો તેનું કાં સુદ્ધા ખોદું કહી શકાશે નહિ, કેમકે પુણ્યપ્રદ વિચારોની ક્રિયા કરવી, કુસળ મનોવૃત્તિને વધાર્યે જવી, સદિચ્છાને અનુસર્તવું, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હું ક્રિયાવાદી

“સિંહ ! વળી ત્રીજા કોઈ માણસ મહને ઉચ્છેદવાદી કહી શકશે. કેમકે અકુસળ મનોવૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવા માટે ઉપદેશ કરું છું.”

સિંહ બોલ્યો, “ભગવંત ! આપને વિષે મહારી અત્ત જેરસમજ થઈ હતી; પણ આ આપનો મિષ્ટ ઉપદેશ સાંભળે હર થઈ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અસંધને શરણે જઈ છું. આપ મહારો ઉપાસક તરીકે અંગીકરો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ સિંહ, ત્યારે જ કાંઈ કરવું હોય. વિચાર કરી કર. કેમકે ત્યારા જેવા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યે વિચારપૂર્વક વર્તન કરવું ઘટે છે ! ”

સિંહ બોલ્યો, “ ભદ્રંત, બીજા પં પ્રવર્તકનો જો
હું સિખ થયો હોત, તો ત્હેણે આ વૈશાલીમાં જાણે એકાદ
વિજયપતાકા જ ફરકાવી હોત ! પણ આપ મ્હને વિચાર કરી
વર્તવાનું કહ્યો છો, તેથી મ્હારી આપના પર અધિક શ્રદ્ધા
ભેસે છે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ સિંહ ! આજ સુધી તું નિર્ઋંચ્યો
શ્રાવક હતો; માટે તે જો ત્હારે ઘેર ભિક્ષાર્થ આવે તો ત્હેમને યે
ત્હારે હાથે હાથે રવાના કરવા ન ધટે. ”

“ ભગવન, આપ બીજા પંથના શ્રમણોને દાન ન કરવું
એવો ઉપદેશ આપો છો એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પણ આજ
મ્હને જુદો જ અનુભવ મળે છે. ભગવન, આ આપના
ઔદાર્યને લીધે આપના તરફની મ્હારી ભક્તિ દૃઢતર થઈ છે. ”

સિંહે બીજે દિવસે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને પોતાને ઘેર
આમંત્રણ આપ્યું અને બારે આદરથી ત્હેમને સંતુષ્ટ કર્યા. પણ
નિર્ઋંચ્યોને આ વાત રુચી નહિ. વૈશાલીમાં ત્હેમણે એવી વાત
ઉઠાવી કે “ સિંહે મ્હોડું પશુ * મારીને બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને
મિજબાની આપી છે; અને બુદ્ધને આ વાતની ખબર
હોવા છતાં ત્હેણે સિંહને ઘેર આવી ભોજનનો સ્વીકાર કર્યો ! ”
આ અફવા સાંભળી એક ગૃહસ્થે ધીરે રહી સિંહના કાનમાં કહી
ત્યારે તે બોલ્યો, “ એમાં કાંઈ અર્થ નથી. બુદ્ધની બેઆબરૂ
કરવામાં નિર્ઋંચ્યોને આનંદ લાગે છે; પરંતુ હું જાણી જોઈને
મિજબાની માટે હિંસા કરીશ એ સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. ”

* આ પશુ તે બકર કે ઘેડું તે વિષે મૂળ ગ્રંથમાંથી નિર્ણય થઈ
શકતો નથી.

(૩૪)

પસેનાદ કોસલ રાજને ઉપદેશ.

(ક) મિતાહારથી થતા ફાયદા

પસેનદિરાજ ખૂબ જન્મતો હતો. એક દિવસ જન્મતાંની સાથે તે જૈનવનવિહારમાં આવ્યો, અને છુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક ખાણુએ બેઠો. વધારે અન્ન ખાધેલું હોવાથી રાજનો શ્વાસ બેસથી ચાલતો હતો. તે બેઈ છુદ્ધે નીચેની ગાથા ગાધ:—

મનુજસ્સ સદા સતીમતો
મત્તં જાનતો લલ્લભોજનો
તનુ તસ્સ ભવન્તિ વેદના
સણિકં જીરતિ આયુ પાલયં||*

તે વેળાએ પસેનદિપાસે સુદર્શન નામનો તરુણ મનુષ્ય હતો, ત્હને રાજાએ કહ્યું, “સુદર્શન ! તું આ ગાથા મોઢે કરી મહારી ભોજનવેળાએ રોજ ગાતો જજે; એને અદ્વે હું ત્હને રોજ સો કાર્ષાપણ આપતો રહીશ.”

સુદર્શન તે ગાથા મોઢે કરી, અને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રોજ ભોજનને સમયે તે તે ગાવા લાગ્યો. આથી રાજાના મન પર સારી અસર થઈ અને ત્હણે વધારે અન્ન

* જે સ્માતિવાન મનુષ્ય પોતાના ભોજનનું પ્રમાણ બધું છે ત્હને (અછર્ણની) વેદના થતી નથી. તે આયુષ્યનું પાલન કરતાં કરતાં લાંબે સમયે રૂદ્ધ થાય છે.

ખાવું છોડી દીધું; તેથી તેનાં અંગની જડતા નષ્ટ થઇ, અંગ ક્ષય થયું, ત્યારે તે બોલ્યો, “તે ભગવાન કેટલા દયાળુ છે! તે મહને પારમાર્થિક વિષયનો જ ઉપદેશ કરે છે એવું નથી, મહારા ઐહિક હિતની સુદ્ધાં લેમને કાળજી છે!”

(ખ) પુત્રી થઈ માટે વિષાદ માનવો નહિ.

એક વખત પસેનદિકાસલ રાજા જેતવનવિહારમાં બુદ્ધ ઃશ્નિ આવ્યો હતો. તેવામાં રાજવાડામાંથી એક દૂતે આવી રાજાની માનિતી રાણી મલ્લિકાદેવીને પુત્રી થયાના સમાચાર હેને જણાવ્યા. તે સાંભળી રાજાને ધણું ખોટું લાગ્યું.

ન્યારે બુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ! એકાદ સ્ત્રી સુદ્ધાં પુરુષ કરતાં સારી હોય છે. તે જો બુદ્ધિમતી, સુશીલ અને વડિલોને માન આપનારી નીકળે તો ત્હેને દોષ કોણુ દષ્ટ શકશે? વળી હેને પેટે જે પુત્ર થાય છે તે શ્રેયીર થાય છે. એવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર રાજ્ય ચલાવવામાં સુદ્ધાં સમર્થ હોય કે. માટે હે રાજા! તું ત્હારી પુત્રીની પ્રેમથી સંભાળ રાખ!”

(ગ) કૃપણતા અને દિદારતાનું પરિણામ

એક દિવસ પસેનદિરાજા ખરે બપોરે જ જેતવનમાં આવ્યો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ ખેડો. ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું, “તું આટલે બપોરે ક્યાં જાય છે?”

રાજા બોલ્યો, “ભગવન! આ આવસ્થિમાં હમણાં જ મેકે ધનાઢ્ય શાહુકાર મરણ પામ્યો. તે અપુત્ર હોવાથી ત્હેની ક્ષત તાબામાં લેવા માટે હું ગયો હતો. હમણાં જ સર્વ ક્ષતમત્તા રાજવાડામાં મોકલી દઈ હું અહીં આવ્યો છું.

મદંત ! આ શાહુકારની પાસે કેટલી બધી સંપત્તિ છે એ શું કહું ? એંશી લાખ સોનાના સિક્કા જ નીકળ્યા. રૂપાની તો ગણતરી જ થાય નહિ ! પણ આ ગૃહસ્થનું જમણુ એટલે કણકીનો ભાત અને આંબલીનું પાણી, એટલું જ હતું ! ખાદી સિવાય બીજું વસ્ત્ર તો બિચારાએ કદી વાપર્યું જ નથી, અને ત્હેનું વાહન એટલે એક ખોખલો રથ ! તે રથને ચે છત્રી નહિ. તે માથે એક પર્યુછત્ર (તાડપત્રની છત્રી) ધરી તે બાગેલા રથમાં ખેસી ધરતો. ”

બુદ્ધે કહ્યું, “ મહારાજ ! કૃપણની દોલતની એ જ ગતિ થાય છે ! તે જીવતાં પોતાની જાતને સુખ દેતો નથી, પોતાનાં મા, બાપ, પુત્ર, પત્ની કે સગાં બહાલાંને સુખ દેતો નથી; તે શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન કરતો નથી. એવી રીતે ભેગો કરેલાં પૈસા છેવટે રાજા લોક લઈ જાય છે, ચોર લૂટે છે કે ત્હેના પ્રતિપક્ષી લોકો લઈ જાય છે ! અથવા અગ્નિ અને ઉદકથી તે ધનનો નાશ થાય છે. ગામથી દૂર જંગલમાં એક તળાવ હોય, અને તેમાંનું પાણી કોઈના ઉપયોગમાં ન આવવાથી સૂકાઈ જાય, એવી જ સ્થિતિ કૃપણ મનુષ્યની દોલતની થાય છે !

“ પણ મહારાજ ! જે પોતાની દોલતનો સદ્વ્યય કરે છે, પોતાની જાતને, માબાપને, પત્નીપુત્રને અને સગાંબહાલાંને સુખ આપે છે, શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન દે છે, ત્હેની સંપત્તિનો આમ નાશ થતો નથી. ગામ પાસેનાં સંદર તળાવનો જેમ લોકોને ઉપયોગ થાય છે, અને તે તળાવનું પાણી નકામું જતું નથી, લોકોના વાપરથી તે સ્વચ્છ રહે છે તેમજ આ ઉદાર મનુષ્યની સંપત્તિનો સદ્વિનિયોગ થવાથી ત્હેનો નાશ થતો નથી. ”

(ખ) ચાર પ્રકારના મનુષ્ય !

પસેનદિકોસલ રાજા જોતવનમાં આવ્યો ત્યારે યુદ્ધે
તેને કહ્યું, “ મહારાજ ! આ લોકમાં ચાર પ્રકારનાં મનુષ્યો
છે. તે આ પ્રમાણે:—તમમાંથી તમ પ્રતિ જનાર ! તમમાંથી જ્યોતિ
પ્રતિ જનાર ! જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનાર અને જ્યોતિમાંથી
જ્યોતિ પ્રતિ જનાર.

“ મહારાજ ! એકાદ મનુષ્ય ચંડાલ, નિષાદ, વગેરે હીન
કુલમાં જન્મે છે, અને આખો જન્મ દુષ્કૃત્યો કરવામાં ગાળે
છે. આ માણસ તમમાંથી તમ ભણી જનાર છે, એમ હું કહું
છું. બીજો એકાદ હીન કુલમાં જન્મે છે, ખાવા પીવાનાં તેને
સાંસાં હોય છે, પણ કાયા, વાચા, મને કરીને તે સત્કર્માચરણ
કરે છે; એવા માણસને હું તમથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર માણસ
કહું છું. ત્રીજો એકાદ મહાન્ કુળમાં જન્મે છે, તેને ખાવા
પીવાની પંચાત હોતી નથી, તે સારો દેખાવડો જણાય છે,
પરંતુ કાયા, વાચા, મને કરીને દુરાચરણ કરે છે; તેને હું
જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનારો માણસ ગણું છું. પણ જે સારા
કુળમાં જન્મી સર્વ કાળ સદાચરણ કરે છે, તે જ્યોતિમાંથી
જ્યોતિ પ્રતિ જનારો મનુષ્ય છે ! ”

(૬) જરા મરણને સૈન્યથી છતાશે કે ?

એક દિવસ પસેનદિકોસલ રાજા ખરેખરો જોતવનમાં
આવ્યો. યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠા પછી યુદ્ધે
તેને પૂછ્યું, “ મહારાજ ! આજ બપોરે જ કઈ તરફ
ન કળ્યા ? ”

રાજા બોલ્યો, “ બદંત ! મહારાજ રાજ્ય વિસ્તૃત થયું છે; ત્હને હું ચિરકાળ ઉપભોગ લઇ શકું એટલા માટે હું હાલમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! પોતાના શત્રુનો સર્વ પ્રકારે તું બંદોબસ્ત કરે છે એ ઠીક છે; પરંતુ ધાર કે એકાદ માણસ દોડતો આવી ત્હને કહેશે કે ‘ મહારાજ ! ચારે દિશાથી મ્હોટામ્હોટા પર્વત ત્હમારી પર ધસી આવે છે; ત્હમણે સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરવા માંડ્યો છે; આ વેળાએ ત્હમારું જે કર્તવ્ય હોય તે ત્હમે કરો. ’ આવે વખતે તું શું કરીશ ? ”

રાજા બોલ્યો, “ બદંત ! આવે પ્રસંગે મહારાજ સૈન્યનું શું ચાલનાર છે ? સદ્ધર્માચરણ સિવાય બીજું હું શું કરી શકનાર છું ? તે વેળાએ મહારાજ પુણ્યાચરણ જ મ્હને ઉપયોગી થશે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જરા અને મૃત્યુ એ મ્હોટા પર્વત કરતાં બે ભયંકર છે ! હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ છત્યાદિ સર્વ સૈન્યથી જરા અને મૃત્યુનો પરાભવ થાય એ શક્ય નથી. બ્રાહ્મણ કે ચાંડાળ જેવો ભેદ જરા અને મૃત્યુ રાખતાં નથી; માટે મુજ માણસે સાવધાનપણે સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું. સદાચરણ કરનાર માણસની આ લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને પરલોકમાં તે સદ્ગતિ મેળવે છે ! ”

(૩૫)

રાજા અન્નતથાત્રુ અને શ્રામણ્યના કૃણ વિષે પ્રશ્ન

પૂર્ણિમાના ઉપોસથને દિવસે રાત્રિને સમયે રાજા અન્નતથાત્રુ પોતાના અમાત્યો સહ રાજવાડાની અગાસીમાં બેઠો હતો. તે વેળાએ ચંદ્રપ્રકાશને લીધે સર્વ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય દીસતો હતો.

રાજા પોતાના અમાત્યો તરફ જોઈ બોલ્યો કે,

“આજની રાત્રિ કેટલી રમણીય છે ! કેટલી સુંદર છે ! આ વેળાએ એકાદ પ્રસિદ્ધ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણની મુલાકાતથી મહાઈ મન પ્રસન્ન થશે. આવો શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ આ રાજગૃહમાં હાલમાં કેણુ છે ?”

તે અમાત્યોમાંથી એક જણુ બોલ્યો, “મહારાજ, પૂરણ કાર્યપ હાલમાં અત્રે રહે છે. પુષ્કળ લોકોનો તે ગુરુ છે, એ આપ જાણો છો જ !”

બીજા અમાત્ય બોલ્યો, “ મહાપાલિ ગોસાલ એ ધણો પ્રસિદ્ધ ધર્મપ્રવર્તક હાલમાં અત્રે છે. તેનાં દર્શને મહારાજ જશે તો તે મહારાજના ચિત્તનું સમાધાન કરશે, એમ મને લાગે છે !”

ત્રીજા અમાત્યે અન્નિત કેસકંબલના દર્શને જવા વિષે અન્નતથાત્રુને વિનંતી કરી. એથાએ પ્રકુષ કાત્યાયનની

પ્રશંસા કરી અને રાજાએ એનાં દર્શન જનું એવી સૂચના રજૂ કરી. પાંચમાએ સંજય બેલકુપુત્રની મ્હોટાઇ ગાઇ છેનાં દર્શન જવા માટે રાજાનું મન વળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છઠ્ઠાએ નિર્મલ્ય નાથપુત્રનાં દર્શન જવા વિષે રાજાને વિનંતી કરી. પરંતુ અમ્બતશત્રુ આમાંથી એકેને જે ઉત્તર ન દેતાં ચૂપ રહ્યો.

જીવક કૌમારભૂત્ય નામનો પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય ભગધરાજના દરબારમાં હતો. તે આ વેળાએ અમ્બતશત્રુ પાસે બેઠો હતો. અમ્બતશત્રુએ છેને પૂછ્યું, “ સમ્ય જીવક ! આ સંબંધે તું કંઈ જ કહેતો નથી એ શું ? ”

જીવક બોલ્યો, “ મહારાજ ! હાલમાં ભગવાન યુદ્ધ મહારા આશ્રવનમાં રહે છે. જો આપની મરજી હશે તો આપણે તે ભગવંતના દર્શન જમશું.”

અમ્બતશત્રુએ કહ્યું, “ તો પછી હાથી સજ્જ કરવાનું કહે.”

રાજાના હુકમ પ્રમાણે જીવકે પુષ્કળ હાથી અને હાથણી સજ્જ કરી, સર્વ તૈયારી હોવાની રાજાને ખબર આપી. રાજા પ્રત્યેક હાથણી ઉપર અંતઃપુરમાંની એક એક સ્ત્રીને બેસાડી પોતે એક ઉત્તમ હાથી પર આરૂઢ થઈ જીવકાદિ અમાલ્યો સહ બારે ઠાઠમાઠથી યુદ્ધદર્શન ચાલ્યો.

આશ્રવનની પાસે આવતાં અમ્બતશત્રુ ગભરાયો અને જીવકને કહે “ સૌમ્ય જીવક ! મ્હને તું ફસાવતો તો નથી ને ? મહારા શત્રુના હાથમાં આપવા માટે મ્હને અહિં આણ્યો નથી ને ? સાડા બારસો ભિક્ષુકોનો સંઘ અહિં રહેતો

હોવા છતાં એકનો પણ શબ્દ સંભળાતો નથી એ ભારે આશ્ચર્ય નહિ કે ?”

જીવક બોલ્યો, “મહારાજ ! બ્હીસો માં. ત્હમને દસાવી શત્રુના તાબામાં આપવા માટે મહેં અત્રે આપ્યા નથી. આપ આગળ થાઓ. આ સામેની એસરી પર દીવા સળગે હુ !”

આશ્રવનની બહાર પોતાના સઘળા હાથી ઉભા કરી રાજ સર્વ મંડળી સહિત પગે જ બુદ્ધચરુ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. રાજને જીવકે બુદ્ધની ઓળખાણ આપી, પરંતુ ત્હમની મૂલાકાત લેતાં પહેલાં જ બિશ્નુસંઘની શાન્તિ અને ગંભીર ચર્ચા જ્ઞેષ્ઠ તે બોલી ઉઠ્યો કે, “ મ્હારો ઉદાયિબદ્ર કુમાર આવા પ્રકારની શાન્તિથી સંપન્ન થાઓ !”

આ રાજના ઉદ્ધાર સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યો, “મહારાજ ! તું પોતાના પ્રેમને અનુસરીને જ બોલ્યો છે !”

“ હા, ભગવન્ ! ઉદાયિબદ્ર મ્હારો બ્હાલો પુત્ર છે.” અમ્બતશત્રુએ હિતર આપ્યો અને બુદ્ધને તથા બિશ્નુસંઘને નમસ્કાર કરી તે એક બાબુએ બેઠો.

એક બાબુએ બેઠો પછી અમ્બતશત્રુ બોલ્યો, “ભગવન્, જુદા જુદા ચોક્કા, હજમ, રસોઇઆ, માળી, ઘોખી, કુંભાર, કારકુન વગેરે લોક પોતપોતાની કળાનાં આ લોકમાં જળ મેળવે છે. પોતાની કળાના બળ પર દ્રવ્યાર્જન કરી તે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે, પોતાના માતૃપિતાની સંભાળ લે છે, અને શ્રમજીવીઓને દક્ષિણા આપી પરલોકમાં સ્વર્ગના માર્ગ

ખૂલ્લો કરે છે. પણ, ભગવન્ ! આ લોકના સિદ્ધિનું જેવું પ્રત્યક્ષ રૂળ છે, તેવું આમણનું પ્રત્યક્ષ રૂળ દેખાડી સદેશો ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રશ્ન ત્હેં બીજા અમણેને પૂછી જોયો છે કે ? ”

રાજા બોલ્યો, “ હા એકવાર મેં પૂરણ કાશ્યપને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે પૂરણ બોલ્યા, ‘કરનાર કે કરાવનારને, મારનાર કે મરાવનારને, પરદારાગમન કરનારને, ખોટું બોલનારને કે અન્ય કોઈ પણ કર્મ કરનારને તે કર્મથી પાપ લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ સાઈ કૃત્ય કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે એ દ્રષ્ટિએ ખોટી છે !’ આ પ્રમાણે ભગવન્ ! પૂરણ કાશ્યપને પૂછતાં ત્હેણે પોતાનો અઠિયાવાદ જણાવ્યો.

“ ફરી એક વખત ત્હેં આ પ્રશ્ન મહાખલિ ગોસાલને પૂછ્યો હતો. ત્યારે તે બોલ્યો, “ પ્રાણીની શુદ્ધિને કે સંકલેશને કાંઈ કારણ લાગતું નથી. પોતાના પ્રયત્નથી મનુષ્ય મોક્ષ મેળવશે એ વાત ખોટી છે. સઘળા યોનિમાંથી પસાર થયા વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી. મૂર્ખ કે ડાહ્યા મનુષ્યને સર્વ યોનિમાં જન્મ લીધા પછી આપોઆપ મોક્ષ મળનાર છે ! આ પ્રમાણે ત્હેણે પોતાનો જવાબ રજૂ કર્યો.

“ બીજે પ્રસંગે અજિત કેસકંબલને ત્હેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં ત્હેણે કહ્યું, ‘સારા નરસાનું રૂળ ભોગવવું પડે છે એ વાત ખોટી છે. ચાર મહાભૂતમાંથી આ દેહ બન્યો છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યા પછી પૃથ્વીનો અંશ પૃથ્વીમાં જાય છે, વાયુનો

વાયુમાં, ઉદકનો ઉદકમાં અને અગ્નિનો અગ્નિમાં જાય છે; મરણ પછી મનુષ્યનું કાંઈ સિદ્ધક રહેતું નથી. દાનની પ્રસંસા કેવળ મૂર્ખ લોક કરે છે; લેમના બોલવામાં કાંઈ જ અર્થ નથી !’ આ પ્રમાણે અજિત કેસકંબલે પોતાના ઉચ્છેદવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“ભગવન્ ! એક વખત પ્રકૃષ્ઠ કાત્યાયનને મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં તે બોલ્યો,” પૃથ્વી, ઉદક, તેજ, વાયુ, દુઃખ, સુખ અને જીવ, આ સાત પદાર્થ નિત્ય છે, તે કોઈએ જ ઉત્પન્ન કર્યા નથી. અર્થાત્ એમને ખીન્ને મારે છે કે મરાવે છે એ વાત ખોટી છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃષ્ઠ કાત્યાયને પોતાનો સમ્પ્રદાયવાદ કે અન્યોન્યવાદ મ્હને કહ્યો.

“વળી એક વાર હું નિર્ઋત્ય નાથપુત્રને મળ્યો અને લેમને એ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે લેમણે કહ્યું કે, ‘નિર્ઋત્ય કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અડકતો નથી; સધળાં પાપનો નાશ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; સર્વ પાપ ધોઈ નાખે છે અને પાપાવરણ્યથી મુક્ત રહે છે. એને હું ચાતુર્યામસંવરસંવૃત કહું છું.’ આ પ્રમાણે નિર્ઋત્ય નાથપુત્રે પોતાનો ચાતુર્યામસંવર મ્હને સંભળાવ્યો.

“સંજય બેલદૃપુત્રને જ્યારે મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે લેમણે મ્હને કહ્યું, કે ‘લેમે જો પરલોક છે કે એમ પૂછશો, તો તે મ્હને ખબર નથી. પરલોક નથી એ સુદ્ધાં હું જાણતો નથી. પ્રાણીને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે, એવું [કહી શકતો નથી. તથાગત મરણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ, એ એ હું

કહી શકનાર નથી.” આ પ્રમાણે બેસદૃપુત્રને આમણ્ણ સંબંધે પ્રશ્ન કરતાં હેણે પોતાનો વિશ્લેષ(અંગ્રેય)વાદ કહ્યો.

“ભગવન્ ! આમાંનો એક પણ મહારા મનનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ; પણ મહારા જેવા રાજાએ અમણનું કોઈ પણ રીતે અપમાન કરવું યોગ્ય નથી, એમ વિચાર કરી આ આચાર્યો વિરુદ્ધ કાંઈ ના કહેતાં હું ગુપચૂપ પાછો ફર્યો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! તારો એકાદ દાસ પોતાની દુર્ગત સ્થિતિથી કંટાળી બિશ્નુ થાય અને ભારે સાધુતાથી વર્તે, આવા મનુષ્યને તું પકડી શરી નોકરનું કામ કરાવીશ કે ?”

અન્નતશત્રુ બોલ્યો, “ના, એવા મનુષ્યને હું મહારી સામે આસન આપીશ અને વજ્ર અત્રની હેને તાણુ પડે નહિ, એવી વ્યવસ્થા કરીશ.”

“તો પછી મહારાજ ! આમણનું આ પ્રત્યક્ષ ફળ ગણી શકાય નહિ કે ?”

“ભગવન્ ! નિઃસંશય એને આમણનું પ્રત્યક્ષ ફળ મણવું નોંધ્યો !”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અલ્પ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી બિશ્નુ થશે અને બિશ્નુને પાળવાના સર્વ નિયમો પાળશે. પેટપૂરતું અન્ન અને દેહાન્ધાદન પૂરતાં વચ્ચેથી તે સંતુષ્ટ રહેશે અને લોભ, ક્રોધ, આલસ્ય, ચંચળતા અને કુશંકા એ પાંચ આવરણથી પોતાનું ચિત્ત મુક્ત કરી તે સાવધાનીથી વર્તશે. જેમ એકાદ માણસ કણમાંથી મુક્ત થાય

કે ભયંકર વ્યાધિમાંથી મુક્ત થાય, બંધનાગારમાંથી મુક્ત થાય, દાસ્યમાંથી મુક્ત થાય, અથવા જંગલમાં થઇ સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળે, તેમ જ આ ભિક્ષુ ચિત્તનાં પાંચ આવરણમાંથી મુક્ત થઇ સર્વ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લેશે; પછી ત્હેને શ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ રૂળ મળ્યું એમ કહેવામાં હરકત રહેશે કે ? ”

અન્નતશત્રુ બોલ્યો, “ ત્હેને નિઃસંશય શ્રામણ્યનું રૂળ મળે છે, એમ કહેવું પડશે. ”

ખીન્નએ જુદા જુદા માર્ગે બુદ્ધે શ્રામણ્યનું રૂળ કેમ મળે છે એ કહ્યા પછી અન્નતશત્રુ બુદ્ધને, ધર્મને અને સંધને શરણે જઇ બુદ્ધોપાસક થયો, અને બોલ્યો “ ભગવન્, મહેં મહાન અપરાધ કર્યો છે, હું મૂર્ખપણે મ્હારા ધાર્મિક પિતાના મરણનું કારણ થયો, તે બદલ મ્હને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ભગવન્, આ અપરાધની મ્હને ક્ષમા આપો. ”

બુદ્ધ બોલ્યો, “ મહારાજ, એ ત્હારો અપરાધ થયો, એમાં સંશય નથી; પણ આ અપરાધ બદલ ત્હને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એ સમાધાનકારક છે. પોતાને હાથે થયેલા અપરાધનો પસ્તાવો થવો, અને રૂરી તેવો અપરાધ થવા ન દેવો, એ આર્ય શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. ”

અન્નતશત્રુ બોલ્યો, “ ભગવન્, હું હવે જાઉં છું. મ્હારી પાછળ પુષ્કળ કામો લાગેલાં છે. ”

“ ઠીક છે. ” બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો. અન્નતશત્રુ નિકળી ગયા પછી બુદ્ધે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “ આ રાત્રીને હાથે જો પિતૃકલ્પાનું પાપ થયું ન હોત, તો, અહિને અહિં જ ત્હેને સેવ્યાપરિણમી પ્રાપ્તિ થઇ હોત. ”

પરિનિર્વાણ

મગધદેશની ઉત્તરે વજ્રનામના મહાજનોનું બલવાન રાજ્ય હતું. એમને લિચ્છવી પણ કહેતા. આ રાજ્ય મહાજન-સત્તાકે હોઈ શાક્યોનાં રાજ્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. અન્નતથત્રુ વજ્રનાઓ ઉપર ધણો ખારે બળતો. વજ્રના નાશ માટે તે તત્પર થઈ રહ્યા હતા. એક દિવસ તેણે પોતાના વસ્સકાર નામના બ્રાહ્મણ અમાત્યને કહ્યું કે, “હે બ્રાહ્મણ ! તું યુદ્ધ પાસે જઈ એમ કહે કે ‘ મગધરાજ વજ્રનાઓનો ક્રોધ દૂર કરવા ઇચ્છે છે.’ આ સંબંધે યુદ્ધનો શો મત છે તે મ્હારે જણવું જોઈએ.”

અન્નતથત્રુની આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો, અને પોતાના રાજનો મતોરથ તેણે યુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ યુદ્ધને પંખો નાંખતો હતો; તેની તરફ વળી યુદ્ધ બોલ્યા, “ આનંદ ! આજ-સુધી વજ્રના વારંવાર એકત્ર થઈ રાજદારણનો વિચાર કરે છે કે ? ”

“ હા ભગવન. ” આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

“ આનંદ, વજ્રનાઓ જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેરજાય છે ત્યારે હેમનામાં એક સરખો સંપ્રહોય છે કે ? ”

“ હા ભગવન. ” એમ મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.

“ પોતાના કરેલા કાયદાનો^૧ વજ્રનાઓ ભંગ કરતા નથી ને ? ક્રિયા કાયદાનો મનમાનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને ? તે કાયદાને અનુસરી વર્તે છે કે ? ”

---

૧ વજ્રનાઓના કાયદાના થોડા નમૂના મહાપરિનિબ્ધાન સુત્રની અઠ્ઠા કથાઓમાં મળે છે; પણ તે ઉપરથી સર્વ કાયદાનું જરાબર અનુમાન થઈ નથી.

“હા ભગવન, વજ્રજ્યો કાયદાસર વર્તે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્રજ્યો માન આપી, હેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે ?”

“હા ભગવન, વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સાઈ સન્માન થાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ જ બળાત્કાર કરતા નથી ને ?”

“ભગવન! વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં સ્ત્રીજાતિનું માન જોખમર સચવાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વજ્રજ્યોના શહેરમાંનાં કે શહેર બહારનાં જે દેવસ્થાનો છે, હેની તેઓ યોગ્ય કાળજી લે છે ને ?”

“હા ભગવન! પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય કાળજી તેઓ લે છે એમ મહે સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અર્હન્ત સુખેથી રહે, અને ન આવેલા અર્હન્તોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું હિંજન મળે, એ માટે વજ્રજ્યો અર્હન્તોને કોઈ પણ પ્રકારે ત્રાસ પહોંચવા દેતા નથી ને ?”

“ભગવન, વજ્રજ્યો સાધુસન્તો તરફ ધણે આદર રાખે છે, અને હેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

બુદ્ધે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “ હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશ્યાલીમાં રહેતો હતો, તે વખતે મહેં અભ્યુત્થતિના આ સાત નિયમો વળજીએને કરી આપ્યા છે. આ સાત નિયમને અનુસરી જ્યાં સુધી વળજીએ વર્તશે, ત્યાં સુધી હેમની ક્ષતિ જ છે, અવનતિ થનાર નથી. ”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ ભગવન, આમાંના એક નિયમને યે વળજીએ અનુસરશે, તો યે હેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ નિયમ પાળવામાં આવશે તો હેમની અભ્યુત્થતિ થશે, એ વિષે કહેવાપાણું જ નથી ! અમારો રાજા વળજીએ પર ચઢાઇ કરે નહિ તો હીક. ”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગયા પછી બુદ્ધે આનંદને મોકલી રાજગૃહની આસપાસ રહેનારા સર્વ ભિક્ષુઓને એકત્ર કર્યા, અને હેમને કહ્યું કે, “ હે ભિક્ષુઓ ! હું હેમને અભ્યુત્થતિના સાત નિયમ કરી આપું છું, તેનું સાવધાનપણે શ્રવણ કરો.

જ્યાં સુધી હેમે વારંવાર એકત્ર થઇ સંઘકૃત્ય કરશે; જ્યાં સુધી હેમારામાં સંપ રહેશે, સંપથી હેમે સર્વ સંઘકૃત્ય કરશે; જ્યાં સુધી હેમે સંઘના નિયમો તોડશે નહિ; જ્યાં સુધી હેમે પોતામાંના વૃદ્ધ ભિક્ષુને માન આપશે; જ્યાં સુધી હેમે પોતાની તૃષ્ણાના તાત્રામાં જશે નહિ; જ્યાં સુધી હેમે એકાન્તવાસમાં આનંદ માનશે; અને જ્યાં સુધી પોતાના સાથીઓ સુખી થાય એવી કાળજી રાખશે, ત્યાં સુધી હેમારી અભ્યુત્થતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ભિક્ષુઓ ! ખીજા ચે અબ્યુત્તતિના સાત નિયમો હું કરી આપું છું. તેનું સાવધાનપણે અવણુ કરો. (૧) ધરણતું કામમાં આનંદ માનશો નહિ; (૨) બોલીને સર્વ કાળ ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૩) નિંદામાં વખત ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૪) પોતાના સાથીદારો સાથે સર્વકાળ ગાળવામાં આનંદ માનશો નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વશ થશો નહિ; (૬) દુષ્ટની સંગતિમાં પડશો નહિ; (૭) અલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થશો નહિ. જ્યાં સુધી મનોભાવથી આ સાત નિયમો ત્હમે પાળશો, ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે; હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ હું કહું છું, તેનું અવણુ કરો. (૧) ત્હમે શ્રદ્ધાળુ થાઓ; (૨) પાપ કર્મથી લાજો; (૩) લોકાપવાદનો ભય ધરો; (૪) વિદ્વાન થાઓ; (૫) સત્કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ રાખો; (૬) સ્મૃતિ જાગૃત રાખો; અને (૭) પ્રજ્ઞાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી ત્હમે આ સાત નિયમોનું પાલન કરશો ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ હું આપું છું. તેનું સાવધાનપણે અવણુ કરો: (૧) સ્મૃતિસંબોધ્ય-ગની ભાવના કરો; (૨) ધર્મપ્રવિચયસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૩) વીર્યસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૪) પ્રીતિસંબોધ્ય-ગની ભાવના કરો; (૫) પ્રશ્રવ્ધિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૬) સમાધિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૭) હિપેક્ષાસંબો-

ધ્યંગની ભાવના કરો. જ્યાં સુધી તમે આ સાત નિયમો પાળશો, ત્યાં સુધી ત્હમારી અમ્યુનિતિ થનાર છે, અવનતિ થનાર નથી. ”

રાજગૃહમાંના ભિક્ષુઓને શીલ,^૧ સમાધિ, ઇત્યાદિ મુદ્દા સંબંધે વારંવાર ઉપદેશ કરી યુદ્ધ ભગવાન પોતાના ભિક્ષુસંઘ સહિત અંબલદ્વિકા ગામમાં આવ્યા અને ત્યાંથી નાલંદા ગયા. ત્યાં સારિપુત્ર યુદ્ધને વંદન કરી બોલ્યો, “ ભગવન્, મ્હારો આપના પર એટલો વિશ્વાસ છે કે તેવા પ્રકારનો વિશ્વાસ કોઈ પણ અમણ્યાદ્વાણનો હોઈ શકે નહિ. ! ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ તું આ વાત નિઃશંકપણે કહે છે; પરંતુ ત્હને પ્રાચીન યુદ્ધ સંબંધે સર્વ માહિતી છે કે ? અને જે હવે પછી ભવિષ્યમાં થનાર યુદ્ધ છે, ત્હને વિષે ત્હને કાંઈ કલ્પના આવશે કે ? ”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ ભગવન્, મ્હને પ્રાચીન યુદ્ધોની માહિતી નથી કે ભવિષ્યના યુદ્ધોના સ્વભાવની જે કલ્પના નથી ! ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હીક, સારિપુત્ર, મ્હારા જે સ્વભાવની ત્હને યથાર્થ કલ્પના આવી છે કે ? ”

“ ના, ભગવન્ ! ” સારિપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી સારિપુત્ર ! મ્હારા પર ત્હારી અત્યંત શ્રદ્ધા છે તેવી બીજા કોઈની જે નથી, એમ કેમ કહી શકાય ? ”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ ભગવન ! ભેદ મને પ્રાચીન ખુદોની માહિતી નથી, હવે પછી ચનાર ખુદોના સ્વભાવની મને કંપના આવી નથી. અને આપના ગંભીર સ્વભાવનીયે મને સચાર્થ કંપના થયેલી નથી, તોપણ આપના બુદ્ધત્વ બદલ મને શંકા રહી નથી. આપે જે ધર્મોપદેશ કર્યો તે દ્વારા આપના ગૌરવની મને ખાત્રી થઇ છે. પ્રાચીન-કાળમાં જે કોઇ ખુદો થયા હશે, તેઓ ચિત્તનાં પાંચ આવરણો દૂર કરી, સાત બોધગોની ભાવના કરીને જ થયા હશે. આમળ ચનારા બુદ્ધ સુદ્ધાં આજે માર્ગે થસે, અને આપ સુદ્ધાં એવી જ રીતે બુદ્ધ થયા છો, એવી મદારી ખાત્રી છે. ”

નાલંદા ગામમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી બુદ્ધ ભગવાન પાટલિગ્રામે ગયા. બુદ્ધ પોતાને ગામ આવ્યાના સમાચાર સાંભળી પાટલિગ્રામવાસી ઉપાસકો એમને દર્શન આપ્યા અને ત્હેમણે પોતાના આવસથાગાર(ધર્મશાળા)માં આવી રહેવાની બુદ્ધને વિનંતી કરી. બુદ્ધ ઉપાસકોની વિનંતીને માન આપી આવસથાગારમાં ગયા, અને ત્યાં પગ ધોઇ વચલા થાંભલાને અડી પૂર્વાભિમુખે વિરાજ્યા. ભિક્ષુ પગ ધોઈ બુદ્ધની બેઠ બાજુએ બેઠા, અને તે ઉપાસકો યે પગ ધોઈ તે આવસથાગારમાં આવી બેઠા.

ત્યાર પછી બુદ્ધે ત્હેમને કહ્યું, “ હે ગૃહસ્થો ! શીલબ્રહ્મ મનુષ્યની પાંચ પ્રકારે હાનિ થાય છે. (૧) દુરાચરણથી ત્હેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે. (૨) ત્હેની અપદ્ધાર્તિ થાય છે. (૩) કોઇ પણ સભામાં ત્હનું તેજ પડતું નથી. (૪)

તેને શાન્તપણે મરણુ આવતું નથી; અને (૫) મરણુ પછી તે દુઃખતિને પામે છે.

“ હે મૃદસ્થો સદાયરણી મનુષ્યને તેના સદાયરણુથી પાંચ શબ્દો થાય છે. (૧) સદાયરણુથી હેમની સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) લોકમાં હેમની કીર્તિ થાય છે; (૩) કોઈ પણ સભામાં હેમનું તેજ પડે છે; (૪) હેમને મરણુ શાન્તપણે આવે છે; અને (૫) મરણુ પછી તે સુખતિને પામે છે. ”

તે વેળાએ પાટલિગ્રામ પાસે પાટલિપુત્ર નામનું શહેર બંધાતું હતું. અજિતશત્રુ એ સુનીધ અને વસ્સકાર એ બે અમાત્યોને એ કામ ઉપર યોજ્યા હતા. વજ્રજ્યોત્સ્ના સ્વારીઓ મગધ દેશ પર થાય નહિ એ કિંદેશથી ગંગાને કાંઠે આ નવીન શહેર બાંધવામાં આવતું હતું.

સુનીધ અને વસ્સકારને યુદ્ધ પાટલિગ્રામે આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ હેમની પાસે જઈ એક નવીન આવસથમાં હેમને અને બિશ્વસંધને આવવા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે પ્રમાણે યુદ્ધ બિશ્વસંધ સહ ત્યાં ગયા. સુનીધ અને વસ્સકારે પોતે સર્વ સંધને તૃપ્ત કર્યા પછી યુદ્ધે તે બેકના દોનનું અનુમોદન કર્યું; અને તે પાટલિગ્રામથી ઇટિપ્રામ જવા નીકળ્યા. જે નગરદ્વારમાંથી યુદ્ધ બહાર ગયા તે દ્વારનું સુનીધ અને વસ્સકારે “ ગૌતમદ્વાર ” નામ રાખ્યું.

તે વેળાએ ગંગા પાણીથી તર થઈને વહેતી હતી. યુદ્ધ ગંગાને કાંઠે આવી જુએ છે તો ત્યાં બારે મહાબલ થઈ રહી હતી. પાર ઉતરવાને કોઈ નૌકા શોધતા હતા, તો

કોઈ હોડી શોધતા હતા અને બીજા ત્રાપા બાંધતા હતા. બુદ્ધ આ બીડમાં ન દાખલ થતાં અને ત્રાપા વગેરે બાંધવાની પંચાલમાં ન પડતાં પોતાના બિહુસંધ સહ સુરક્ષિતપણે નદી પાર ઉતર્યા; અને સામેના તીર પર ઉભા રહી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

ये तरन्ति अण्णवं सरं सेतुं कत्वा विसज्ज पल्लवानि ।

कुङ्कुं हि जनो पबघति तिण्णा मेघाविनो जवा ॥ *

બુદ્ધે કોટિગ્રામમાં આવ્યા પછી બિહુઓને કહ્યું, “ બિહુઓ ! દુઃખ આર્યસત્ય, દુઃખસમુદય આર્યસત્ય, દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય, અને દુઃખનિરોધગામિમાર્ગ આર્યસત્ય, આ ચાર આર્યસત્યોનો બોધ ન થવાથી પુષ્કળ કાળ સુધી આપણે મર્વ જણ સંસૃતપાશમાં સપડાયા હતા; પરંતુ હવે આ આર્યસત્યોનો બોધ થવાથી આપણે દુઃખનાં મૂળ ખોદી કાઢ્યાં છે, અને આપણે પુનર્જન્મથી મુક્ત થયા છીએ. ”

કોટિગ્રામથી બુદ્ધ ભગવાન અનુક્રમે વૈશાલી જઈ પહોંચ્યા. વૈશાલીની પ્રસિદ્ધ મણિકા આશ્રપાલીએ બુદ્ધના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા અને બારે ઠાઠમાઠથી તે

---

*જે આર્યાઘાંત્રિક માર્ગનો સેતુ કરીને ભવસમુદ્ર તરીકય છે, તેમને પાપકર્મમાં પડવાની ભીતિ હોતી નથી. આ ભવસાગર તરીકે જવા માટે પૃથક્કન એટલે સામાન્ય માણસ કળતા જ પ્રયત્નો કરે છે. તે યજ્ઞયાગાદિક ત્રાપાનાં કે દેહદંડનાદિક નામનાં બાંધણ મચાવે છે; પરંતુ આર્યજન આ માર્ગનું અવલંબન ન કરતાં મધ્યમ માર્ગરૂપી સેતુ પરથી સુખ રૂપ પાર ઉતરે છે, એવો આ ગાથાનો અર્થ છે.

તૂતાંતૂત યુદ્ધદર્શન આવી. હેણે યુદ્ધનાં દર્શન કરી હેમને બીજે દિવસે બિશ્નુસંઘ સહ પોતાને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ આપ્યું.

યુદ્ધ પોતાના શહેરમાં આવ્યાના સમાચાર સાંભળી લિચ્છવી સુદ્ધાં યુદ્ધદર્શન નીકળ્યા. વાટમાં આત્રપાલી હેમને મળી. હેમણે પૂછ્યું, “ કેમ બહેન આત્રપાલી ! તું આજ ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાંથી આવે છે ? ”

“ હે આર્યપુત્ર ! મહેં આવતી કાલે મ્હારે ઘેર યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું છે. તેથી આવતી કાલની તૈયારી કરવા હું ઉતાવળી છું. ” આત્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી બોલ્યા, “ આત્રપાલી ! આવતી કાલે ત્હારે બદલે અમે જ યુદ્ધને ભોજન આપીશું, અને ત્હેં આપેલા આમંત્રણ બદલ ત્હને એક લાખ કાર્પાપણ આપીએ છીએ.

“ આર્યપુત્ર ! ત્હમે જો મ્હને આખી વૈશાલી આપો, તો એ હું યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને આપેલું આમંત્રણ પાછું લેનાર નથી. ” આત્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં યુદ્ધ પાસે ગયા. હેમને દૂરથી જોઈ યુદ્ધે બિશ્નુએને કહ્યું, “ હે બિશ્નુઓ ! જેમણે તાવતત્રિંશત દેવ જોયા ન હોય, હેમણે આ લિચ્છવી-સમુદાય ભણી જેવું ! ”

લિચ્છવી રાજ્યે યુદ્ધને મળી પોતાને ત્યાં બીજે દિવસે ભોજનાર્થે આવવાની વિનંતી કરી, પણ યુદ્ધ બોલ્યા, “ લિચ્છવી ! આ આવતી કાલે મહેં આત્રપાલીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ત્હમાઈ આમંત્રણ સ્વીકારી શકતો નથી. ”

બીજે દિવસે ભગવાન યુદ્ધ મધ્યાહ્ન થયા પૂર્વે આત્ર-
પાલીને ઘેર ગયા. આત્રપાલીએ પોતે યુદ્ધ અને સંધને સારી
રીતે તૃપ્ત કર્યા; અને પછી પોતાનું ઉદ્યાન સંધને દાનમાં
અર્પણ કર્યું. ત્યારે આત્રપાલીના દાનનું અનુમોદન કરી
અને તેને ધર્મોપદેશ કરી યુદ્ધ ત્યાંથી બિશ્નુસંધ સહ ચાલી
નીકળ્યા.

વૈશાલિમાં આત્રપાલીના ઉદ્યાનમાં કેટલોક કાળ રહી
યુદ્ધદેવ બિશ્નુસંધ સહ બિસ્વગ્રામ આવ્યા. ત્યાં તેમણે બિશ્નુએને
કહ્યું, “હે! બિશ્નુઓ! તમારી સવડ પ્રમાણે આ ચાતુર્માસમાં
તમે વૈશાલિની આસપાસ નિવાસ કરો. હું આ ચાતુર્માસ
અહિં જ માળવાનો છું.”

તે ચાતુર્માસમાં યુદ્ધને ભયંકર વેદના શરૂ થયું. પણ
તેમણે પોતાની જગૃતિ શિથિલ થવા દીધી નહિ, તે મનમાં
જ ખોલ્યા કે બિશ્નુસંધને જોયા વિના મ્હારું પારનિર્વાણ થાય,
એ મ્હને ઉચિત લાગતું નથી. માટે મ્હારા માનસિક ઉત્સાહથી
આ વેદના દાખી દમ મ્હારે મ્હારા આયુષ્યમાં બીજા કેટલાક
દિવસો વધારવા જોઈએ.

યુદ્ધ આ વેદનામાંથી સારા થયા પછી આનંદે તેમને
કહ્યું, “ભગવન, આપ આ વેદનામાંથી સારા થયા, તે જોઈ
મ્હને આનંદ થાય છે. આપની આ વેદનામાં મ્હારા જીવને
જરી યે એન પડયું નહિ, મ્હને કાંઈ દામે સૂઝયું નહિ, અને
મ્હારો દેહ દુર્બળ પડી ગયો. પણ ભગવન, આપ બિશ્નુસંધને
છેવટની કાંઈક વાત કર્યા વિના નિર્વાણ પામશો નહિ એવી
મ્હને આશા હોવાથી મ્હારા મનને જરા ધીરજ આવી.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આનંદ, બિશ્વસંઘ મ્હારી પાસેથી બીજી કંઈ વાત સમજી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે ? મ્હારો ધર્મ મ્હેં ખુલ્લો કરી બતાવ્યો છે, એમાં મેં ગુરુકુંચી રાખી નથી. આનંદ ! જેને બિશ્વસંઘના નાયક થવાની, કિંવા બિશ્વસંઘ પોતા પર જ અવલંબીને રહે એવી ઇચ્છા હશે, તે જ છેવટે બિશ્વસંઘને કહેવા માટે કાંઈ વાત ગુપ્ત રાખશે; પણ આનંદ, તથાગતની બિશ્વસંઘના નાયક થવાની, કે બિશ્વસંઘ પોતાપર જ અવલંબી રહે, એવી ઇચ્છા નથી. એટલે તથાગત પાસે એવી એકે વાત નથી કે જે ત્હેણે બિશ્વસંઘને સ્પષ્ટપણે કહી નથી. આનંદ ! હું હવે વૃદ્ધ થયો છું; ટૂંકેલા ખટારાના જેવો મ્હારો દેહ જર્જરિત થયો છે; જે વેળાએ હું નિરોધસમાધિની ભાવના કરું છું, તે જ વેળાએ મ્હારા દેહને સુખ થાય છે. તેથી આનંદ ! હવે ત્હમે પોતાની પર જ અવલંબીને રહો. આ સંસારસમુદ્રમાં પોતાના મનને જ દ્વીપ બનાવો, ધર્મને દ્વીપ બનાવો; પોતાના આત્માને શરણે જાઓ, અને ધર્મને શરણે જાઓ. આનંદ ! જે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની^૧ ભાવના કરે છે, તે આત્મદ્વીપ છે, તે ધર્મ-દ્વીપ છે, તે આત્મશરણ અને તે જ ધર્મશરણ છે. ”

ચાર્તુમાસ્ય પૂરો થયા પછી ભગવાન બુદ્ધ આપાલચૈત્યમાં આવીને રહ્યા. ત્યાં મારે લેમને કહ્યું, “ ભગવન ! હવે આપ પરિનિર્વૃત્ત થાઓ ! આગળ આપે કહ્યું હતું કે બિશ્વ, બિશ્વથી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વને મ્હારો ધર્મ ઠીક સમજાવ્યા સિવાય હું નિર્વાણ પામીશ નહિ; પણ ભગવન, હવે આપના

ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વ શિષ્ય ધર્મ-વિચારમાં તરબોળ થયા છે; આપના ધર્મનો પ્રચાર સર્વત્ર થયો છે. હવે આપને આ લોક છોડી જવામાં કાંઈજ અડચણ રહી નથી ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે માર ! તું નાચંત થા. હું જલ્દી જ આ લોક છોડી જનાર છું. ખીજા ત્રણ મહિના પછી મ્હાં પરિનિર્વાણ થનાર છે. ”

માર ચાલી ગયા પછી બુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી દાખી રાખેલા જીવનસંસ્કાર છોડી દીધા. તે વેળાએ ભયંકર ધરણીકંપ થયો !

ભગવાન આનંદને સાથે લઈ આપાલચૈત્યથી વૈશાલીના મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં આવ્યા, અને આનંદને મોકલી વૈશાલીની આસપાસના સર્વ ભિક્ષુઓને કૂટાગારશાળામાં ભેગા કરાવ્યા. સઘળા ભિક્ષુ એકત્ર થયા પછી બુદ્ધ બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! ત્હમ્હાં પ્રજ્ઞચર્ય ચિરસ્થાયી રહે તથા ત્હેને લીધે પુષ્કળ લોકનું કલ્યાણ થાય, પુષ્કળ લોકને સુખ થાય, એમ જો ત્હમને લાગતું હોય, તો મ્હે શીખવેલા કુશલ ધર્મનું બરોબર અધ્યયન કરો, અને ત્હેની શુદ્ધ ભાવના કરો. હે ભિક્ષુઓ ! ચાર રશ્મત્યુપસ્થાનો, ચાર સમ્યક્ પ્રયત્ન, ચાર

૧. બુદ્ધો પાન ૩૨૫

૨ જે પાપવિચાર ઉત્પન્ન થયા નથી તે ઉત્પન્ન ન થવા જેવા વિષે પ્રયત્ન; જે પાપ વિચાર ઉદ્ભવ્યા હોય ત્હેના નાશ માટે પ્રયત્ન; જે પુણ્ય વિચાર ઉત્પન્ન થયા ન હોય તે ઉત્પન્ન કરવા વિષે પ્રયત્ન; અને ઉદ્ભવ્યા હોય ત્હેમની અશુભતિ કરી પૂર્વતા કરવાનો પ્રયત્ન; આ ચાર માનસિક પ્રયત્નોને સમ્યક્ પ્રયત્ન કહે છે.

૨ઋદ્ધિપાદ, ૪પાંચ ઇન્દ્રિયો, ૫પાંચ બળ, ૬સાત બોધ્યજો અને આય ૭અષ્ટાંગિક માર્ગ, આ કુશળ ધર્મનો બોધ મેળવી લઈ મહેં લ્હમને ઉપદેશ કર્યો છે. એનું સારી રીતે મનન કરી ભાવના કરો.

“ હે બિહુઓ ! સાવધ થાવ ! સાવધ થાવ ! સધળા સંસ્કાર વ્યયધર્મી છે, એ લક્ષમાં રાખો, અને સાવધપણે વર્તો. ત્રણ મહીના પછી મ્હારું પરિનિર્વાણ થનાર છે. બિહુઓ ! હું અત્યંત વૃદ્ધ થયો છું અને મ્હારું આયુષ્ય થોડું રહ્યું છે. મ્હારું કર્તવ્ય મેં કર્યું છે, અને થોડા કાળમાં જ હું લ્હમને છોડી જનાર છું. બિહુઓ ! સાવધ અને જાગૃત થાઓ, શીલ અને સમાધિ, એ ગુણે યુક્ત થાઓ, અને પોતાના ચિત્તનું દમન કરો. જે મ્હારા ઉપદેશને અનુસરી સાવધાનપણે વર્તશે, તે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થઈ, દુઃખનો નાશ કરશે. ”

ખીજે દિવસે બુદ્ધ આનંદને સાથે લઈ વૈશાલિમાં બિહુઓ ગયા. ત્યાં લ્હમણે આનંદને કહ્યું, “ આનંદ ! જથા

૩ ક્રિયાસાતત્ય, ચિત્તની એકાગ્રતા, માનસિક ઉત્સાહ, અને સત્યાન્વેષણ-મુદ્ધિ (મીમાંસા), આ ચાર મનોધર્મને ઋદ્ધિપાદ એટલે ચાતુરસિદ્ધિના પાદ કહે છે,

૪ ઇન્દ્રિયો અને બળો એક જ છે. ઇન્દ્રિયો સંબધિ વિશેષ માહિતી માટે બુદ્ધો પાન ૨, પ્રકરણ ૩.

૫ સાત સંબોધ્યજની ભાવના કેમ કરવી, એ સંબધિ માહિતી માટે બુદ્ધો પાન ૨૭૭.

૬ બુદ્ધો પાન ૧૭૫-૭૬

ગતને વૈશાલીનાં આ છેલ્લાં દર્શન છે. ચાલ હવે આપણે ભાંડગ્રામ જઈએ. ”

તે પછી યુદ્ધ પોતાના બિશ્વસંઘ સહ ભાંડગ્રામમાં આવ્યા અને ત્યાં બિશ્વજ્ઞાને કહ્યું, “ હે બિશ્વજ્ઞા ! આર્થશીલ, આર્થસમાધિ, આર્થપ્રજ્ઞા, અને આર્થવિમુક્તિ, આ ચાર વિષયનો યથાર્થ બોધ ન થવાથી આપણે અનાદિ કાળથી સંસૃતિના પાશમાં સપડાયા હતા; પણ હવે આપણને આ ચાર ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે, એટલે આપણને પુનર્જન્મ રહ્યો નથી. ”

ભાંડગ્રામથી હસ્તિગ્રામ, આમગ્રામ, જંબુગ્રામ, ભોગનગર છત્યાદિ ઠેકાણે પ્રવાસ કરતાં કરતાં યુદ્ધ ભગવાન પાવા નામે નગરમાં આવ્યા, અને ત્યાં સુદે નામના લુહારના આશ્રવનમાં ઉતર્યા. સુદેને આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે ત્હેમના દર્શને ગયો, અને બીજે દિવસે ત્હેણે પોતાને ઘેર યુદ્ધને અને બિશ્વસંઘને નિમંત્રણ આપ્યું.

બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન કાળ પૂર્વે યુદ્ધ બિશ્વસંઘ સહ સુદેને ઘેર ગયા. સુદે નાના પ્રકારનાં પકવાનો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, ત્હેમાં સૂકર મદવ* નામનો એક પદાર્થ હતો. તે જ્યારે પીરસવામાં આવ્યો, ત્યારે યુદ્ધે સુદેને કહ્યું, “ આ પદાર્થ તું બીજા કોઇને પીરસીશ નહિ; આ પદાર્થને પચાવી શકે એવો મનુષ્ય મહને આ જગતમાં કોઇ દેખાતો નથી, માટે આમાંનો જે ભાગ બાકી સિલ્લક રહે તે જમીનમાં ફાટી દેજે. ”

૧. આ પદાર્થ કયી વસ્તુનો બનાવ્યો હતો, એ સંબંધે ઇતિહાસનો મતભેદ છે; આ વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નમાં અહીં પકવાની આવશ્યકતા ન ભાગવાથી મૂળ સંબંધ જેમનો તેમ દર્શાવ્યો છે.

બુદ્ધના કહ્યા પ્રમાણે ચુદે તે પદાર્થ એક ખાડામાં દાટી દીધો.

તે દિવસે ભોજન પછી બુદ્ધને અતિસારનો વિકાર ક્રિપ્ત થયો, લેમને મરણાંતિક વેદના થતી હતી, તોપણ તેને સહન કરી બુદ્ધ શાંતપણે એ જ સ્થિતિમાં પ્રવાસે ચાલ્યા. પાવાથી કુસિનારા જવાનો લેમને વિચાર હતો પણ વાટમાં કુકુત્યા નામની નદી પાસે આવ્યા પછી લેમને ખૂબ જ થાક લાગ્યો. લેમણે આનંદને કહ્યું, “આનંદ! મ્હને થોડું પાણી લાવી આપ. ”

આનંદ બોલ્યો, “ભગવન્, આપણે કુકુત્યા નદીની તટન પાસે આવ્યા છીએ, ત્યાં જઈ આપે પાણી પીવું, અને આપના હાથપગ ધોવા. ”

બુદ્ધે વળી બે વાર પાણી માગ્યું. તેથી આનંદ પાસેના એક ઝરણામાંથી પાણી લાવવા માટે ગયો. તે ઝરણામાંથી પુષ્કળ ગાંઠાં ગયેલાં હોવાથી લેનું પાણી અત્યંત ડહોળામ્ ગયું હતું. પરંતુ આનંદ ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે તટન સ્વચ્છ થયું, અને તેથી આનંદ આશ્ચર્યચકિત થયો. પાણી લઈ આવ્યા પછી લેણે તે વાત બુદ્ધને કહી, અને બોલ્યો, “ભગવન્, તથાગતના મહાનુભાવથી આ પાણી સુદ્ધાં સ્વચ્છ થયું ! ”

બુદ્ધે તે પાણી પીધું. એટલામાં પુકુસ નામનો એક મદલ^૧ જે કુસિનારાથી પાવા જતો હતો, તે બુદ્ધને બોધ

૧ કુસિનારા અને પાવાના મહાજનોને મદલ કહેતા. તે વાસિકા ઓત્રી સત્તિષ હતા.

પાસે આવ્યો. બુદ્ધે તેને કેટલોક કાળ ઉપદેશ કર્યો. પછી તેણે પોતાની પાસેથી બે અત્યંત સુંદર સુવર્ણવર્ણી વસ્ત્રો બુદ્ધને અર્પણ કર્યાં, અને નમસ્કાર કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે બે વસ્ત્રો શરીરે ઓઢી લઇ બુદ્ધ ભગવાન બિહુસંઘ સહ કંકુત્યા નદી પર ગયા, અને ત્યાં સ્નાન કરી પાસેના આંબાવાડીયામાં પેઠા, અને ચુંદક નામના મિશ્રુને કહ્યું કે “ હે ચુંદક ! મને જરા વિશ્રાન્તિ લેવા દે. મહારી કંથા તું અહીં પાથર. ”

બુદ્ધની આગા પ્રમાણે ચુંદકે તે કંથા ચોવડી કરી નીચે પાથરી. બુદ્ધગુરુ તે પર સૂતા, અને આનંદને કહે, “ આનંદ, મને બોજન કરાવ્યા બાદ ચુંદક લુહારને માફું લાગવા સંભવ છે; પણ તેને તું એમ કહેજે કે ‘ ચુંદક, ત્હારું મોઢું ભાગ્ય સમજ કે તથાગતને છેવટની ભિક્ષા દેવાનો અલભ્ય પ્રસંગ ત્હને જ પ્રાપ્ત થયો. જે દિવસે તથાગત સંબોધિગાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે દિવસે તે પરિનિર્વાણ પામે છે, તે બે દિવસે તેમને આપેલી ભિક્ષા મહારહદાયક અને મહાગુણકારી છે. ’ આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી ચુંદકના મનમાંની શંકા તું દૂર કરાવજે. ”

કંકુત્યા નદી પરથી બુદ્ધગુરુ બિહુસંઘ સહ હિરણ્યવતી નદી ઓળંગી તેની પાર કુસિનારાવાસી મલ્લના શાલવનમાં ગયા. ત્યાં આનંદે એક જોડાયેલા શાલવૃક્ષ નીચે બુદ્ધનું બિછાતું તૈયાર કર્યું. બુદ્ધ ભગવાન ઉત્તર તરફ મુખ કરી જમણે પડખે સૂતા. તે વેળાએ તે શાલવૃક્ષ ફાલ્યું હતું અને પુષ્પવૃષ્ટિથી જાણે કે બુદ્ધની પૂજા જ ન કરતું હોય તેમ ફૂલ ખેરવ્યા કરતું. અંતરિક્ષમાંથીયે

બુદ્ધ ઉપર પુષ્પટ્ટિ થતી હતી, અને બુદ્ધપૂજા માટે દિવ્ય વાણી વાગતાં હતાં. તે જોઈ બુદ્ધે આનંદને કહ્યું “ આનંદ ! તથાગતની પૂજા માટે ગમે તેટલાં પુષ્પો વેરો, કે દિવ્ય વાણી વગાડો, તોપણ તેટલાથી ત્હેની પૂજા થનાર નથી; તથાગતની પૂજાનો માર્ગ તો ત્હેણે ઉપદેશેલા ધર્મને ચથાર્યરીતે અનુસરવો એ જ હોઈ શકે. માટે આનંદ ! તું મહારા ધર્મને અનુસરીને વર્તન રાખજે.”

આનંદ બોલ્યો, “ ભગવન્ ! ચાતુર્માસ માલ્યા પછી ચારે દિશાએથી ભિક્ષુઓ આપનાં દર્શન આવતા, ત્યાં બીજા સંન્યસન ભિક્ષુઓની ઓળખ થતી; પણ હવે અમને સંન્યસન ભિક્ષુનાં દર્શન કેવી રીતે થશે ?”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ આનંદ ! ત્હારા જેવા શ્રદ્ધાવાન માણસે મહારા પરિનિર્વાણ પછી આ ચાર સ્થાનોનાં દર્શન લેવાં યોગ્ય છે. જ્યાં તથાગત જન્મ્યો,^૧ જ્યાં તથાગત^૨ સંબુદ્ધ થયો, જ્યાં તથાગતે પહેલો ધર્મોપદેશ કર્યો, ^૩ અને

૧ આ સ્થાન નેપાળની તમેલીમાં ભગવાનપૂર નામના જગ્યાના મુખ્ય સહેરથી દોઢ મૈલને અંતરે છે. એને હાલમાં હુમ્બિનદેઈ કહે છે. જૂના ‘બુદ્ધ ધર્મ અને સંધ’ પાન ૨.

૨ આ સ્થાન અયાની દક્ષિણે સાત મૈલ પર છે. આને બુદ્ધગયા કહે છે. ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં બાંધેલું એક મંદિર હોઈ ત્યાં બુદ્ધની પુષ્કળ મૂર્તિ, સ્તૂપ વગેરે જોવામાં આવે છે.

૩ કાશી પાસે સારનાથમાં બુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો. બુદ્ધ-કાળમાં એને કુશિપત્તન મૃગદાવ કહેતા.

ન્યાં તથાગત પરિનિર્વાણુ ^૧ પામ્યો; આ ચાર સ્થાનની યાત્રા કરતાં મનુષ્યને પુષ્કળ પુણ્ય મળશે. ”

આનંદે પૂછ્યું “ ભગવન્ ! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ? ” બુદ્ધે કહ્યું, “ બને ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં દર્શન વળ્યું કરો. ” “ પણ ભગવન્, દર્શનપ્રસંગ જ આવે તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવા પ્રસંગે એમની જોડે બોલશો માં ! ” “ પણ ભગવન્, સંભાષણ પ્રસંગ આવ્યો તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ જાગૃત રાખવી. ” “ ભગવન્ ! પરિનિર્વાણુ પછી આપના દેહની શી વ્યવસ્થા કરની ? ”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ આનંદ ! મહારા પરિનિર્વાણુ પછી મહારા દેહની પૂજા કરવાની માયાફાડમાં ત્હમે પડશો નહિ. મહેં જે સન્માર્ગ ત્હમને બતાવ્યો છે, ત્હને અનુસરી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરો. સાવધાન થાઓ, ઉદોગી થાઓ અને શાન્ત થાઓ ! પુષ્કળ ગૃહસ્થો મહારા શિષ્ય છે, તે મહારા શરીરની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે. ”

ત્યાર પછી આનંદે વિહારમાં જઈ આંસુ પાડ્યા માંડેલાં. પોતે સોતાપન્નની ^૧ પાયરીએ હોતાંજ ભગવંતનું

૧ આ સ્થાન એરખપૂર જિલ્લામાં છે. કસયા નામનું એક વાણિક્યનું ગામ છે, ત્યાંથી આ એક મૈલના અંતરે છે; આને ત્યાંના ખેડૂતો ‘માયાકુંવરઠા’ કોટ કહે છે.

૨ સોતાપન્ન, સકદાગામી, અનાયામી અને ચરહા એવી નિર્વાણુ માર્ગે ચઢેલા મનુષ્યની ચાર પાયરી છે. ન્હાઓ. ‘ બુદ્ધ ધર્મ ’ અને ‘ સંઘ ’ પાન ૬૬

પરિનિર્વાણ થાય છે, એ બદલ ત્હેને અત્યંત દુઃખ થયું. ત્યારે બુદ્ધે ત્હેને ખોલાવી મંગાવી કહ્યું, “ આનંદ ! આમ શોકાકુલ થઇશ નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુથી આપણો વિયોગ થશે, એમ મ્હેં અમાઉ જ કહ્યું નથી કે ? જે વસ્તુ જન્મ પામી છે, ત્હેનો નાશ થવા દેવો એ શક્ય છે કે ? આનંદ, ત્હેં તથાગતની ભાવિક બુદ્ધિથી સેવા કરી છે, તું પુણ્યવાન છે; જે તું પ્રયત્ન કરીશ, તો તું જલ્દી જ અહર્ત થઇશ !”

આનંદ બોલ્યો, “ ભગવન્ ! આ ન્હાનાશા શહેરમાં આપનું પરિનિર્વાણ થાય એ મ્હને હીક લાગતું નથી. ચંપા, રાજગૃહ, આવસ્થિ, સાકેત, કૌશાંખી અને વારાણસી, આ મ્હોટાં શહેરોમાંથી એકાદ શહેરમાં તથાગતનું પરિનિર્વાણ થાય, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે.”

બુદ્ધે કહ્યું, “ આનંદ ! આ ન્હાનું શહેર છે એમ સમજીશ માં. હમણાં જે કે આની ન્હાના શહેરમાં મણ્ડના થાય છે, તો યે પૂર્વે એક કાળે સુદર્શન નામના પ્રખ્યાત રાજની આ રાજધાની હતી. તે વેળાએ આને કુશાવતી કહેતા અને ત્હેને દેવોની રાજધાનીની ઉપમા અપાતી.

“ આનંદ ! હવે તું કુસિનારા શહેરમાં જઇ મલ્લેન્ને કહે કે તથાગત ત્હમારા રાજ્યમાં રાજધાનીની પાડોશમાં પરિનિર્વાણ પામનાર છે; જે ત્હેમનાં છેવટનાં દર્શન કરવાની ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો ચાલો. પાછળથી અમને આ સમાચાર મળ્યા નહિ, એ બદલ પશ્ચાત્તાપ કરશો નહિ. ”

તે વેળાએ કુસિનારામાંના મલ્લ કોષ્ઠક કારણસર પોતાના સંચાગારમાં બેમા થયા હતા. આનંદે ત્હેમને બુદ્ધનો સંદેશો

સંભળાવ્યો ત્યારે તે પોતાનાં બાળગોપાળ સહ શૈક્ષસાગરમાં
કુપ્ત થયા. ‘બુદ્ધગુરુ જલ્દી પરિનિર્વૃત્ત થાય છે !
ધર્મસૂર્ય જલ્દી આશમે છે !’ એમ જે તે કહેવા
લાગ્યા.

પછી તે સર્વ મલ્લો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો સહિત બુદ્ધનાં
અંતિમ દર્શન કરવા માટે શાલવનમાં ગયા. પ્રત્યેક મલ્લો
બુદ્ધને વારાશરતી નમસ્કાર કર્યા હોત, તો તે આખી રાત્રિ
ત્હેમના નમસ્કારવિધિમાં જ મર્મ હોત ! માટે આનંદે
મથના કુળમાંના મુખ્ય મુખ્ય મલ્લોને આમળ લાવી નમસ્કાર
કરાવ્યા અને ‘ભગવન્ ! આ અમુક મથ પોતાનાં બાળ-
ગોપાળ સહ અને ચાકર નોકર સહ નમસ્કાર કરે છે !’ એ
શબ્દોથી બુદ્ધને ત્હેમની ઓળખાણ કરાવી.

તે વેળાએ સુનદ્ર નામનો એક પરિવ્રાજક કુસિનારામાં
રહેતો હતો. તે દિવસે પ્હો શટતાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થનાર
છે, એવું જ્યારે ત્હેણે સાંભળ્યું ત્યારે તે બારોબાર જ શાલ-
વનમાં આવ્યો અને આનંદને કહે, “આનંદ, તથાગતનો
પ્રાદુર્ભાવ આ લોકમાં ક્વચિત્ જ થાય છે, એમ મ્હે
સાંભળ્યું છે, અને આજ રાત્રે આપણા ગુરુનું દેહાવસાન
થનાર છે એ વાતે સુદ્ધાં મ્હારે ધાને આવી છે. તો
થોડામાં જ કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી ગૌતમ મ્હારી શંકાનું
નિવારણ કરશે કે ?”

આનંદે જવાબ આપ્યો, “હે સુનદ્ર ! આવે વખતે
તું તથાગતને ત્રાસ આપીશ માં, તથાગત થાકીને લોથ થઈ
ગયા છે !”

મુભદ્ર અને આનંદનો આ સંવાદ સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ, મુભદ્રને પ્રતિબંધ કરીશ નહિ; તેને તથાગતનાં દર્શન કરવા દે. તે જિજ્ઞાસુ છે. તે મ્હને જે પ્રશ્ન પૂછનાર છે, તે મ્હને ત્રાસ આપવાના ઉદ્દેશથી ન હોય. પોતાને તત્ત્વબોધ થાય એ હેતુથી પૂછનાર છે, અને મ્હારા ભાષણને ભાવાર્થ તે તુર્ત સમજી લેશે.”

આનંદે મુભદ્રને બુદ્ધ પાસે જવાની છૂટ આપી. બુદ્ધે ટુંકામાં તેને ઉપદેશ આપ્યો; તે સાંભળી મુભદ્ર બુદ્ધને, ધર્મને અને સંધને શરણુ ગયો, અને પોતાને બિશ્વસંધમાં લેવાની હેમને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે મુભદ્ર! જે બીજા પંથના શ્રમણો હોય છે તેમને ચાર મહિના સુધી અમે અમારા સંધમાં ન લેતાં એકાદ બિશ્વને સ્વાધીન કરીએ છીએ અને તેનું વર્તન જે સમાધાનકારક હોય, તો ચાર મહિના પછી તેને પ્રવ્રજ્યા આપી સંધમાં લઈએ છીએ.”

મુભદ્ર બોલ્યો, “ભગવન્! જે બીજા પંથના શ્રમણો ચાર મહિના વાટ જોવી પડે છે, તો હું ચાર વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા ન લેતાં બિશ્વ પાસે રહેવા તૈયાર છું. મ્હારું આચરણ યોગ્ય છે, એવું જણાઇ આવતાં ચાર વર્ષ પછી બિશ્વ મ્હને પોતાના સંધમાં લે.”

આથી મુભદ્રને બુદ્ધે આનંદને સ્વાધીન કર્યો, અને તેને યથાવિધિ પ્રવ્રજ્યા વગેરે દેવા કહ્યું. પછી બુદ્ધે આનંદને કહ્યું, “આનંદ, આ ધર્મપંથમાં મ્હારા દેહાવસાન પછી કેાઇ શાસ્ત્ર (શાસનકર્તા) રહ્યો નથી, એમ તેમને લાગવાનો

સંભવ છે; પણ આનંદ ! મહારી ગેરહાજરીમાં મહં ને ધર્મ અને વિનય ત્હમને શીખવ્યો છે, તે જ ત્હમારો શાસ્તા થશે. ”

વળી યુદ્ધ ભિક્ષુને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! મહારા ધર્મ સંબંધે કોઈને કાંઈ શંકા હોય, તો ત્હેણે તે આ વેળાએ પૂછી લેવી. ”

પણ તે ભિક્ષુઓમાં સર્વ સોતાપન્નની ઉપરની પાયરીના જ હતા; સોતાપન્ન થયો નહોતો, એવો એક પણ ત્હેમાં નહોતો. એટલે યુદ્ધના ધર્મમાર્ગ વિષે કોઈના યે મનમાં શંકા આવી નહિ. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ ! હવે હું ત્હમને કહું છું કે સંસ્કાર વ્યવધર્મી છે, માટે સાવધાનીથી વર્તો. ”

આજ તથાગતના છેવટના શબ્દો !

પછી યુદ્ધગુરુ ધ્યાનસ્થ થયા. પહેલા ધ્યાનથી અનુક્રમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞા સમાધિ સુધી સર્વ સમાધિની પાયરીઓ ઝાળાંઝીને તે શરી અનુક્રમે પહેલા ધ્યાન પર આવ્યા, અને ત્યાંથી ચોથા ધ્યાન પર આવી પરિનિર્વાણ પામી ગયા. તે જ ક્ષણે ભયંકર ભૂમિકંપ થયો, અને આકાશમાં દેવોનાં દુંદુભિ ફૂટી ગયાનો અવાજ સંભળાયો ! ત્યારે બ્રહ્મદેવ બોલ્યા, “સર્વ પ્રાણી પોતાનો દેહ છોડીને જનાર છે. આવા આ લોકોત્તર શાસ્તા સમ્યક્સંયુદ્ધ તથાગત સુદ્ધાં શ્રદ્ધાદિક અણ-સંપન્ન હોઈ પરિનિર્વાણ પામી ગયા ! ”

છંદ્ર બોલ્યો, “અરેરે ! સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે. તે ઉત્પાદવ્યવધર્મી હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે. ત્હમનો ઉપશ્ચમ જ સુખાકારી નિવડે છે. ”

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, “ આ શાંતચિત્ત મુનિના આશ્વાસ પ્રશ્નાસની યે ખબર પડી નહિ ! અત્યંત ધીરજથી ત્હેણે સર્વ વેદના સહન કરી, અને લગાર પણ ડમમ્યા સિવાય તે નિર્વાણ પામ્યા ! તેલ ખૂટવાથી જેમ મશાલ આપોઆપ હોલવાય છે, તેમ આતું ચિત્ત એ ને એ જ ઠેકાણે વિમુક્ત થયું. ”

આનંદ બોલ્યો, “ સર્વગુણસંપન્ન સંયુક્તું પરિનિર્વાણં યતાંતી સાથે જ મહારાં અંગ પર કાંટા ઉભા થયા ! હું ગભરાઈ ગયો ! ”

જે બિશ્નુ હજી સુધી અર્હત્વદેન પહોંચ્યા ન હતા, તે યુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી શોકાકુલ થઈ ગયા, પણ જે અર્હત્વદેન પામ્યા હતા ત્હેમણે, સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે, ત્હેમનો સમાગમ કાયમ રહેવો શક્ય નથી, એવો વિચાર કરીને યુદ્ધનો વિયોગ ભારે વિવેકપૂર્વક સહન કર્યો. શોકનિમમ્મ થયેલા બિશ્નુએને અનુરુદ્ધે કહ્યું, “ હે બંધુઓ ! શોક દરશો નહિ, અને રડશો નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુને આપણને વિયોગ થનાર છે, એ વાત ભગવતે આપણને પૂર્વે જ કહી નથી કે ? ”

તે રાત્રિનો અવશિષ્ટ (બાકી રહેલો) ભાગ અનુરુદ્ધે અને આનંદે બિશ્નુએને ધર્મોપદેશ કરવામાં આવ્યો.

બીજે દિવસે મલ્લોને ભગવાન યુદ્ધના પરિનિર્વાણની ખબર આપવામાં આવી. ત્હેમણે મંધમાલાદિકથી યુદ્ધના શરીરની પૂજા કરીને ચક્રવર્તી રાજના શરીરની જેમ યુદ્ધના શરીરનું ગૌરવ કર્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ભારે ઉત્સવ કરીને કુસિનારાની પૂર્વે ત્હેમણે ચંદનઠાણની એઠ મોટી ચિતા રચી, અને યુદ્ધનું શરીર નવીન વસ્ત્રો વડે વીંટાળી તેલની

પેણીમાં નાખ્યું: પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે કરી સળગે નહિ! આથી મલ્લો અનુરુદ્ધને કહે, “ભદ્રંત, ચિતા સળગતી નથી એનું કારણ શું?”

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “હે ગૃહસ્થો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકાશ્યપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં છેવટનાં દર્શન કરવા માટે મ્હોટા ભિક્ષુસમુદાય સહ ચાલી આવે છે. તેમના અહિં આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગવાની નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે.”

એટલામાં મહાકાશ્યપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી અને છુદ્ધના પગ ઉઘાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. મહાકાશ્યપ સાથે આવેલા ભિક્ષુઓ એ તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પગે પડ્યા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક ઉદક-ધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મલ્લોએ પણ ગંધોદકથી તે ચિતા હોલવી છુદ્ધનાં અસ્થિ ભેગાં કરી મલ્લોએ તેના રક્ષણ માટે ખુદી તલવારનો ખડો પહેરો મૂક્યો, અને નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર હુંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને મગધદેશના અગ્નિતથત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અલકાપના છુદ્ધીઓએ, રામગ્રામના કોલિયોએ, વેલૂકીપ-માંના એક પ્રસિદ્ધ ગ્રાહણે, તથા પાવાના મલ્લોએ છુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં

મોકલ્યા; પણ મલ્લોએ ત્હેમને હિસ્સો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ, નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મલ્લોને કહ્યું. “ હે મહાજનો ! હું કહું છું તે તરફ જરા લક્ષ આપો. આપણા યુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા; તે મહાપુરુષના શરીરા-વશેષના હિસ્સા માટે ટંટા કરતાં ખેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એક મતે આઠ ભાગ કરવા એ ઠીક છે. સર્વ દિશામાં યુદ્ધના સ્તૂપ થાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો યુદ્ધ પ્રતિ ભક્તિભાવ છે !”

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તથાગતના અસ્થિના સરખા આઠ ભાગ કર્યા. તે તે દૂતોને આપી તે બોલ્યો, “ હવે આ જે ઘડો રહ્યો છે, તે ત્હમે મ્હને આપો. યુદ્ધના સ્મારક માટે હું આ ઘડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું. ”

તે સઘળાએ તે ઘડો ઘણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિપ્પલિવનમાંના મૌર્યોના દૂત યુદ્ધનાં અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે ભાગ મળવો અશક્ય હોવાથી, યુદ્ધની ચિત્તાના કાલસા તે દૂતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અન્યતઃશત્રુએ પોતાના હિસ્સા પર રાજગૃહમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. લિચ્છવીઓએ વૈશાલીમાં, શાક્યોએ કપિલવસ્તુમાં, યુલીઓએ અક્ષકપ્પમાં, કૌલિયોએ રામગ્રામમાં, વેદુદ્રીપના બ્રાહ્મણે વદુદ્રીપમાં, પાવાના મલ્લોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મલ્લોએ કુસિનારામાં સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ઘડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો, અને પિપ્પલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કાલસા

૩૯૬

પર સ્તૂપ કરાવ્યા. આ પ્રમાણે બુદ્ધાસ્થિ પર આઠ સ્તૂપ
બંધાયા; એક બડા પર અને એક ચિત્રાના કોણસા
પર બંધાયો.

સમાપ્ત

“ પુરાતત્ત્વ ”

પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થતું માસિક
જેમાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયો
કબર લેખો પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ત્રણ અંકો બહાર પડી ગયા
છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ વગેરે ૦-૮-૦
અભિપ્રાયો

“The Puratatva...is a new departure altogether, and strikes a note hitherto not known to the periodical literature of Gujarat. From start to finish it is fully of antiquarian lore and almost every contributor has tried to throw some new light on the antiquities of Gujarat and India in general.”—**Modern Review**

This new quarterly magazine published in Gujarati aims, as the name implies, at investigating the past history of our country (especially of Gujarat) on scientific and approved methods.....But as the third phase gains ground and as our scholars become more and more impartial we will surely command the respect of the rest of the world. Truth will always command a respectful hearing. This new quarterly is professedly an exponent of the third class and as such it will surely do good work.....The first number is distinctly good.—**The Calcutta Review**

તાકીદે નામ નોંધાવો

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં

પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલીનાં પુસ્તકો

- ૧ પાલિપાઠાવલી સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૪-૦
 ૨ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૨-૦
 ૩ આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (સાદું પુંઠું) ૨-૦-૦
 (જેમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.)

પુરાતત્ત્વનો પૂર્વ ઇતિહાસ—મુનિ જિનવિજય.

સત્યનારાયણ—દ. બા. કાલેલકર.

ચાણુક્ય-કૌટિલ્ય—રા. વિ. પાટક.

યોગદર્શન—પં. સુખલાલજી.

ઉત્તરખપ્પામ—મૌ. અબ્દુલ ઝકર નદવી.

પ્રાચીન ગણિતશાસ્ત્ર.—જે. ચિ. સ્વામિનારાયણ.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય—પં. જ્યેષ્ઠદાસ.

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

- ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય લેખક: મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
 અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ તથા
 નરહરિ દારકાદાસ પરીખ

૫ ઉપનિષદ્ પાઠાવલી સં. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર

૬ અલિધમ્મત્થસંગ્રહો સં. ધર્માનંદ કોસમ્બી

૭ પુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ લે. ધર્માનંદ કોસમ્બી

લખો:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

એલિસબીજી

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	લેખક: શ્રી રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનું ઇતિવૃત્ત)	લેખક: કલેશ્વર અને પરીખ	૧-૦-૦
ઐતિહાસિક વાર્તામાલા (મોગલવંશ)		૦-૧૨-૦
	લેખક: નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌહાની	
સંપત્તિશાસ્ત્ર ભાગ ૧	શ્રી ભાટૈયા પુસ્તક પરથી અનુવાદ	૦-૩-૦
„ ભાગ ૨ „		૦-૮-૦
„ ભાગ ૩-૪ „		૧-૪-૦
ગણિત કી પરિભાષા	લેખક શ્રી. હરિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦
સ્વતંત્ર બાલસિક્ષણ (ડૉ. મૉન્ટેસોરી)		૦-૩-૦
	શ્રી. ગિરીનરાજંકર બધેકા	
બાળવાર્તાઓ (શ્રી. ગિરીનરાજંકર બધેકાનું ભાષણ)		૦-૩-૦
અભિષેક (બાળકવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)		૦-૫-૦
	સંપાદક શ્રી. જીગતરામ દવે	
રાયણ (અભિષેકથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)		૦-૮-૦
	સંપાદક શ્રી. જીગતરામ દવે	
આલ્બુગ્રાફી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)		૦-૧-૬
	સંયોજક શ્રી. ગિરિનરાજંકર બધેકા	
આલ્બુગ્રાફી-મોટી (બાળપોથી)		૦-૩-૦
	સંયોજક શ્રી. ગિરિનરાજંકર બધેકા	

ગુજરાતી પહેલી ચોપડી સંયોજક ભરૂચ કેળવણી મંડળ ૦-૪-૬

ગુજરાતી બીજી ચોપડી „ „ ૦-૪-૬

“વિદ્યાપીઠ”—દ્વિમાસિક “સાબરમતી”ની સાથે (વાર્ષિક) ૩-૦-૦

મળવાનાં ઠેકાણાં:

૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય એલીસબ્રીજ; અમદાવાદ

૨ નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર:

સારંગપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ

૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં
